William L. Shirer

USPON I PAD TREĆEG REICHA

POČETAK KRAJA

o

PAD TREĆEG REICHA

Znanje

William L. Shirer

USPON I PAD TREĆEG REICHA

POČETAK KRAJA

PAD TREĆEG REICHA

ČETVRTI SVEZAK

S engleskog prevela
BLANKA PEČNIK-KROFLIN

ZNANJE ZAGREB
1977

Urednik: ZLATKO CRNKOVIĆ
Stručni savjetnik: VOJMIR KLJAKOVIĆ
Stručni redaktor: NIKOLA KRŠIĆ

William L. Shirer: USPON I PAD TREĆEG REICHA
POČETAK KRAJA - PAD TREĆEG REICHA - ČETVRTI SVEZAK

S engleskog prevela: BLANKA PEČNIK-KROFLIN

ZNANJE ZAGREB 1977

Naslov izvornika: THE RISE AND FALL OF THE THIRD REICH
A History of Nazi Germany by William L. Shirer

A Fawcett Crest Book

SADRŽAJ

KNJIGA PETA

POČETAK KRAJA

27.
NOVI POREDAK

Nikada nije postojao nikakav razrađen plan za uspostavljanje Novog poretka, ali iz zaplijenjenih dokumenata i iz onoga što se dogodilo očito je da je Hitler imao jasnu predodžbu o tome kako bi on morao izgledati: Evropa pod vlašću nacista, ekonomski iskorištavana od Njemačke, njezini stanovnici pretvoreni u robove njemačke vladajuće rase, a njezini »nepoželjni elementi« — prije svega Židovi, ali i mnogi istočnoevropski Slaveni, pogotovu njihova inteligencija — istrijebljeni.

Židovi i slavenski narodi bili su *Untermenschen* — podljudi. Prema Hitleru, oni nisu imali nikakva prava na život, s izuzetkom samo onih Slavena koji su mogli poslužiti kao robovska radna snaga svojim njemačkim gospodarima na poljima i u rudnicima. Veliki gradovi Istoka, Moskva, Lenjingrad i Varšava, ne samo da moraju postepeno biti uništeni[1], nego i kultura Rusa, Poljaka i ostalih Slavena mora biti zatrta, a njima uskraćena svaka mogućnost školovanja. Njihova cvatuća industrija mora biti demontirana i otpremljena u Njemačku, a narod natjeran da se bavi poljoprivredom kako bi mogao opskrbljivati hranom Nijemce dok bi za sebe smio zadržati tek toliko da se održi na životu. Čitava Evropa, kako su se bile izjasnile nacističke vođe, mora biti »očišćena od Židova«.

»Ni najmanje me ne zanima što se događa bilo s kojim Rusom ili bilo s kojim Čehom,« izjavio je Heinrich Himmler 4. listopada 1943. u jednom povjerljivom govoru svojim oficirima SS u Poznanju. U to je vrijeme Himmler, kao šef SS-a i cjelokupnog policijskog aparata Trećeg Reicha, bio uz Hitlera najmoćniji čovjek i imao vlast nad životom i smrti ne samo više od 80 milijuna Nijemaca, nego još dvaput toliko stanovnika pokorenih zemalja.

> Ono što ti narodi (nastavio je Himmler) mogu ponuditi u smislu dobre krvi našeg tipa, to ćemo uzeti, bude li potrebno i otimajući im djecu koju ćemo odgajati ovdje kod sebe. Hoće li ostali narodi živjeti ili pocrkati poput stoke, tiče me se tek utoliko što su nam potrebni kao roblje za našu *Kultur;* inače me to nimalo ne zanima.

Hoće li 10.000 ruskih žena pomrijeti od iscrpljenosti kopajući protutenkovske jarke, tiče me se samo dotle dok ti protutenkovski jarci ne budu gotovi...[2]

Mnogo prije Himmlerova govora u Poznanju 1943. godine (na koji ćemo se još vratiti, jer on dotiče i druge vidove Novog poretka), nacističke su vođe razradile ideje i planove o porobljavanju istočnih naroda.

Do listopada 1940. Hitler je već stvorio odluku o budućnosti Čeha, prvog slavenskog naroda koji je porobio. Polovica mora biti »asimilirana«, uglavnom na taj način da se kao robovska radna snaga otpremi u Njemačku. Druga polovica, »osobito« intelektualci, mora biti, prema jednom tajnom izvještaju o tom pitanju, jednostavno »eliminirana«.[3]

Četrnaest dana prije toga, 2. listopada, Führer se bio izjasnio o sudbini Poljaka, drugog slavenskog naroda koji će biti porobljen. Njegov odani tajnik, Martin Bormann, sastavio je dugački memorandum o nacističkim planovima koji je Hitler namijenio Hansu Franku, generalnom guverneru krnje Poljske, i ostalim službenicima.[4]

> Poljaci su (»naglasio« je Hitler) upravo rođeni za niske poslove ... Nikakvo usavršavanje za njih ne dolazi u obzir. U Poljskoj je potrebno održavati nizak životni standard koji se nipošto ne smije podignuti... Poljaci su lijeni i potrebno ih je nuždom natjerati na rad ... Generalni Gouvernement (Poljske) mora služiti isključivo kao izvor nekvalificirane radne snage ... Iz njega se svake godine moraju namaknuti radnici potrebni Njemačkom Reichu...

A što se tiče poljskog svećenstva oni će propovijedati ono što mi želimo da propovijedaju. Bude li bilo koji svećenik radio drukčije, bit ćemo brzo gotovi s njim. Svećenikova je zadaća da Poljake održi mirnima, glupima i tupima.

Postojale su još dvije klase Poljaka s kojima je trebalo obračunati, i nacistički diktator nije propustio da i njih ne spomene.

Prijeko je potrebno imati na umu da poljsko plemstvo mora prestati postojati. Ma kako to možda okrutno zvučalo, ono mora biti potamanjeno, ma gdje se nalazilo...

Poljaci moraju imati samo jednog gospodara, Nijemce. Dva gospodara, jedan uz drugog, ne mogu i ne smiju postojati. Zato svi predstavnici poljske

inteligencije moraju biti istrijebljeni. To zvuči okrutno, ali takav je zakon života.

Opsjednutost Nijemaca idejom da su oni vladajuća rasa i da im slavenski narodi moraju služiti kao roblje, osobito je snažno došla do izražaja u pogledu Rusije. Erich Koch, okrutni komesar Reicha za Ukrajinu, izjavio je u govoru održanom 5. ožujka 1943. u Kijevu:

> Mi smo vladajuća rasa i moramo vladati kruto, ali pravedno ... Ja ću izvući i posljednje iz ove zemlje. Nisam došao da dijelim blagoslov... Narod mora raditi, raditi i opet raditi. Mi ni u kom slučaju nismo došli da sipamo manu s neba. Došli smo da stvaramo uvjete za pobjedu.
>
> Mi smo vladajuća rasa, što znači da je i najniži njemački radnik rasni i biološki tisuću puta vredniji od ovdašnjeg stanovništva.[5]

Nešto manje od godinu dana prije toga, 23. srpnja 1942, kad su se njemačke armije u Rusiji približavale Volgi i naftonosnim izvorima na Kavkazu, Martin Bormann, Hitlerov partijski sekretar i njegova desna ruka, napisao je dugačko pismo Rosenbergu, u kojem je ponovio Hitlerov stav u tom pogledu. Pismo je ukratko izložio jedan činovnik u Rosenbergovu ministarstvu:

> Slaveni moraju raditi za nas. Ukoliko nam nisu potrebni, mogu pomrijeti. Stoga su potpuno suvišne vakcinacija i njemačka zdravstvena služba. Plodnost Slavena je nepoželjna. Neka upotrebljavaju kontracepcijska sredstva i vrše pobačaje — što više, to bolje. Obrazovanje je opasno. Dovoljno je ako znaju brojiti do sto... Svaka obrazovana osoba je budući neprijatelj. Religiju im ostavljamo kao sredstvo razonode. Što se tiče hrane, dobit će samo toliko koliko im je najnužnije potrebno. Mi smo gospodari. Moramo se najprije pobrinuti za sebe.[6]

Kad su njemačke trupe ušle u Rusiju, u mnogim ih je mjestima narod, dugo potlačivan i teroriziran od Staljina, oduševljeno dočekao kao oslobodioce. U početku je među ruskim vojnicima dolazilo do masovnog dezertiranja. Osobito su u baltičkim zemljama, koje su Sovjeti tek nedavno bili okupirali, i u Ukrajini, u kojoj pokret za nezavisnost nikad nije ni bio sasvim ugušen, mnogi bili sretni što im se pružila prilika da se oslobode sovjetskog jarma — makar i s pomoću Nijemaca.

U Berlinu su neki vjerovali da bi ruski narod stao na stranu Nijemaca da je Hitler mudro izigrao svoje karte i postupio s njim obzirno, obećavši mu oslobođenje od boljševičkih metoda, odnosno osiguravši mu vjersku i ekonomsku slobodu i pretvorivši kolhoze u istinske zadruge, te na kraju

obećavši mu i nezavisnost. U tom bi slučaju narod surađivao s Nijemcima ne samo u okupiranim područjima, nego bi se i u neokupiranima borio za oslobođenje od Staljinove tiranije. A to bi, smatralo se, vjerojatno dovelo do sloma boljševičkog režima i Crvena bi se armija raspala, jednako kao što se 1917. raspala caristička.

Međutim, zvjerske metode nacističke okupacije i očita namjera njemačkih osvajača, često proklamirana i javno, da opljačkaju rusku zemlju, porobe njezine narode te Istok nastane Nijemcima, ubrzo je onemogućila svaku mogućnost razvoja u tom pravcu.

Nitko nije bolje ocijenio tu katastrofalnu politiku i sve propuštene mogućnosti od jednog Nijemca, dra Otta Bräutigama, profesionalnog diplomata i zamjenika šefa Političkog odjela Rosenbergova novoosnovanog Ministarstva za okupirana područja Istoka. U jednom ogorčenom povjerljivom izvještaju svojim pretpostavljenima 25. listopada 1942, Bräutigam se odvažio da ukaže na nacističke zablude u Rusiji.

> Po svom dolasku u Sovjetski Savez, naišli smo na narod koji je bio sit boljševizma i koji je željno čekao nove parole koje bi mu obećale bolju budućnost. Na Njemačkoj je bila dužnost da iznađe takve parole, ali one su ostale neizrečene. Stanovništvo nas je radosno dočekalo kao oslobodioce i stavilo nam se na raspolaganje.

Doduše, postojala je jedna parola, ali ruski ju je narod ubrzo prozreo.

> S urođenim instinktom istočnih naroda (nastavljao je Bräutigam), priprosti je čovjek ubrzo uvidio da je za Nijemce parola »oslobođenje od boljševizma« samo izlika da, služeći se vlastitim metodama, porobe slavenske narode ... I radnik i seljak ubrzo su shvatili da ih Njemačka ne smatra jednakopravnim partnerima, već samo sredstvom za postizanje vlastitih političkih i ekonomskih ciljeva ... S neusporedivom samouvjerenošću, odbacili smo sve političko iskustvo ... te postupamo s narodom okupiranih istočnih područja kao s »drugorazrednim bijelcima« kojima je sudbina namijenila jedino zadaću da kao robovi služe Njemačkoj ...

Još su dvije stvari, objasnio je Bräutigam, navele Ruse da se okrenu protiv Nijemaca: barbarski postupak sa sovjetskim ratnim zarobljenicima i otpremanje ruskih muškaraca i žena na prisilni rad.

> Nije više nikakva tajna, ni pred prijateljem ni pred neprijateljem, da je nekoliko stotina tisuća ruskih ratnih zarobljenika pomrlo od gladi i studeni u našim logorima ... Sad smo došli u grotesknu situaciju da regrutiramo milijune radnika iz istočnih područja, nakon što su ratni zarobljenici poput muha poumirali od gladi...
>
> U okviru prevladavajuće krajnje zloupotrebe slavenskog življa, upotrebljavaju se metode »novačenja« kakve su vjerojatno primjenjivane još samo u najcrnje doba

> trgovine robljem. Zakonom je odobren lov na čovjeka. Ljudi se otpremaju u Njemačku bez obzira na njihovo zdravstveno stanje ili njihovu dob ...[7]

Njemačka politika i praksa u Rusiji »dovele su do snažnog otpora istočnih naroda«, naglasio je Bräutigam.

Naša je politika natjerala boljševike i ruske nacionaliste da se ujedine u zajedničku frontu protiv nas, Rusi se danas bore s izuzetnom hrabrošću i samoprijegorom za ništa manje i ništa više nego priznanje svoga ljudskog dostojanstva.

Zaključujući svoj memorandum od trideset stranica, dr Bräutigam je sasvim određenom izjavom zatražio potpunu promjenu politike. »Ruskom narodu mora biti rečeno nešto određeno o njegovoj budućnosti.«[8]

Ali, to je bio glas vapijućeg u nacističkoj pustinji. Hitler je, kao što smo vidjeli, već prije početka napada izdao naređenja o tome što mora biti urađeno s Rusijom i Rusima[9], a on nije bio čovjek kojeg bi ijedan Nijemac mogao navesti na to da ih i za dlaku promijeni.

16. srpnja 1941, ni mjesec dana nakon početka ruske vojne, kad je prema početnim njemačkim uspjesima već bilo očito da će uskoro biti zauzet golem komad Sovjetskog Saveza, Hitler je pozvao Göringa, Keitela, Rosenberga, Bormanna i Lammersa (šefa Kancelarije Reicha) u svoj glavni stan u Istočnoj Pruskoj da ih podsjeti na svoje namjere u novoosvojenoj zemlji. Njegov cilj, koji je tako nedvosmisleno iznio u *Mein Kampfu,* to jest da Njemačkoj priskrbi prostrani *Lebensraum* u Rusiji, bio je napokon na vidiku, i iz povjerljivog memoranduma s tog sastanka, što ga je bio sastavio Bormann (i koji je iznesen na suđenju u Nürnbergu),[10] očito je da je svojim najbližim suradnicima želio jasno staviti do znanja što on s tim *Lebensraumom* namjerava učiniti. Te njegove namjere, međutim, bio ih je upozorio, ne moraju biti »iznesene u javnost«.

> To nije potrebno (rekao je Hitler), važno je jedino to da mi sami znamo što želimo ... Nitko ne smije dokučiti da se radi o početku konačne likvidacije. Ali to nas ne smije spriječiti da poduzmemo sve potrebne mjere — strijeljanja, iseljenja itd. — i mi ćemo ih poduzeti.

U načelu (nastavio je Hitler)

> pred nama je sada zadaća da razrežemo kolač prema svojim potrebama kako bismo mogli: prvo, podjarmiti ga;

drugo, upravljati njime;

treće, iskoristiti ga.

Njemu ništa ne smeta, rekao je, što su Rusi započeli partizanski rat iza njemačkih linija, jer »to nam omogućava da likvidiramo svakoga tko nam se bude opirao«.

Njemačka će, uglavnom, objasnio je Hitler, zagospodariti ruskim teritorijem do Urala i na tom prostranom području oružje će smjeti nositi samo Nijemci. Hitler je zatim prešao na pojedinosti o tome što treba uraditi s određenim komadima ruskog kolača.

> Cijelo baltičko područje mora biti pripojeno Njemačkoj... S Krima moraju biti evakuirani svi stranci i Krim naseljen isključivo Nijemcima (te će tako postati) teritorij Reicha... Poluotok Kola, zbog svojih bogatih rudnika nikla, mora pripasti Nijemcima. Pripojenje Finske, kao savezne države, mora biti pažljivo pripremljeno... Führer će Lenjingrad sravniti sa zemljom i zatim ga predati Fincima.

Naftonosna polja Bakua, naredio je Hitler, postat će »njemačka koncesija«, a njemačke kolonije na Volgi bit će u cjelini anektirane. Kad je došlo do rasprave tko će upravljati novim područjem, izbila je žestoka svađa.

> Rosenberg izjavljuje da on namjerava postaviti kapetana von Petersdorffa, zbog njegovih izuzetnih zasluga; opća uzbuna, opće odbijanje. I Führer i Reichsmarschall (Göring) naglašavaju da je von Petersdorff bez ikakve sumnje duševno bolestan.

Do podjele mišljenja došlo je i pri raspravi o najprikladnijim policijskim metodama upravljanja ruskim narodom. Hitler je predložio da njemačka policija bude opskrbljena oklopnim kolima. Göring to nije smatrao potrebnim. Njegovi avioni, rekao je, mogu »u slučaju pobune baciti bombe«.

> Naravno (dodao je Göring), to golemo područje mora biti pokoreno u najkraćem mogućem roku. Najbolje bi bilo da se strijelja svatko tko nas makar krivo pogleda.[11]

Göringu, kao šefu Četverogodišnjeg plana, pripalo je u dužnost i ekonomsko iskorištavanje Rusije.[12] Riječ »pljačkanje« bi bolje odgovarala, kao što je i sam Göring bio rekao u govoru koji je 6. kolovoza 1942. održao nacističkim komesarima za okupirana područja. »To se prije zvalo ’pljačka’,« izrazio se. »No, danas su metode postale humanije. Usprkos tome, ja namjeravam pljačkati, i to temeljito«.[13] U tome je, bar, održao svoju riječ, i to ne samo što se tiče Rusije, nego i svih ostalih okupiranih zemalja Evrope. Sve je to spadalo u Novi poredak.

NACISTIČKO PLJAČKANJE EVROPE

Ukupna vrijednost plijena neće nikad biti poznata; ustanovljeno je da točna procjena nadilazi ljudske mogućnosti. Neke su brojke ipak poznate, uglavnom zahvaljujući samim Nijemcima. One ukazuju na to s kakvom su njemačkom temeljitošću provedene upute koje je Göring jednom prilikom bio dao svojim potčinjenima.

> Kada god naiđete na nešto što bi moglo zatrebati njemačkom narodu, morate kao psi tragači poći za tim. To mora biti odvučeno ... i prebačeno u Njemačku.[14]

Mnogo je toga odvučeno, ne samo u robi i uslugama, nego i u novčanicama i zlatu. Čim bi Hitler okupirao neku zemlju, njegovi bi financijski agenti prigrabili zlato i devize dotične narodne banke. A to je bio tek početak. Pored toga, smjesta su odmjereni i vrtoglavo visoki »troškovi okupacije«. Krajem veljače 1944. grof Schwerin von Krosigk, nacistički ministar financija, izračunao je ukupni prihod od tih davanja na nekih četrdeset i osam milijardi maraka (okruglo 12,000.000.000 dolara), od čega na Francusku, koja je bila mužena jače od bilo koje druge okupirane zemlje, otpada polovica. Krajem rata prihodi od troškova okupacije popeli su se na otprilike 60 milijardi maraka (15,000.000,000 dolara).

Od te je sume Francuska bila prisiljena platiti 31,5 milijardi, odnosno više od 7 milijardi na godinu, što je četiri puta premašivalo svotu koju je Njemačka poslije prvoga svjetskog rata, na temelju Dawesovog i Youngovog plana, morala plaćati godišnje u ime reparacija — namet koji je Hitler bio smatrao strahovito gnusnim zločinom. Osim toga, Francuska je banka bila prisiljena odobriti Njemačkoj »kredite« u iznosu od 4,5 milijarde maraka, dok je francuska vlada morala tome dodati daljnjih pola milijarde na račun »penala«. U Nürnbergu je procijenjeno da su Nijemci, u ime troškova okupacije i »kredita«, izvukli iz Belgije dvije trećine njezinog nacionalnog dohotka, a otprilike isto toliko i sličan postotak iz Nizozemske. Sve u svemu, prema jednoj studiji *U. S. Strategie Bombing Survey,* Njemačka je u ime tog nameta izvukla od okupiranih naroda svotu od 104 milijarde maraka (26,000.000.000. dolara).[15]

Međutim, nemoguće je procijeniti vrijednost robe koja je ugrabljena i prevezena u Reich a da nije čak ni formalno plaćena. U Nürnbergu su

neprestano pljuštale brojke, tako da je čovjek na kraju bio sasvim dotučen. Dosad ih još nijedan stručnjak, bar koliko je meni poznato, nije uspio srediti. Procijenjeno je, na primjer, da su iz Francuske Nijemci izvukli (kao tzv. »porez u naravi«) 9 milijuna tona žitarica, 75% cjelokupne prizvodnje zobi, 80% nafte, 74% čelika itd., u ukupnoj vrijednosti od 184,5 milijardi franaka.

Iz Rusije, opustošene ratom i njemačkim zvjerstvima, nije se dalo izvući toliko. Usprkos tome, nacistički su dokumenti puni izvještaja o sovjetskim »isporukama«. Tako su, na primjer, godine 1943. Nijemci među »isporukama« naveli 9 milijuna tona žitarica, 2 milijuna tona krme, 3 milijuna tona krumpira, 662.000 tona mesa, čemu je Sovjetski istraživački komitet dodao — za vrijeme cjelokupne okupacije — 9 milijuna grla stoke, 12 milijuna svinja, 13 milijuna ovaca, da spomenemo samo neke stavke. Uza sve to, ruske »isporuke« nisu ni izdaleka ispunile očekivanja; Nijemci su ih procijenili na samo nekih 4 milijarde maraka (1,000.000.000 dolara).[16]

Lakomi nacistički osvajači izvukli su iz Poljske sve što se moglo izvući. »Ja ću svim silama nastojati,« bio je rekao generalni guverner dr Frank, »iscijediti iz te pokrajine sve što se još iscijediti može«. To je bilo krajem 1942. godine, postoje već bio iscijedio, kao što se neprestano hvalio, goleme količine, pogotovu u prehrambenim proizvodima za gladne Nijemce u Reichu. Upozorio je, doduše, da će, bude li u 1943. godini proveden novi prehrambeni program, samo u Varšavi i njezinim predgrađima pola milijuna ljudi ostati bez hrane.[17]

Karakter Novog poretka u Poljskoj utvrđen je odmah po okupaciji zemlje. Treći listopada 1939. Frank je prenio Wermachtu Hitlerove zapovijedi.

> Poljskom treba upravljati jedino tako da se zemlja iskoristi svim sredstvima bezobzirne eksploatacije, deportacijom svih zaliha, sirovina, strojeva, tvorničkih postrojenja itd, važnih za njemačku ratnu privredu, odvlačenjem svih raspoloživih radnika na rad u Njemačku, svođenjem cjelokupne poljske privrede na najmanju moguću mjeru, sve do gole egzistencije naroda, zatvaranjem svih odgojno-obrazovnih institucija, u prvom redu tehničkih i ostalih viših škola, kako bi se spriječilo stvaranje nove poljske inteligencije. S Poljskom treba postupati kao s kolonijom. Poljaci moraju postati robovi Velikog Njemačkog Reicha.[18]

Hitlerov zamjenik Rudolf Hess dodao je još da je Hitler odlučio da se »Varšava ne smije nanovo izgraditi niti se smije podignuti ili rekonstruirati bilo koja industrijska grana u Generalnom Gouvernementu«.[19]

Prema jednoj odluci dra Franka, sva imovina u Poljskoj, ne samo ona što pripada Židovima, nego i ona što pripada Poljacima, podliježe konfiskaciji bez naknade. Stotine tisuća poljskih seljačkih gospodarstava jednostavno je oteto i dodijeljeno njemačkim naseljenicima. Do 31. svibnja 1943. u četiri poljska okružja pripojena Njemačkoj (Zapadna Pruska, Poznanj, Zichenau, Gornja Šleska) »zaplijenjeno« je nekih 700.000 seljačkih posjeda sa 15 milijuna jutara, dok je 9.500 posjeda s ukupno 6,5 milijuna jutara »konfiscirano«. Iz brižljivo sastavljenog popisa Centralnog zemljišnog ureda[20] ne razabire se razlika između »zapljene« i »konfiskacije«, ali to je izvlašćenim Poljacima ionako bilo svejedno.

U okupiranim područjima pljačkano je čak i umjetničko blago, i to, kako je kasnije otkriveno iz zaplijenjenih nacističkih dokumenata, na izričite zapovijedi Hitlera i Göringa, koji su na taj način osjetno obogatili svoje »privatne« kolekcije. Debeli maršal Reicha podignuo je, prema vlastitom proračunu, vrijednost svoje kolekcije na 50 milijuna reichsmaraka. Uostalom, Göring je pri tom posebnom vidu pljačke bio motorna snaga. Odmah po osvojenju Poljske izdao je zapovijed da se zaplijeni sve tamošnje umjetničko blago. Šest mjeseci kasnije, izvanredni opunomoćenik, kojemu je bio povjeren zadatak da njegovu zapovijed provede u djelo, mogao je izvijestiti da je preuzeo »gotovo sve umjetničko blago zemlje«.[21]

Ali najveći dio evropskih umjetnina nalazio se zapravo u Francuskoj te su Hitler i Göring, čim je ta zemlja dodana ostalim osvojenim zemljama, zapovjedili da se te umjetnine zaplijene. Za izvršioca te osjetljive pljačke Hitler je imenovao Rosenberga, koji je u tu svrhu osnovao organizaciju *Einsatzstab Rosenberg* i kojem je pomagao ne samo Göring nego i general Keitel. Štoviše, u jednoj se Keitelovoj zapovijedi armiji u Francuskoj kaže da je Rosenberg »ovlašten da preveze u Njemačku sva kulturna dobra koja bude smatrao vrijednima i da ih tamo pohrani. Führer sebi pridržava pravo odluke o njihovoj daljnjoj upotrebi«.[22]

Određen pojam o Hitlerovoj odluci o »njihovoj daljnjoj upotrebi« dobiva se iz jedne tajne naredbe, koju je 5. studenog 1940. izdao Göring i prema kojoj se raspodjela umjetnina uzetih iz pariškog *Louvrea* ima provesti na slijedeći način:

> 1. Umjetnine o čijoj daljnjoj upotrebi pravo odluke zadržava Führer za sebe.
>
> 2. One ... koje služe za upotpunjavanje zbirke maršala Reicha ... (tj. Göringa).
>
> 3. One ... koje su namijenjene njemačkim muzejima...[23]

Francuska je vlada protestirala protiv otimačine nacionalnih kulturnih dobara, obrazlažući to povredom Haaške konvencije. Ali, kad se jedan njemački umjetnički stručnjak iz Rosenbergova štaba, neki Herr Bunjes, usudio to spomenuti Göringu, debeljko je odgovorio:

»Dragi moj Bunjes, tu brigu prepustite meni. Ja sam vrhovni jurist u državi. Moje su zapovijedi presudne i vi ćete ih se pridržavati.«

I tako, prema jednom Bunjesovom izvještaju — a tu se njegovo ime prvi i jedini put spominje u dokumentima Trećeg Reicha —

> umjetnine sakupljene u Jeu de Paume, koje prelaze u Führerovo vlasništvo, i one, koje je maršal Reicha odredio za sebe, bit će natovarene u dva vagona, priključene specijalnom vlaku maršala Reicha i odvezene u Berlin.[24]

Nakon toga, slijedili su još mnogi vagoni. Prema jednom njemačkom tajnom službenom izvještaju, do srpnja 1944.[25] sa zapada je krenulo u Njemačku otprilike 137 teretnih vagona natovarenih sa 4.174 sanduka u kojima su bila 21.903 umjetnička predmeta, od toga 10.890 slika. Tu su se, među ostalima, nalazila djela Rembrandta, Rubensa, Halsa, Vermeera, Velasqueza, Murilla, Goye, Vecchia, Watteaua, Fragonarda, Reynoldsa i Gainsborougha. Već u siječnju 1941. procijenio je Rosenberg umjetnički plijen iznesen samo iz Francuske na milijardu maraka.[26]

Pljačka sirovina, gotovih proizvoda i hrane, premda su time okupirani narodi bili osuđeni na osiromašenje, glad i katkada pomor od gladi, kao i kršenje odredaba Haaške konvencije o uvjetima vođenja rata, mogli bi se možda još i ispričati, iako ne i opravdati, prijekom potrebom Nijemaca, s obzirom na surove zahtjeve totalnog rata. Ali krađa umjetničkog blaga nije ništa pomogla Hitlerovoj ratnoj mašineriji. Bila je to čista lakomost, osobna pohlepa Hitlera i Göringa.

Svu tu pljačku i otimačinu okupirani bi narodi mogli još podnijeti — oskudica uvijek prati ratove i neprijateljsku okupaciju. Ali to je bio samo jedan vid Novog poretka — njegov najblaži vid. Ono po čemu će, na svu sreću, kratkotrajni Novi poredak ostati najduže u sjećanju nije otimačina materijalnih dobara nego otimačina ljudskih života. Ovdje se nacistička izopačenost spustila na rijetko dostignutu razinu za svega čovjekova postojanja na Zemlji. Milijuni mirnih, nedužnih muškaraca i žena natjerani su na prisilni rad, milijuni su mučeni i trapljeni u koncentracionim logorima, daljnji milijuni, među kojima četiri i pol milijuna samo Židova, hladnokrvno su pobijeni ili namjerno prepušteni smrti od gladi, a njihovi su smrtni ostaci — kako bi se zatrli tragovi — spaljeni.

Ta stravična povijest užasa bila bi nevjerojatna da nije temeljito potkrijepljena dokumentima i potvrđena iskazima samih zločinaca. Ono što slijedi — a to je samo kratak pregled, s obzirom na to da su zbog ograničenog prostora morale biti izostavljene tisuće potresnih pojedinosti — temelji se na tom nepobitnom dokaznom materijalu, tu i tamo potkrijepljenom iskazom nekolicine preživjelih očevidaca.

ROBOVSKI RAD U NOVOM PORETKU

Krajem rujna 1944. otprilike sedam i pol milijuna stranih civilnih osoba radilo je za Treći Reich. Gotovo svi su nasilno prikupljeni i u zatvorenim teretnim vagonima, najčešće bez hrane, vode i bilo kakvih sanitarnih uređaja, otpremljeni u Njemačku, gdje su raspoređeni na rad u tvornice, na polja i u rudnike. Morali su ne samo teško raditi nego i podnositi da ih ponižavaju, tuku, muče glađu i često puštaju da umru zbog pomanjkanja hrane, odjeće i krova nad glavom.

Osim tih ljudi, na prisilni je rad natjerano i 2 milijuna ratnih zarobljenika, od kojih je bar pola milijuna moralo raditi u industriji oružja i municije, što je bila flagrantna povreda Haaške i Ženevske konvencije, prema kojima nijedan ratni zarobljenik ne smije biti upotrijebljen za takav rad.[27] U taj broj nije uračunato nekoliko stotina tisuća ostalih ratnih zarobljenika koji su bili prisiljeni da izgrađuju utvrde i prenose municiju u prve borbene redove te da čak poslužuju protuavionske topove, što je

predstavljalo daljnje kršenje međunarodnih konvencija koje je bila potpisala i Njemačka.[28]

Pri toj masovnoj deportaciji robovske radne snage u Reich, žene su otrgnute od svojih muževa, a djeca od roditelja, te raspoređeni po međusobno veoma udaljenim dijelovima Njemačke. Ni djeca, ukoliko su bila dovoljno odrasla za bilo kakav rad, nisu bila pošteđena. Čak su i najviši generali Wehrmachta surađivali u otmici djece, koja su otpremana u Njemačku i natjerana na robovski rad. O toj praksi u okupiranoj Rusiji postoji jedan akt Rosenbergova ministarstva od 12. lipnja 1944.

> Armijska grupa Centar namjerava prikupiti četrdeset do pedeset tisuća djece od 10 do 14 godina ... i otposlati ih u Reich. Ovu je mjeru pokrenula Deveta armija... Svrha joj je da mladež preda njemačkom obrtu u nauk... Tu je akciju toplo pozdravilo njemačko zanatstvo, jer ona predstavlja prijeko potrebnu mjeru za podizanje broja naučnika.
>
> Toj je akciji svrha ne samo da spriječi direktno jačanje neprijateljske snage nego i da smanji neprijateljev biološki potencijal.

Otmica djece imala je i svoj tajni naziv: »Akcija Sijeno«. Tu akciju provodi, dodaje se u memorandumu, armijska grupa Ukrajina-sjever feldmaršala Modela.[29]

Žrtve su prikupljene s pomoću sve težeg terora. Isprva su upotrebljavane razmjerno blage metode. Ljude bi hvatali prilikom izlaska iz crkve ili kina. U zapadnim područjima SS-jedinice samo bi blokirale određen dio grada i pohvatale sve za rad sposobne muškarce i žene. Sela bi pak bila opkoljena i pretražena s istom svrhom. Na istoku, međutim, sela bi pri najmanjem otporu bila jednostavno spaljena, a njihovi stanovnici nasilno otpremljeni. Zaplijenjena dokumentacija Rosenbergova ministarstva puna je *njemačkih* izvještaja o takvim postupcima. U Poljskoj je ipak bar jedan njemački službenik smatrao da su stvari otišle malo predaleko.

> Divlji i nemilosrdni lov na ljude (pisao je taj službenik generalnom guverneru Franku), kakav se provodi i u gradovima i po selima, na ulicama, trgovima, kolodvorima, čak u crkvama i noću po stanovima, snažno je uzdrmao osjećaj sigurnosti stanovništva. Svatko je izvrgnut opasnosti da ga bilo gdje i u bilo koje doba zgrabi policija, iznenada i neočekivano, i otpremi u neki sabirni logor. I nitko od njegove rodbine neće znati što se s njim dogodilo.[30]

Ali to prikupljanje robovske radne snage bio je tek prvi korak. Cjelokupni program robovskog rada povjeren je Fritzu Sauckelu, kojemu je dodijeljena titula »Glavni opunomoćenik za pribavljanje radne snage«. Pripadao je drugoj garnituri nacista i bio Gauleiter i guverner Tiringije. Goebbels ga je u svom dnevniku opisao kao niskog čovjeka, sitnih očiju, neotesanog i grubog, »najtupljeg od najtupljih«. Na optuženičkoj klupi u Nürnbergu ostavio je na pisca ovih redaka dojam savršeno beznačajnog čovjeka, od one vrste Nijemca koji bi u drugo doba zacijelo postao mesar u kakvom gradiću. Jedna od njegovih prvih direktiva glasila je da se sa stranim radnicima »mora postupati tako da se od njih izvuče najviše s najmanje izdataka«.[31] U Nürnbergu je priznao da između tolikih milijuna stranih radnika »ni 200.000 nije došlo dobrovoljno«. Na suđenju je, međutim, odbijao svaku odgovornost za njihovo zlostavljanje. Proglašen je krivim, osuđen na smrt i obješen u nürnberškom zatvoru noću između 15. i 16. listopada 1946.

Uvjeti prijevoza tih radnika u Njemačku bili su krajnje nezadovoljavajući. Izvjestan dr Gutkelch opisao je jedan takav slučaj u svom izvještaju Rosenbergovu ministarstvu od 30. rujna 1943. Izvještavajući kako se jedan vlak, krcat iscrpljenim radnicima iz istočnih zemalja što su se vraćali kući, na jednom sporednom kolosijeku kraj Brest Litovska susreo s vlakom punim »svježe regrutiranih« ruskih radnika na putu u Njemačku, on je napisao:

> S obzirom na mrtvace u vlaku prepunom radnika što su se vraćali, moglo je lako doći do katastrofe... U tom su vlaku žene donosile na svijet djecu koja su u vožnji bacana kroz prozor. U istim su se vagonima vozili i ljudi oboljeli od tuberkuloze i veneričnih bolesti. Umirući su ležali u teretnim vagonima bez slame, a jedan je mrtvac bačen na nasip uz prugu. Isto se zacijelo događa i s ostalim povratnim transportima.[32]

To nije bila ohrabrujuća slika za *Ostarbeitere* pred ulazak u Treći Reich, ali bar ih je pripremila na stradanja koja ih očekuju. A očekuju ih glad, zlostavljanje, bolest i smrzavica u nezagrijanim prostorijama i tankim dronjcima. Čekaju ih dugi sati rada ograničeni samo njihovom sposobnošću da se drže na vlastitim nogama.

Golema Kruppova postrojenja, proizvođači njemačkih topova, tenkova i municije, bila su tipična mjesta rada. Krupp je zapošljavao velik broj prisilnih radnika, uključujući i ruske ratne zarobljenike. U jedno doba za vrijeme rata dovedeno je iz koncentracionog logora u Buchenwaldu na rad kod Kruppa 600 Židovki. Smjestili su ih u jedan bombardirani tvornički logor iz kojeg su bili iselili prijašnje stanare, talijanske ratne zarobljenike.

Dr Wilhelm Jäger, »šef liječnik« Kruppovih robova, u svojoj je izjavi na sudu opisao što je našao pri preuzimanju tog logora.

> Prilikom svoga prvog posjeta, ustanovio sam da te žene boluju od otvorenih gnojnih rana i ostalih bolesti. Bio sam prvi liječnik kojeg su vidjele unatrag četrnaest dana... Nije bilo nikakvih lijekova ni zavoja... Žene nisu imale cipela i hodale su bose. Jedina odjeća svake pojedine od njih sastojala se od vreće s rupama za ruke i glavu. Kosa im je bila ostrižena. Logor je bio okružen bodljikavom žicom i budno čuvan od stražara esesovaca.
>
> Hrana u logoru bila je krajnje oskudna i veoma slabe kvalitete. Čim bi ušao u barake, čovjek je bio napadnut od buha... Njihovi ugrizi ostavili su mi velike plikove po rukama i ostalim dijelovima tijela...

Dr. Jäger izvijestio je o toj situaciji Kruppove direktore, pa čak i osobnog liječnika samog Gustava Kruppa von Bohlena i Halbacha — ali uzalud. Njegovi izvještaji o ostalim logorima Kruppove robovske radne snage ostali su također bez rezultata. U svojoj izjavi na sudu spomenuo je još neke od tih izvještaja o stanju u osam logora nastanjenih ruskim i poljskim radnicima: prenatrpanost koja je pogodovala širenju bolesti, nedovoljna ishrana, pomanjkanje vode i sanitarnih uređaja.

> Odjeća radnika iz istočnih zemalja bila je također potpuno nedostatna. Radili su i spavali u istoj odjeći u kojoj su stigli s istoka. Gotovo ni jedan od njih nije imao ogrtač i bili su prisiljeni u hladno i kišovito vrijeme, umjesto ogrtača, upotrebljavati gunjeve. S obzirom na nestašicu obuće, mnogi su radnici morali odlaziti na posao bosonogi, čak i zimi...
>
> Sanitarni su uvjeti bili očajni. U Kramerplatzu stajalo je za 1200 stanovnika na raspolaganju samo deset dječjih zahoda. Podovi u tim toaletama bili su sasvim zagađeni izmetinama... Najviše su trpjeli Tartari i Kirgizi; oni su umirali poput muha zbog lošeg smještaja, slabe kvalitete i nedovoljne količine hrane, pretjeranog rada i nedovoljnog odmora.
>
> Osim toga, među tim je radnicima harao pjegavac. Uši, prenosnici te bolesti, zajedno s bezbrojnim buhama, stjenicama i ostalom gamadi, mučile su stanovnike tih logora... Povremeno bi na osam do četrnaest dana bila obustavljena opskrba vodom tih logora...

Sve u svemu, radnici iz zapadnih zemalja prolazili su bolje od onih s istoka, koje su Nijemci smatrali običnim ološom. Ali razlika je bila samo relativna, kao što je i dr Jäger utvrdio u jednom od Kruppovih logora za smještaj francuskih ratnih zarobljenika u Nogerratstrasse u Essenu.

> Stanovnici tog logora držani su gotovo pola godine u štenarama, pisoarima i starim krušnim pećima. Štenare su bile metar visoke, tri metra dugačke i dva metra široke. U

svakoj od njih spavalo je po pet radnika. Zarobljenici su četveronoške morali puziti u njih... U logoru nije bilo vode.[33]

Pored toga što je osigurala za sebe tisuće prisilnih radnika, što civila što ratnih zarobljenika, za svoje tvornice u Njemačkoj, firma Krupp je izgradila i veliku talionicu u logoru smrti u Auschwitzu, u kojoj su Židovi radili do potpune iznemoglosti, nakon čega su ih pootrovali plinom.

Barun Gustav Krupp von Bohlen i Halbach bio je optužen kao velik ratni zločinac u Nürnbergu (zajedno s Göringom i ostalima), ali zbog svoga »tjelesnog i duševnog stanja« (bila ga je udarila kap i obolio je od teške staračke slaboumnosti) nije bio osuđen. Umro je 16. siječnja 1950. Optužba je nastojala da umjesto njega na optuženičku klupu dovede njegova sina Alfrieda, koji je 1943. postao jedini vlasnik kompanije, ali je sud odbio taj zahtjev.

Kasnije je Alfried Krupp von Bohlen und Halbach, zajedno s još devet direktora firme, dospio pred isključivo američki sud u Nürnbergu (slučaj »Sjedinjene Države protiv Alfrieda Kruppa i drugova«). Dne 31. srpnja 1948. osuđen je na 12 godina zatvora i konfiskaciju cjelokupne imovine. Iz zatvora u Landsbergu (u kojem je i Hitler 1924. godine izdržavao svoju kaznu) pušten je na slobodu 4. veljače 1951, u povodu opće amnestije koju je proglasio John McCloy, visoki komesar Sjedinjenih Država. Ne samo što je povučena konfiskacija njegove privredne imovine, nego mu je vraćena i osobna imovina u vrijednosti od nekih deset milijuna dolara. Savezničke su vlade zatražile da se golemo Kruppovo carstvo rascijepi, ali se Alfried Krupp, koji je po izlasku iz zatvora preuzeo aktivno rukovođenje firmom, oglušio o taj zahtjev i u vrijeme pisanja ove knjige (1959) objavio, u suglasnosti s bonskom vladom, da kompanija ne samo što neće biti rascijepljena, nego da će proširiti svoju djelatnost novim industrijskim granama.

Otprilike dva i pol milijuna prisilnih radnika — uglavnom Slavena i Talijana — otposlano je na poljoprivredni rad u Njemačku i njihov je život, premda već silom prilika nešto bolji od života radnika u gradskim tvornicama, bio ipak daleko od idealnoga — čak ljudskoga. Jedna zaplijenjena direktiva, s obzirom na »Postupak prema stranim poljoprivrednim radnicima poljske nacionalnosti«, daje naslutiti kakav je bio taj postupak. Premda se odnosi samo na Poljake — datirana je 6. ožujka 1941, to jest prije nego što su bili dostupni Rusi — služila je kasnije kao putokaz za postupak prema svim narodima.

Poljoprivredni radnici poljske narodnosti nemaju se više nikakva prava žaliti i, prema tome, nijedno službeno mjesto neće prihvatiti nijednu njihovu žalbu... Posjećivanje crkve strogo je zabranjeno... Odlazak u kazalište, kino i na ostale kulturne priredbe strogo je zabranjen...

Seksualni odnosi sa ženama i djevojkama strogo su zabranjeni.

Ako se radilo o Njemicama, takav se prekršaj, prema jednom Himmlerovom proglasu iz 1942, kažnjavao smrću.[34]

Izraz »posebni postupak« često se susreće u Himmlerovim spisima i u nacističkom rječniku za vrijeme rata. Znači upravo ono što je Himmler u svojoj direktivi i rekao da znači.

Robovskim poljoprivrednim radnicima bila je zabranjena i upotreba »željeznica, autobusa i ostalih javnih prometnih sredstava«. Time se, očito, htjelo spriječiti da radnici pobjegnu s imanja na koja su raspodijeljeni.

> Samovoljna promjena zaposlenja (stajalo je u direktivi) strogo je zabranjena. Poljoprivredni radnici moraju raditi tako dugo koliko to zahtijeva njihov poslodavac. Radno vrijeme nije ograničeno.
>
> Svaki poslodavac ima pravo tjelesno kažnjavati svoje radnike... Ako je ikako moguće, njih treba odstraniti iz kuće i smjestiti po stajama i slično. Nikakvo milosrđe ne smije stajati na putu toj akciji.[35]

Čak se i sa ženama iz slavenskih zemalja, koje su pohvatane i otpremljene u Njemačku da služe po kućama, postupalo kao s robinjama. Već 1942. Hitler je naredio Sauckelu da pribavi pola milijuna žena »za pripomoć njemačkim kućanicama«. Komesar za robovski rad odredio je uvjete rada u njemačkim kućanstvima.

> Pravo na slobodno vrijeme ne postoji. Kućne pomoćnice s Istoka smiju napustiti domaćinstvo samo po kućanskim poslovima... Zabranjeno im je ulaziti u restorane, kinematografe i slične ustanove. Zabranjeno je i posjećivanje crkve.[36]

Očito je da su žene bile gotovo isto tako potrebne kao i muškarci u nacističkom programu robovskog rada. Od nekih tri milijuna ruskog civilnog stanovništva, koje su Nijemci natjerali na rad, žene su sačinjavale više od polovice. Većina ih je bila dodijeljena na teški rad na poljima i po tvornicama.

Prisiljavanje milijuna muškaraca i žena osvojenih zemalja na vršenje grubih i teških poslova za Treći Reich nije bila samo ratna mjera. Iz izjava Hitlera, Göringa, Himmlera i ostalih, već citiranih svjedoka — a to je samo neznatan izbor — očito je da bi, u slučaju da se nacistička Njemačka održala, Novi poredak značio gospodstvo njemačke vladajuće rase nad golemim carstvom robova koje bi se prostiralo od Atlantskog oceana do Urala. Sasvim je sigurno da bi pri tome slavenski narodi prošli najgore.

U srpnju 1941, ni mjesec dana nakon napada na Sovjetski Savez, Hitler je izričito naglasio da njegovi planovi za okupaciju uključuju »konačno sređivanje«. Godinu dana kasnije, na vrhuncu svojih osvajačkih uspjeha u Rusiji, podsjetio je na to svoje bliske suradnike:

Što se tiče smiješnih stotinu milijuna Slavena, mi ćemo najbolje od njih oblikovati po svom kalupu, a ostale ostaviti u njihovim svinjcima. Svakoga tko govori o tome da bi se trebalo pobrinuti za domoroce i civilizirati ih, treba otpremiti ravno u koncentracioni logor![37]

RATNI ZAROBLJENICI

Premda je zapošljavanje ratnih zarobljenika u tvornicama oružja' ili na bilo kojem poslu povezanim s borbom na bojištu predstavljalo grubu povredu Haaške i Ženevske konvencije, bilo je, usprkos svojoj masovnosti, jedna od najmanjih briga milijuna zarobljenika Trećeg Reicha.

Najveća im je briga bila kako da prežive rat. Ako se radilo o Rusima, šanse su bile veoma male. Ruskih je zarobljenika bilo više nego svih ostalih zajedno — oko pet milijuna sedamsto pedeset tisuća. Od toga je broja 1945. godine, kad su savezničke trupe oslobodile zarobljeničke logore, preostalo na životu jedva milijun. Oko milijun bilo ih je u toku rata pušteno na slobodu ili im je bilo dopušteno da služe u kolaboracijskim jedinicama njemačke vojske. Dva milijuna ruskih ratnih zarobljenika pomrlo je u njemačkom zarobljeništvu — od gladi, izloženosti prirodnim elementima i bolesti. Što se dogodilo s preostalim milijunom, nije nikad razjašnjeno. Prema onom što je izašlo na vidjelo u Nürnbergu, čini se da je većina njih, ili umrla od jednog od spomenutih razloga, ili bila pobijena od SD (esesovske službe sigurnosti). Prema njemačkim dokumentima, 67.000 zarobljenika je pogubljeno, ali to zacijelo nije potpun broj.[38]

Većina ruskih ratnih zarobljenika — oko 3,800.000 — pala je u njemačke ruke u prvoj fazi pohoda na Rusiju, u toku velikih bitaka opkoljavanja što su se vodile od 21. lipnja do 6. prosinca 1941. Doduše, nijednoj se vojsci ne bi bilo lako usred borbe i brzog napredovanja pobrinuti kako treba za tolik broj zarobljenika. Ali Nijemci se uopće nisu ni potrudili da to učine. Štoviše, kao što je vidljivo iz njemačkih zapisa, ruski

su zarobljenici namjerno prepuštani smrti od gladi i smrzavanju na otvorenom pri strahovito hladnoj i snježnoj zimi 1941/42.

»Što više tih zarobljenika pomre, to bolje za nas,« bio je stav mnogih nacističkih rukovodilaca, prema izjavi čak takvog autoriteta kao što je bio Rosenberg.

Nezgrapan ministar za okupirana područja Istoka nije bio nikakav čovjekoljubiv nacist, pogotovu ne u odnosu na Ruse s kojima je, kao što smo vidjeli, odrastao. Ali čak je i on bio potaknut da u dugačkom pismu generalu Keitelu, šefu OKW, od 28. veljače 1942. protestira protiv postupka s ruskim zarobljenicima. To je bilo u trenutku kad je sovjetska protuofenziva ispred Moskve i Rostova dostigla svoj pun zamah te zime i kad su Nijemci napokon shvatili da Rusiju neće moći slomiti u jednoj kratkoj kampanji — ako je uopće ikada budu mogli slomiti — i da postoji mogućnost, pogotovu kad su se Sjedinjene Države priključile Rusiji i Velikoj Britaniji, da uopće ne dobiju rat, a u tom bi slučaju morali odgovarati za svoje ratne zločine.

> Sudbina sovjetskih ratnih zarobljenika (pisao je Rosenberg Keitelu) tragedija je najvećih razmjera. Od 3,600.000 samo ih je još nekoliko stotina tisuća potpuno sposobno za rad. Velik ih je broj pomro od gladi i vremenskih nepogoda.

To se moglo izbjeći, nastavljao je Rosenberg. U Rusiji je bilo dovoljno hrane za njih.

> Međutim, u većini slučajeva, zapovjednici logora zabranjivali su da se zarobljenicima daje hrana; radije su ih pustili da pomru od gladi. Čak ni na maršu prema logoru nisu dopuštali civilnom stanovništvu da im daje hranu. Veoma često, kad zarobljenici zbog gladi i iscrpljenosti više nisu mogli marširati, bili su strijeljani pred očima užasnutog civilnog stanovništva, a njihovi leševi ostavljeni. U brojnim logorima nisu se uopće pobrinuli za bilo kakve nastambe za zarobljenike. Ležali su pod otvorenim nebom, na kiši i snijegu...
>
> Napokon, mora biti spomenuto i strijeljanje ratnih zarobljenika. Ti ... odbacuju svaku političku razboritost. Tako su, na primjer, u nekim logorima postrijeljani svi Azijati...[39]

Ne samo Azijati! Ubrzo nakon početka pohoda na Rusiju, postignut je sporazum između OKW i esesovske Službe sigurnosti da će ova potonja »prorešetati« ruske zarobljenike. Što je to značilo, iznio je u jednom svom iskazu na sudu Otto Ohlendorf, jedan od najvećih ubojica iz Službe

sigurnosti i, poput mnogih oko Hitlera, zastranjeni intelektualac, koji je diplomirao i pravo i ekonomiju te bio profesor na ekonomskom fakultetu.

> Svi Židovi i komunistički rukovodioci (svjedočio je Ohlendorf) morali su biti odstranjeni iz logora za ratne zarobljenike i pogubljeni. Koliko je meni poznato, ta se praksa provodila za vrijeme čitave ruske kampanje.[40]

Ali ne bez poteškoća. Ruski su zarobljenici bili ponekad tako iscrpljeni da nisu mogli čak ni hodati do mjesta pogubljenja. To je izazvalo protest Heinricha Müllera, šefa Gestapoa, urednog i dotjeranog čovjeka, ali usprkos tome hladnokrvnog i nesmiljenog ubojice.[41]

> Zapovjednici koncentracionih logora se tuže da 5 do 10 posto sovjetskih Rusa, određenih za smaknuće, dolaze u logore mrtvi ili polumrtvi... Osobito je primijećeno da za vrijeme marša, na primjer od kolodvora do logora, zarobljenici padaju mrtvi ili polumrtvi od iscrpljenosti i moraju biti pokupljeni u kamion koji slijedi konvoj. Ne može se spriječiti da njemački narod ne zapazi te prizore.

Gestapou je bilo sasvim svejedno padaju li ruski zarobljenici mrtvi od gladi, ili iscrpljenosti, ili ne; time su jedino krvnici bili lišeni svog plijena. Ali nisu htjeli da njemački narod gleda taj spektakl. Zato je »Gestapo Müller«, kako su ga zvali u Njemačkoj, zapovjedio da

> od današnjeg dana (9. studenog 1941) sovjetski Rusi, vidljivo obilježeni smrću, koji zbog toga nisu u stanju podnijeti čak ni kratak marš, moraju biti isključeni iz transporta namijenjenog smaknuću u koncentracionim logorima.[42]

Mrtvi zarobljenici, kao i izgladnjeli i iscrpljeni, nisu mogli raditi, pa kad su 1942. Nijemci shvatili da će rat potrajati mnogo duže nego što su oni očekivali, i da sovjetski vojnici predstavljaju prijeko potreban radni rezervoar, napustili su svoju politiku istrebljivanja. Himmler je objasnio promjenu tog stava u svom govoru u Poznanju 1943. godine.

> U ono vrijeme (1941) mi nismo cijenili tu masu ljudstva kao što je cijenimo danas, to jest kao sirovinu, kao radnu snagu. Ono što, na kraju krajeva, misleći u smislu generacija, nije nikakva šteta, ali što danas izaziva žaljenje zbog gubitka radne snage, to su zarobljenici koji su na desetke i stotine tisuća poumirali od iscrpljenosti i gladi.[43]

Odsada moraju dobivati dovoljno hrane da bi bili sposobni za rad. U prosincu 1944. oko sedamsto pedeset tisuća zarobljenika, zajedno s oficirima, radilo je u tvornicama oružja, rudnicima (kamo ih je bilo

dodijeljeno dvjesta tisuća) i na poljoprivrednim dobrima. S njima se, doduše, postupalo surovo, ali bar su smjeli živjeti.

Napušteno je čak i žigosanje ruskih ratnih zarobljenika koje je bio predložio general Keitel.[44]

S ratnim zarobljenicima iz zapadnih zemalja, pogotovu s Britancima i Amerikancima, postupalo se razmjerno blaže nego s Rusima. Povremeno se događalo da su i njih ubijali ili masakrirali, ali to se obično moglo pripisati krajnjem sadizmu i okrutnosti pojedinih zapovjednika. Jedan takav slučaj bio je i hladnokrvni pokolj sedamdeset i jednog američkog ratnog zarobljenika kraj Malmedyja u Belgiji, 17. prosinca 1944, u toku bitke za Ardene.

Događalo se da i sam Hitler zapovjedi da se poubijaju zarobljenici iz zapadnih zemalja, kao što je učinio u slučaju onih pedeset avijatičara koji su uhvaćeni u proljeće 1944, pošto su pobjegli iz jednog logora u Saganu. Na suđenju u Nürnbergu Göring je rekao da on to »smatra najozbiljnijim incidentom u cijelom ratu«, dok je general Jodi to nazvao »čistim ubojstvom«.

Zapravo se čini da je to bio dio smišljene njemačke politike, usvojene nakon pojačanog angloameričkog bombardiranja Njemačke 1943. godine, koja je išla za tim da potakne ubijanje savezničkih pilota srušenih nad Njemačkom. Civilno je stanovništvo bilo poticano da linčuje avijatičare čim bi se padobranom spustili na zemlju. Nakon rata suđeno je izvjesnom broju Nijemaca koji su tako i postupili. Godine 1944, kad je angloameričko bombardiranje bilo u punom jeku, Ribbentrop se zalagao za to da se srušeni avijatičari kratkim postupkom pogube, ali Hitler je zauzeo nešto blaži stav. Dne 21. svibnja 1944, u suglasnosti s Göringom, zapovjedio je da se samo oni zarobljeni avijatičari koji su strojnicama pucali po putničkim vlakovima, civilnom stanovništvu ili njemačkim avionima strijeljaju bez prijekog suda.

Katkad su zarobljeni avijatičari jednostavno predani Službi sigurnosti na »posebni postupak«. Tako je četrdeset i sedam američkih, britanskih i holandskih avijatičkih oficira u listopadu 1944. surovo umoreno u koncentracionom logoru Mauthausen. Jedan očevidac, francuski zatvorenik tog logora Maurice Lampe, opisao je u Nürnbergu kako se to dogodilo.

Četrdeset i sedam bosonogih oficira dovedeno je u kamenolom... Podno stuba čuvari su na leđa tih jadnika natovarili kamenje koje su oni zatim morali nositi na vrh. Prvi put nosili su kamenje teško oko 30 kg, što je bilo popraćeno udarcima... Drugi put kamenje je bilo teže, i svaki put kad bi nesretnici pokleknuli pod svojim teretom udarali su ih nogama i tukli toljagama... Navečer je dvadeset i jedan leš bio razasut po putu. Preostala dvadeset šestorica izdahnula su idućeg jutra.[45]

To je bio uhodani oblik »smaknuća« u Mauthausenu, primijenjen, između ostalih, na velik broj ruskih ratnih zarobljenika.

Od 1942. — to jest, kad se ratna sreća počela okretati protiv njega — Hitler je naredio da se poubijaju svi uhvaćeni saveznički komandosi, pogotovu na zapadu. (Zarobljeni sovjetski partizani ionako su oduvijek kratkim postupkom strijeljani.) Među nacističkim dokumentima nalazi se i jedna Führerova »Tajna naredba o postupku s komandosima«.

Odsada svi neprijatelji uhvaćeni od njemačkih trupa na takozvanim komandoskim zadacima, i u Evropi i u Africi, čak ako su i u uniformi, naoružani ili nenaoružani, u borbi ili na bijegu, moraju biti pobijeni do zadnjeg čovjeka.[46]

U jednoj dopunskoj direktivi, izdanoj isti dan, Hitler objašnjava svojim komandantima da je tu svoju naredbu donio s obzirom na uspješnu djelatnost savezničkih komandosa.

Zato sam bio prisiljen, rekao je, izdati stroge zapovijedi za uništenje neprijateljskih diverzantskih četa i najaviti da će neizvršenje tih zapovijedi biti strogo kažnjeno... Neprijatelju mora biti jasno da će svaka diverzantska jedinica, bez izuzetka, biti uništena do zadnjeg čovjeka.

To znači da su njihove šanse da se izvuku živi ravne nuli... Ni pod kojim uvjetom ne smiju očekivati da će se s njima postupati u skladu sa Ženevskom konvencijom... Bude li se pokazalo potrebnim da se u svrhu ispitivanja poštedi čovjek ili dva, ti će onda biti strijeljani odmah nakon ispitivanja.[47]

Ovaj je zločin morao biti čuvan u strogoj tajnosti. General Jodl dodao je svoje upute Hitlerovoj direktivi, podvukavši pri tom njegove riječi: *Ova je naredba namijenja samo zapovjednicima i ni u kom slučaju ne smije pasti u neprijateljske ruke.* Zapovjednici su dobili upute da smjesta unište sve kopije te naredbe čim je pažljivo prouče.

Mora da im se dobro usjekla u pamet, jer su je dosljedno provodili. Od mnogobrojnih primjera koje bismo mogli navesti, iznijet ćemo samo dva.

U noći 22. ožujka 1944. dva oficira i trinaest vojnika 26. specijalnog izviđačkog bataljona američke armije iskrcali su se iz jednog pomorskog vozila daleko iza njemačkih linija u Italiji, s ciljem da unište željeznički tunel između La Spezije i Genove. Svi su bili u uniformama i nisu nosili sa sobom civilna odijela. Dva dana kasnije bili su uhvaćeni i 26. ožujka strijeljani na izravnu zapovijed generala Antona Dostlera, komandanta 75. korpusa njemačke armije. Izveden odmah poslije rata pred jedan američki vojni sud, general Dostler je priznao to svoje nedjelo, pravdajući se da se samo pokorio Hitlerovoj naredbi. Tvrdio je da bi Führer njega samoga stavio pred prijeki sud da nije poslušao.[48]

Petnaestak pripadnika jedne angloameričke vojne misije — među njima i ratni dopisnik *Associated Pressa* — svi u uniformama, koji su se u siječnju 1945. padobranima spustili u Slovačku, pogubljeni su u koncentracionom logoru Mauthausen na zapovijed dra Ernesta Kaltenbrunnera, Heydrichova nasljednika na položaju šefa SD i jednoga od optuženih u Nürnbergu.[49] Da nije bilo svjedočenja jednoga logorskog pobočnika koji je prisustvovao njihovu smaknuću, njihova bi smrt možda ostala nepoznata, jer je dobar dio dokumenata o masovnim smaknućima u tom logoru bio uništen.[50]

NACISTIČKI TEROR U OSVOJENIM ZEMLJAMA

Na dan 22. listopada 1941. francuske novine *Le Phare* donijele su slijedeću obavijest:

> Kukavički kriminalci u službi Engleske i Moskve ubili su ujutro 20. listopada nanteskog feldkomandanta. Ubojice dosad još nisu uhvaćene.
>
> U svrhu odmazde za taj zločin, odredio sam da se za početak strijelja 50 talaca. Daljnjih 50 bit će strijeljano ukoliko krivac ne bude uhvaćen do ponori 23. listopada.

Takve su obavijesti postale sasvim uobičajene na novinskim stranicama ili na crvenim, crno obrubljenim plakatima po Francuskoj, Belgiji, Nizozemskoj, Norveškoj, Poljskoj i Rusiji. Omjer se kretao redovito 100 prema 1 — stotinu talaca za svakog ubijenog Nijemca.

Premda je uzimanje talaca prastari običaj, veoma čest, na primjer, kod Rimljana, u novije ga doba nije primjenjivao uglavnom nitko osim

Nijemaca u prvom svjetskom ratu i Britanaca u Indiji i Južnoj Africi za burskog rata. Pod Hitlerom, međutim, bio je široko primjenjivan za drugog svjetskog rata. U Nürnbergu su iznesene na vidjelo mnogobrojne tajne naredbe, potpisane od generala Keitela i nižih zapovjednika, u kojima se nalaže hvatanje — i strijeljanje — talaca. »Važno je,« odredio je Keitel 1. listopada 1941, »da se među njima nađu popularne, važne osobe ili članovi njihovih obitelji«, a general von Stuelpnagel, njemački zapovjednik u Francuskoj, naglasio je godinu dana kasnije: »Što su taoci koje treba strijeljati poznatiji, to će veći biti zastrašujući učinak na počinitelje«.

Sve u svemu, za rata Nijemci su pogubili 29.660 francuskih talaca, u koji broj nije uračunato 40.000 onih koji su »umrli« u francuskim zatvorima. U Poljskoj je pogubljeno 8.000, a u Nizozemskoj 2.000 talaca. U Danskoj je, umjesto javno objavljivanog strijeljanja talaca, primjenjivan sistem koji je postao poznat kao »sistem odmazde«, odnosno »*Ausgleichmorde*«. Na izričitu Hitlerovu zapovijed, odmazde za ubojstvo Nijemaca u Danskoj moraju biti izvedene u tajnosti, »u omjeru pet prema jedan«.[51] Tako su Nijemci, na primjer, životinjski ubili i velikog danskog pastora, pjesnika i dramskog pisca Kaja Munka, jednoga od najpopularnijih ljudi u Skandinaviji. Tijelo su mu ostavili na cesti i na njega priboli ceduljicu: »Svinjo, ipak si radio za Njemačku.«

General Keitel je na suđenju u Nürnbergu rekao da su od svih ratnih zločina, koje je, kako on tvrdi, morao počiniti na Hitlerovu zapovijed, »najgori od syih« bili oni što se odnose na *Nacht und Nebel Erlass* — »Dekret Noć i magla«. Tu grotesknu zapovijed, rezerviranu za nesretne stanovnike osvojenih teritorija na zapadu izdao je sam Hitler 7. prosinca 1941. Svrha joj je bila, kao što se razabire i iz njezina sablasnog naziva, da se pohvatane osobe koje »ugrožavaju njemačku sigurnost« ne strijeljaju smjesta, nego da se bez traga izgube u noći i magli negdje u Njemačkoj. O njihovoj se sudbini nisu smjele davati nikakve obavijesti njihovim obiteljima, makar se postavljalo, što je najčešće i bio slučaj, samo pitanje gdje im se nalazi grob u Njemačkoj.

12. prosinca 1941. Keitel u jednoj svojoj direktivi objašnjava tu Führerovu naredbu. »U principu,« rekao je, »kazna za djela počinjena protiv njemačke države je smrt.« Ali

ako se takva djela kazne zatvorom, makar i doživotnom robijom, takav će postupak biti smatran znakom slabosti. Djelotvorno zastrašivanje može se postići samo najstrožom kaznom ili na taj način da zločinčeva sudbina ostane nepoznata njegovoj rodbini i ostalom stanovništvu.[52]

U veljači 1942. Keitel govori opširnije o »Dekretu Noć i magla«. U slučajevima kad smrtna kazna nije odmjerena u roku od osam dana nakon hapšenja

zatvorenici moraju biti potajno otpremljeni u Njemačku... Zastrašujuće djelovanje tih mjera sastoji se u tome što će

a) zatvorenici nestati bez traga,

b) što se ne smiju davati nikakve obavijesti o njihovu boravištu ni o njihovoj sudbini.[53]

Taj sablasni zadatak povjeren je SD, čija je zaplijenjena dokumentacija puna različitih naredbi s oznakom »NN« (kratica za *Nacht und Nebel),* od kojih se mnoge odnose na držanje u strogoj tajnosti mjesta na kojem je žrtva pokopana. U Nürnbergu nije ustanovljeno koliko je zapadnih Evropljana nestalo u »Noći i magli«, ali čini se da ih je vrlo malo izvuklo živu glavu odatle.

Međutim, iz dokumenata SD može se dobiti izvjestan uvid u broj žrtava jedne druge terorističke operacije u osvojenim područjima Rusije. Ovu su akciju provodile takozvane *Einsatzgruppen* — specijalne grupe za akciju, ili, što bi im, s obzirom na njihovu djelatnost, bolje odgovaralo »odredi za likvidaciju«. Prva okrugla brojka o njihovoj djelatnosti izašla je na vidjelo gotovo slučajno u Nürnbergu.

Jednoga dana, nešto prije početka procesa, jedan je mladi američki pomorski oficir, poručnik bojnog broda Whitney R. Harris, član američkog štaba optužbe, ispitivao Otta Ohlendorfa o njegovoj djelatnosti za vrijeme rata. Bilo je poznato da je taj privlačni njemački intelektualac mladenačkog izgleda — bilo mu je trideset i osam godina — bio šef Trećeg odjela Himmlerove glavne službe sigurnosti (RSHA), ali posljednje je godine rata proveo uglavnom kao stručnjak za vanjsku trgovinu u Ministarstvu privrede. On je oficiru koji ga je preslušavao rekao da je sve ratne godine, osim jedne, proveo na službenoj dužnosti u Berlinu. Upitan što je radio te godine kad je bio odsutan, Ohlendorf je odgovorio: »Bio sam šef *Einsatzgruppe D.«*

Harris, koji je po zvanju bio pravnik i u ono vrijeme u američkoj obavještajnoj službi slovio kao neka vrsta stručnjaka za njemačka pitanja, znao je prilično mnogo o *Einsatz*-grupama. Zato ga je smjesta upitao:

»Za te godine kad ste bili šef *Einsatz*-grupe D, koliko su muškaraca, žena i djece pobili vaši ljudi?«

Ohlendorf je, izjavio je kasnije Harris, slegnuo ramenima i tek neznatno oklijevajući odgovorio:

»Devedeset tisuća!«[54]

Einsatz-grupe organizirali su najprije Himmler i Heydrich 1939. godine sa svrhom da prate njemačke armije u Poljsku i ondje pokupe Židove i smjeste ih u geta. Tek nakon početka ruske kampanje, odnosno gotovo dvije godine kasnije, u suglasnosti s Wehrmachtom, naređeno im je da slijede borbene trupe i započnu prvu fazu »konačnog rješenja«. U tu su svrhu osnovane četiri *Einsatz*-grupe, A, B, C i D. Ovom posljednjom zapovijedao je Ohlendorf od lipnja 1941. do lipnja 1942, a operirala je u najjužnijem dijelu Ukrajine u sastavu Jedanaeste armije. Kad ga je pukovnik John Harlan Amen na suđenju upitao kakve je upute bio dobio, Ohlendorf je odgovorio: »Upute su glasile da Židovi i sovjetski politički komesari moraju biti likvidirani.«

»Kad kažete ’likvidirani’, mislite li ’ubijeni’?« upitao je Amen.

»Da, mislim *ubijeni*,« odgovorio je Ohlendorf, pripomenuvši da se to odnosilo ne samo na muškarce nego i na žene i djecu.

»S kojeg su razloga bila ubijana i djeca?« upao je s pitanjem ruski sudac, general I. T. Nikičenko.

OHLENDORF: Zapovijed je bila da židovsko stanovništvo mora biti potpuno istrijebljeno.

SUDAC: Djeca također?

OHLENDORF: Da.

SUDAC: Jesu li sva židovska djeca ubijena?

OHLENDORF: Da.

Tijekom daljnjeg ispitivanja Ohlendorf je, u svojoj izjavi pod zakletvom, opisao kako se odvijalo jedno tipično ubijanje.

Određena *Einsatz*-jedinica ušla bi u selo ili grad i zapovjedila istaknutim židovskim stanovnicima da okupe sve ostale Židove u svrhu »preseljenja«.[55] Od njih je zatraženo da predaju svoje dragocjenosti, a neposredno prije pogubljenja da izruče i gornju odjeću. Na mjesta pogubljenja, najčešće protutenkovske jame, odvezli bi ih u kamionima — uvijek samo onoliko koliko ih je moglo odjednom biti pogubljeno. Na taj se način nastojao što više skratiti vremenski razmak od trenutka kad bi žrtve shvatile što ih čeka do stvarnog pogubljenja.

Napokon bi ih, u klečećem ili stojećem stavu, na vojnički način postrijeljao streljački odred, a leševe bi pobacali u jamu. Ja nikad nisam dopustio da pucaju pojedinci, nego sam zapovjedio da nekoliko vojnika puca u isto vrijeme kako bi se izbjegla direktna osobna odgovornost. Zapovjednici drugih grupa zahtijevali su od žrtava da se potrbuške ispruže po zemlji kako bi ih mogli poubijati metkom u zatiljak. Ja nisam odobravao te metode.

»Zašto?« upitao je Amen.

»Zato,« odgovorio je Ohlendorf, »što je to i za žrtve i za one koji su vršili pogubljenje bio golem psihološki teret.«

U proljeće 1942, nastavio je Ohlendorf, stigla je Himmlerova naredba da se promijeni način usmrćivanja žena i djece.[56] Njih odsada treba pogubiti u plinskim vozilima, koja su posebno u tu svrhu konstruirale dvije berlinske tvrtke. Zatim je oficir SD opisao sudu na koji su način radila ta neobična vozila.

Izvana se ni po čemu nije moglo zaključiti u koju svrhu služe ta vozila. Izgledala su poput zatvorenih kamiona i bila konstruirana tako da je plin odmah nakon paljenja motora prodirao u vozilo i za deset do petnaest minuta izazivao smrt.

»Kako ste žrtve natjerali da uđu u vozilo?« upitao je pukovnik Amen.

»Rečeno im je da će biti transportirane na drugo mjesto,« odgovorio je Ohlendorf.[57]

Pokop žrtava plinskih vozila, tužio se on dalje, bio je »velika muka« za pripadnike *Einsatz*-grupa. To je potvrdio i izvjesni dr Becker, koga je Ohlendorf označio kao izumitelja tih vozila, u jednom pismu centrali SD koje je izneseno na suđenju u Nürnbergu, i u kojem se dr Becker žali što pripadnici njemačke Službe sigurnosti moraju istovarivati leševe ugušenih žena i djece upozoravajući na

goleme psihičke traume i štetu po zdravlje koje takav posao nanosi tim ljudima. Tužili su mi se na glavobolju koja se javlja poslije svakog istovarivanja.

Dr Becker je, osim toga, upozorio svoje pretpostavljene na to

da se plin u većini slučajeva ne primjenjuje ispravno. Da bi što prije dokrajčio akciju, vozač daje odmah pun gas. Na taj način osobe koje treba pogubiti umiru od gušenja, a ne neosjetno u snu, kao što je bilo predviđeno.

Dr Becker, koji je u vlastitim očima, očito, bio pravi čovjekoljubac, zapovjedio je da se promijeni tehnika.

Moje su upute sada dokazale da pri pravilno postavljenoj poluzi smrt nastupa brže, a zatvorenici se mirno uspavljuju. Više nisu zapažena izobličena lica ni izlučine, kao što se to prije moglo vidjeti.[58]

Međutim, plinska su vozila, izjavio je Ohlendorf, mogla otpremiti odjednom samo po petnaest do dvadeset i pet osoba, što ni izdaleka nije bilo dovoljno, s obzirom na opseg pokolja kakav su naredili Hitler i Himmler. Potpuno nedovoljno, na primjer, za posao kakav je u samo dva dana, 29. i 30. rujna 1941, obavljen u Kijevu, glavnom gradu Ukrajine, kad je, prema jednom službenom izvještaju *Einsatza,* »pogubljeno« 33.771 osoba, uglavnom Židova.[59]

Kad je Sir Hartley Shawcross, glavni britanski tužilac, pročitao izjavu jednog njemačkog očevica o razmjerno malom pokolju u Ukrajini, u nürnberškoj je sudnici zavladao prestravljen muk. Bila je to izjava pod zakletvom Hermana Gräbea, rukovodioca i glavnog inženjera ukrajinske podružnice jednog njemačkog građevinskog poduzeća. Peti listopada 1942. bio je svjedok pokolja u Dubnu u Ukrajini, koji su izvršili komandosi *Einsatza,* potpomognuti ukrajinskom milicijom. Radilo se, izjavio je, o likvidaciji 5.000 gradskih Židova.

> Moj palir i ja otišli smo ravno do jama. Iza jednoga zemljanog humka začuo sam puščane hice u kratkim razmacima. Muškarci, žene i djeca svih godišta, koji su iskrcani iz kamiona, morali su se svući na zapovijed jednog esesovca koji je u ruci držao jahaći ili pseći bič. Svoju su odjeću morali odložiti na određena mjesta, posebno cipele, posebno gornju odjeću i posebno donje rublje. Vidio sam hrpu od osamsto do tisuću pari cipela i velike gomile donjeg rublja i odjeće.
>
> Ljudi su se svlačili bez vriske i plača, okupljeni u obiteljske skupine, ljubili jedni druge, opraštali se i čekali znak jednog drugog esesovca, koji je stajao kraj jame, također s bičem u ruci. U onih petnaest minuta koliko sam stajao kraj jame, nisam čuo ni jednu žalbu ni molbu za milost...
>
> Jedna starica kao snijeg bijele kose držala je u naručju jednogodišnje dijete, pjevala mu i draškala ga. Dijete je gukalo od užitka. Roditelji su ga gledali sa suzama u očima. Otac je držao za ruku dječaka od nekih deset godina i tiho mu nešto govorio;

> dječak se borio sa suzama. Otac je upro prstom u nebo, gladio ga po kosi i činilo se da mu nešto objašnjava.
>
> U tom trenutku esesovac kraj jame doviknuo je nešto svom kolegi. Ovaj je izbrojio dvadesetak osoba i uputio ih iza zemljanog nasipa... Dobro se sjećam jedne djevojke, crnokose i vitke, koja je, prošavši pored mene, pokazala na sebe i rekla: »Dvadeset i tri godine.«
>
> Zaobišao sam nasip i našao se pred golemom rakom. Ljudi su ležali jedan preko drugoga, tako da su im se vidjele samo glave. Gotovo iz svih glava slijevala se krv po ramenima. Neki od strijeljanih još su se uvijek micali. Neki su dizali ruke i okretali glave da pokažu kako su još živi. Jama je bila već do dvije trećine puna. Procijenio sam da u njoj ima oko tisuću osoba. Potražio sam pogledom čovjeka koji je strijeljao. Bio je to esesovac koji je sjedio na rubu uže strane rake, a noge su mu se njihale u jami. Preko koljena je držao mitraljez i pušio je cigaretu.
>
> Ljudi su, potpuno goli, silazili niz nekoliko stuba, urezanih u ilovači, i penjali se preko glava onih koji su već ležali tu do mjesta na koje ih je uputio esesovac. Polijegali su nasuprot mrtvima i ranjenima; neki od njih milovali su one koji su još bili živi i tihim im glasom nešto govorili. Onda sam začuo rafal. Pogledao sam u jamu i vidio kako se tijela grčevito trzaju ili glave već nepomično leže na tjelesima onih ispod njih. Iz zatiljaka tekla im je krv.
>
> Već se približavala iduća skupina. Sišli su u jamu, poredali se do prijašnjih žrtava i bili ustrijeljeni.

I tako se to nastavljalo. Skupina za skupinom. Sutradan ujutro njemački se inženjer vratio na to mjesto.

> Vidio sam kako tridesetak golih ljudi leži kraj jame. Neki su još živjeli... Kasnije su Židovi, koji su još bili živi, morali pobacati tijela u jamu. Onda su i sami morali leći u nju da prime metak u zatiljak... Kunem se Bogom da je to čista istina.[60]

Koliko su Židova i rukovodilaca ruske Komunističke partije (prvih je bilo daleko više nego drugih) pobile jedinice *Einsatza* u Rusiji prije nego što je Crvena armija istjerala Nijemce? Točan se broj nije mogao ustanoviti u Nürnbergu, ali se iz Himmlerovih zapisa, usprkos njihovoj nesistematičnosti, može dobiti gruba slika.

Ohlendorfova *Einsatz*-grupa D, sa svojih 90.000 žrtava, nije bila tako uspješna kao neke druge grupe. Grupa A, na primjer,. koja je operirala na sjeveru, izvještava 31. siječnja 1942. da je na Baltiku i u Bjelorusiji »potamanila« 229.052 Židova. Njezin zapovjednik, Franz Stahlecker, javio je Himmleru da u Bjelorusiji nailazi na izvjesne poteškoće zbog toga što su s operacijama otpočeli tek »pošto je već nastupila jaka smrzavica, što otežava masovna smaknuća. Ipak,« izvještava on dalje, »dosad je ovdje (u

Bjelorusiji) postrijeljano 41.000 Židova.« Stahlecker, koga su te iste godine ubili sovjetski partizani, priložio je svom izvještaju lijepu zemljopisnu kartu u koju je za svako područje pod njegovim zapovjedništvom bio unesen broj pobijenih — simbolički označen lijesovima. Prema toj karti, samo u Litvi poklan je 136.421 Židov, a oko 34.000 ih je privremeno pošteđeno »jer su potrebni za rad«. Za Estoniju, u kojoj je bilo razmjerno malo Židova, kaže se u tom izvještaju da je »očišćena od Židova«.[61]

Streljački odredi *Einsatz*-jedinica, nakon izvjesnog prekida za oštre zime, opet su imali pune ruke posla cijelo ljeto 1942. godine. Do 1. srpnja u Bjelorusiji je postrijeljano daljnjih 55.000 Židova, dok je u listopadu preostalih 16.200 stanovnika geta u Minsku poubijano u jednom jedinom danu. U studenom mogao je Himmler izvijestiti Hitlera da je od kolovoza do kraja listopada u Rusiji pobijeno 363.211 Židova, premda postoji mogućnost da je u tom zbroju nešto pretjerao kako bi ugodio krvožednom Führern.[62] Dne 31. kolovoza Himmler je naredio jednom odredu Einsatza da smakne stotinu osoba iz zatvora u Minsku da bi vidio kako se to radi. Visoki oficir SS-a Bach-Zalewski, koji je također bio prisutan, priča kako se Himmler zamalo onesvijestio vidjevši učinak prve salve streljačkog odreda. Nekoliko minuta kasnije, primijetivši da puščana paljba nije smjesta usmrtila dvije Židovke, SS-vođu je spopao histeričan bijes. Jedini rezultat tog događaja bila je Himmlerova zapovijed da se ubuduće žene i djeca ne smiju strijeljati već pogubiti u plinskim vozilima.[63] (V. str. 36)

Sve u svemu, prema Karlu Eichmanu, šefu Referade za Židove u Gestapou, *Einsatz*-grupe likvidirale su na istoku dva milijuna osoba, uglavnom Židova. Ali to je gotovo sigurno pretjerivanje, jer čudno je, iako istinito, da su se glavešine SS toliko ponosile svojom zločinačkom djelatnošću da su u svojim izvještajima često napuhavale brojke s namjerom da se dodvore Himmleru i Hitleru. Himmlerov osobni statističar, dr Richard Korherr, izvještava svog šefa 23. ožujka 1943. da je u Rusiji »sređeno« - blaži izraz za pokolj koji su izvršili odredi *Einsatza*[64] - ukupno 633.300 Židova. Ta se brojka, začudo, prilično podudara s iscrpnim istraživanjima koja su kasnije proveli neki stručnjaci. Dodajmo tome još oko sto tisuća poklanih u posljednje dvije godine rata i dobit ćemo vjerojatno najtočniju moguću brojku.[65]

Iako tako velika, ta je brojka mala u usporedbi s brojem pobijenih Židova u Himmlerovim koncentracionim logorima pošto je provedeno »konačno rješenje«.

»KONAČNO RJEŠENJE«

Jednoga lijepog lipanjskog dana 1946. godine tri člana američkog štaba optužbe ispitivala su *SS-Obergruppenführera* Oswalda Pohla, koji je, pored ostalih svojih poslova, bio zadužen i za radne akcije zatvorenika nacističkih koncentracionih logora. Pohl, koji je prije nego što je pristupio SS-u bio pomorski oficir, uspio se poslije sloma Njemačke sakriti te je tek godinu dana kasnije — u svibnju 1946. — otkriven na jednom seljačkom domaćinstvu gdje je radio kao poljoprivredni radnik.[66]

U odgovoru na jedno pitanje, Pohl je upotrijebio izraz koji je tužiocima u Nürnbergu, mjesecima zaposlenima na proučavanju zaplijenjenih dokumenata, postao već poznat. Nekog njegova kolegu, imenom Hoess, rekao je Pohl, uposlio je Himmler »na konačnom rješenju židovskog pitanja«.

»O čemu se tu radilo?« upitali su Pohla.

»O istrebljenju Židova,« odgovorio je on.

Taj se izraz u toku rata sve češće uvlačio u rječnik i spise vodećih nacista, jer njegova je tobožnja bezazlenost očito prištеđivala tim ljudima neugodnost da moraju jedni druge podsjećati na to što on zapravo znači, a možda su čak računali i na to da će s pomoću njega skinuti sa sebe krivnju budu li ikad ti optužujući spisi izneseni na vidjelo. Doista, na suđenju u Nürnbergu većina je nacističkih šefova izjavila da im nije bilo poznato pravo značenje tog izraza. Göring je pak tvrdio da ga nikad nije ni upotrijebio, što je međutim ubrzo bilo opovrgnuto. U postupku protiv debelog maršala Reicha, predočena je jedna naredba, koju je on bio poslao Heydrichu, šefu SD, 31. srpnja 1941, pošto su se *Einsatz*-grupe već oduševljeno prihvatile svoga koljačkog zadatka u Rusiji.

> Ovime Vas ovlašćujem (pisao je Göring Heydrichu) da izvršite sve pripreme u vezi s *totalnim rješenjem* židovskog pitanja u onim područjima Evrope koja su pod njemačkim utjecajem...

Nadalje Vas zadužujem da mi u najbržem mogućem roku podnesete izvještaj o ... mjerama koje su već poduzete za izvršenje namjeravanog *konačnog rješenja* židovskog pitanja.[67] Podvukao autor. Pogrešan prijevod posljednje rečenice, u kojoj je njemačka riječ *Endlösung* prevedena kao »željeno rješenje« umjesto »*konačno* rješenje« u engleskom primjerku tog dokumenta, naveo je suca Jacksona, koji nije znao njemački, da dopusti Göringu da se u unakrsnom ispitivanju izvuče s tvrdnjom da nikad nije upotrijebio taj zlokobni izraz. (V. bilj. 54). »Za ta sam strašna ubojstva prvi put čuo upravo ovdje u Nürnbergu,« uzviknuo je Göring u jednom trenutku.

Heydrich je vrlo dobro znao što je Göring mislio pod tim izrazom, jer ga je i sam bio upotrijebio prije nešto manje od godinu dana, na jednom tajnom sastanku nakon pada Poljske, na kojem je iznio da se »prvi korak u konačnom rješenju« sastoji u koncentraciji svih Zidova u geta velikih gradova, odakle ih neće biti teško otputiti u njihovu konačnu propast.[68]

Ali takvo je »konačno rješenje« Hitler već odavno imao na umu i javno ga iznio još prije nego što je izbio rat. U svom govoru u Reichstagu 30. siječnja 1939. godine bio je rekao:

Ako internacionalno financijsko Židovstvo ... bude opet uspjelo gurnuti narode u svjetski rat, posljedica će biti ... uništenje židovske rase u cijeloj Evropi.

To proročanstvo, kako ga je sam bio nazvao, doslovce je ponovio u javnosti još pet puta za redom. Nije bilo važno što je on sam, a ne »internacionalno financijsko Židovstvo«, gurnuo svijet u oružani sukob. Hitleru je bilo važno jedino to da izbije svjetski rat koji mu je, pošto je okupirao golema područja na istoku, na kojima je živjela većina evropskih Židova, pružio mogućnost da provede njihovo »uništenje«. Još prije početka pohoda na Rusiju bio je izdao potrebna naređenja.

Ono što je u visokim nacističkim krugovima bilo poznato kao »Führerova naredba o konačnom rješenju« očito nije nikada stavljeno na papir — bar dosad još nije pronađen nijedan primjerak u zaplijenjenim nacističkim dokumentima. Prema svemu sudeći, najvjerojatnije je tu naredbu izdao usmeno Göringu, Himmleru i Heydrichu, koji su je u toku ljeta i jeseni 1941. prenijeli svojim podređenima. Neki su svjedoci izjavili u Nürnbergu da su »čuli« za nju, ali ni jedan od njih nije rekao daju je vidio. Tako je, na primjer, Hans Lammers, tupoglavi šef Kancelarije Reicha, na podiju za svjedoke izjavio:

> Znao sam da je jednu Führerovu naredbu Göring bio prenio Heydrichu... Ta se naredba zvala »Konačno rješenje židovskog pitanja«.[69]

Ali Lammers je, poput mnogih drugih na podiju za svjedoke, tvrdio da zaista nije znao o čemu se radi sve dok to nije bilo izneseno u Nürnbergu.[70]

Početkom 1942. sazrelo je vrijeme, kao što je Heydrich bio rekao, »da se raščiste osnovna pitanja konačnog rješenja« kako bi se ono moglo provesti i dovršiti. U tu je svrhu Heydrich 20. siječnja 1942. sazvao sastanak predstavnika različitih ministarstava i službi SS-a i SD-a u ugodnom berlinskom predgrađu Wannsee. Zapisnici s tog sastanka odigrali su značajnu ulogu u nekim kasnijim nürnberškim procesima.[71] Usprkos trenutačnim neuspjesima Wehrmachta u Rusiji, nacistički su rukovodioci vjerovali da rat samo što nije dobiven i da će Njemačka uskoro zagospodariti cijelom Evropom, uključiv Englesku i Irsku. Stoga je Heydrich bio rekao skupu od petnaestak visokih službenika da je »konačnim rješenjem evropskog židovskog pitanja obuhvaćeno približno jedanaest milijuna Židova«. Zatim je nanizao brojke za svaku pojedinu zemlju. Na prvobitnom teritoriju Reicha preostalo je još samo 131.800 Židova (od četvrt milijuna, koliko ih je bilo 1939), ali zato ih u SSSR-u, rekao je, ima pet milijuna, u Ukrajini tri milijuna, u Generalnom Gouvernementu (Poljska) dva i četvrt milijuna, u Francuskoj tri četvrtine milijuna, u Engleskoj jedna trećina milijuna. Time je, očito, htio dati do znanja da tih jedanaest milijuna mora biti istrijebljeno. Nakon toga je objasnio kako taj važni zadatak ima biti izveden.

> U toku konačnog rješenja Židovi moraju biti dovedeni na istok ... kao radna snaga. U velikim radnim skupinama, odvojeni po spolu, Židovi sposobni za rad bit će dovedeni u ta područja i upotrijebljeni za gradnju cesta, pri čemu će ih dobar dio bez sumnje prirodnim putem podleći. S ostatkom koji će biti u stanju sve to preživjeti — s obzirom da se tu nesumnjivo radi o najotpornijima — mora se odgovarajuće postupiti, budući da se na ljude koji izdrže prirodnu selekciju mora gledati kao na zametak novog židovskog razvoja.

Drugim riječima, evropski Židovi moraju biti najprije dopremljeni na okupirani Istok i tu natjerani na rad do smrti, a nekolicinu najotpornijih koji to prežive treba jednostavno pobiti. A što će biti s nekoliko milijuna Židova koji žive u istočnim zemljama i već su pri ruci? Izaslanik generalnog guvernera Poljske, državni sekretar dr Josef Bühler, imao je već spreman

prijedlog. U Poljskoj živi dva i pol milijuna Židova, rekao je, koji »predstavljaju veliku opasnost«. Oni su, objasnio je, »nosioci bolesti, crnoburzijanci i, k tome, nesposobni za rad«. Za ta dva i pol milijuna nema problema što se tiče prijevoza. Oni su već ondje.

> Ja imam samo jednu molbu (zaključio je dr Bühler), i to da se židovsko pitanje na mom teritoriju što brže riješi.

Čestiti državni sekretar ispoljio je nestrpljivost koja je bila svojstvena svima u visokim nacističkim krugovima sve gore do Hitlera. Ni jedan od njih nije u ono vrijeme shvatio — zapravo nije shvatio sve do potkraj 1942, kad je već bilo prekasno — od kakve bi koristi ti milijuni Židova mogli biti za Reich kao robovska radna snaga. U onom im je trenutku bilo jasno jedino to da će proteći izvjesno vrijeme prije nego što ti milijuni Židova izginu pri gradnji cesta u Rusiji. Stoga su — u mnogim slučajevima prije nego što je taj pokušaj uopće započet — Hitler i Himmler zaključili da ih treba likvidirati bržim metodama.

Postojale su dvije metode — uglavnom. Jednom od njih, kao što smo već Vidjeli, započelo se ubrzo nakon invazije Rusije ljeti 1941. To je bila metoda masovnog ubijanja poljskih i ruskih Židova s pomoću letećih streljačkih odreda *Einsatz*-grupa, koji su poubijali oko 750.000 osoba.

Tu je metodu za postizanje »konačnog rješenja« imao na umu Himmler kad se 4. listopada 1943. obratio generalima SS-a u Poznanju.

> ... Također želim potpuno iskreno govoriti s vama o jednoj veoma ozbiljnoj stvari. Među sobom, možemo je sasvim otvoreno spominjati a da nikada o njoj ne progovorimo javno...
>
> Mislim pri tome na ... istrebljenje židovske rase ... Većina *vas* zacijelo zna što to znači kad sto leševa leži jedan preko drugog, ili petsto, ili tisuću. To izdržati, a u isto vrijeme — bez obzira na iznimke izazvane ljudskom slabošću — zadržati doličnost, bilo nam je najteže. To je stranica slave u našoj povijesti koja nikada nije napisana i nikada neće biti napisana...[72]

Nema sumnje da je taj SS-vođa s naočalama, koji se zamalo onesvijestio kad su pred njegovim očima i za njegov užitak poubijali stotinu istočnoevropskih Židova, među njima i žena, vidio u uspješno obavljenom poslu oficira SS u plinskim komorama logora smrti još jednu slavnu stranicu njemačke povijesti. Jer, upravo u tim je logorima u postizanju »konačnog rješenja« zabilježen najstravičniji uspjeh.

LOGORI SMRTI

Svaki pojedini od preko trideset najvećih nacističkih koncentracionih logora bio je ujedno i logor smrti. U njima je našlo smrt nekoliko milijuna mučenih, izgladnjelih zatvorenika.[73] Iako su uprave vodile evidenciju — svaki je logor imao svoju službenu *Totenbuch* (knjigu smrti) —ona je bila nepotpuna jer su knjige u većini slučajeva bile uništene čim su se pobjednički Saveznici počeli približavati. U sačuvanom dijelu jedne takve knjige pronađenom u Mauthausenu upisano je od siječnja 1939. do travnja 1945. 35.318 smrtnih slučajeva. Zapovjednik logora Franz Ziereis, međutim, procijenio je ukupan broj umrlih na 65.000.[74] Kad je krajem 1942. potreba za robovskom radnom snagom postala gorućom, Himmler je naredio da postotak smrti u koncentracionim logorima »mora biti smanjen«. S obzirom na pomanjkanje radne snage, ozlovoljio ga je jedan izvještaj zaprimljen u njegovom uredu, u kojem se navodi da je od 136.700 otpremljenih u koncentracione logore od lipnja do studenog 1942. umrlo oko 70.610, k tome ih je još 9.267 pogubljeno, a 27.846 »premješteno«[75] — što znači poslano u plinsku komoru. Na taj ih način nije mnogo preostalo za rad.

Ali najveći napredak na putu prema »konačnom rješenju« postignut je u logorima smrti, tzv. *Vernichtungslagern.* Najveći i najpoznatiji bio je Auschwitz, koji je sa svoje četiri goleme plinske komore i pripadnim krematorijima, što se tiče ubijanja i odstranjivanja leševa, daleko nadmašivao ostale logore — Treblinku, Belzec, Sibibor i Chehnno, sve u Poljskoj. Bilo je i drugih, manjih logora smrti kraj Rige, Wilna, Minska, Kovna i Lavova, ali oni su se razlikovali od velikih po tome što su svoje žrtve radije strijeljali nego ubijali plinom.

Neko se vrijeme među vođama SS bilo razvilo pravo nadmetanje u tome koji će plin najbrže otjerati Židove u smrt. Brzina je bila važan faktor, pogotovu u Auschwitzu, u kojem je pri kraju postignut izvanredan rekord u trovanju plinom — 6.000 žrtava na dan. Jedno je vrijeme upravitelj logora bio Rudolf Hoess, bivši robijaš koji je na suđenju u Nürnbergu govorio o prednosti plina što ga je on upotrebljavao.[76]

»Konačno rješenje« židovskog pitanja značilo je potpuno istrebljenje svih Židova u Evropi. Ja sam u lipnju 1941. dobio zapovijed da instaliram sredstva za istrebljenje u Auschwitzu. U to su vrijeme u poljskom Generalnom Gouvernementu već postojala tri takva logora: Belzec, Treblinka i Wolzek...

Posjetio sam Treblinku da vidim kako oni ondje provode istrebljenje. Komandant logora u Treblinki bio mi je rekao da je on u pola godine likvidirao 80.000 Židova. On je u prvom redu imao zadatak da likvidira sve Židove iz varšavskog geta.[77]

Upotrebljavao je monoksid, ali ja sam smatrao da njegove metode nisu osobito djelotvorne. Zato, kad sam u Auschwitzu podignuo zgradu za likvidaciju, počeo sam upotrebljavati ciklon B, odnosno kristaliziranu cijanovu kiselinu, koji smo ubacivali u komore smrti kroz jedan mali otvor. Da se ubiju sve osobe u komori smrti, trebalo je tri do petnaest minuta, ovisno o klimatskim uvjetima.

Da su ljudi mrtvi, znali smo po tome što je prestalo vrištanje. Obično smo čekali još pola sata prije nego što smo otvorili vrata i izvukli leševe. Kad su bili izvučeni, naši specijalni komandosi poskidali su prstenje i iščupali zlatne zube s leševa.

Druga prednost pred Treblinkom sastojala se u tome što je u svaku našu plinsku komoru moglo odjednom stati po 2.000 osoba, dok je u Treblinki u svaku od njihovih deset plinskih komora moglo stati samo po 200 osoba.

Hoess je zatim objasnio kako su »birali« žrtve za plinske komore, jer nisu svi novopridošli zatvorenici bili smjesta likvidirani, budući da su neki od njih bili potrebni za rad u kemijskim postrojenjima firme I. G. Farben i Kruppovoj tvornici, gdje su radeći do iznemoglosti sazreli za »konačno rješenje«.

U Auschwitzu smo imali na dužnosti dva liječnika esesovca koji su pregledali svaki novi transport zatvorenika. Zatvorenici su morali prošetati pred jednim od njih, koji bi za svakog zatvorenika, čim bi ovaj prošao pored njega, stvarao zaključak. Oni koji su bili sposobni za rad poslani su u logor. Ostali su smjesta poslani u objekte za likvidaciju. Djeca nejake dobi bila su redovito pogubljena jer su zbog svoje mladosti bila nesposobna za rad.

Herr Hoess je postojano napredovao u umjetnosti masovnog ubijanja.

Još jedna naša prednost nad Treblinkom sastojala se u tome što su žrtve u Treblinki gotovo uvijek znale da će biti ubijene, dok smo se mi u Auschwitzu trsili da ih zavaramo i navedemo na pomisao da moraju proći kroz proces raskuživanja od ušiju. Dakako, žrtve su često prozrele naše prave namjere, pa je tada dolazilo katkad do otpora i poteškoća. Veoma često žene su skrivale svoju djecu pod odjeću, ali, kad smo ih našli, djeca su, dakako, poslana unutra na likvidaciju.

Od nas se tražilo da ta istrebljenja vršimo u tajnosti, ali mučan i odvratan smrad od neprestanog spaljivanja leševa proširio se, dakako, po svoj okolici, i svi su stanovnici susjednih općina znali da se u Auschwitzu vrši istrebljenje.

Povremeno bi, objasnio je Hoess, po nekoliko »specijalnih zatvorenika« — očito ruskih ratnih zarobljenika — bilo jednostavno ubijeno injekcijama benzina. »Našim je liječnicima,« dodao je, »bilo naređeno da ispostave uobičajenu smrtovnicu, a kao uzrok smrti da navedu što god hoće.«[78]

Najčešće je kao uzrok smrti bila navedena »slabost srca«. Kogon, koji je i sam proveo u Buchenwaldu osam godina, navodi jedan primjer: »... Bolesnik umro nakon dužih smetnji dne . . . u . . . sati. Uzrok smrti: slabost srca i upala pluća.« (Kogon: The Theory and Practice of Hell, str. 218.) Takve su formalnosti napuštene u Auschwitzu čim je započelo masovno ubijanje. Bilo je dana kad mrtvi nisu bili čak ni prebrojeni.

Hoessov suhoparni opis mogli bismo dopuniti kratkim sažetim prikazom zbivanja u Auschwitzu kakav su na svjedočenju iznijeli preživjeli zatvorenici i njihovi tamničari. »Selekcija«, o kojoj je ovisilo koji će Židovi otići na rad a koji smjesta u plinske komore, vršila se na željezničkom kolosijeku čim bi žrtve istovarili iz teretnih vagona u kojima su bez hrane i vode bile zaključane i po tjedan dana — jer mnogi su pristizali čak iz Francuske, Nizozemske i Grčke. Iako je dolazilo do bolnih prizora, kad su žene razdvajali od muževa a djecu od roditelja, ni jedan od zatvorenika, kao što je svjedočio Hoess a preživjeli potvrdili, nije slutio što ga uistinu čeka. Štoviše, nekima su od njih dali lijepe razglednice s oznakom »Waldsee« koje su morali potpisati i poslati kući svojim rođacima. Već otisnuti tekst glasio je:

> Nama je ovdje vrlo dobro. Imamo posao i lijepo se postupa s nama. Čekamo vas.

Plinske komore i njima priključeni krematoriji, gledani iz neposredne blizine, nisu djelovali nimalo zloslutno. Po njihovu je izgledu bilo nemoguće zaključiti o čemu se zapravo radi. Bili su pokriveni brižno njegovanom tratinom i obrubljeni cvjetnim gredicama. Nad ulazom je stajao jednostavan natpis: KUPAONICE. Židovi su, ništa ne sluteći, mislili da ih vode na kupanje i čišćenje od ušiju, što je bilo uobičajeno u svim logorima. A vodili su ih, još k tome, uz pratnju ugodne glazbe!

Postojao je, naime, ispričao je jedan od preživjelih, orkestar sastavljen od »mladih i lijepih djevojaka odjevenih u bijele bluze i tamnoplave suknje«, koje su izabrali među zatvorenicima. Dok se vršio izbor žrtava za plinske komore, taj je jedinstveni muzički sastav svirao vedre melodije iz *Vesele udovice* i *Hofmanovih priča.* Ništa svečano i tužno od Beethovena!

Posmrtni marševi u Auschwitzu bile su živahne i vesele melodije, ravno iz bečkih i pariških opereta.

Uz pratnju takve glazbe, koja je budila sjećanje na sretnija i lakoumnija vremena, vođeni su muškarci, žene i djeca u »kupaonice«, gdje im je naređeno da se svuku i pripreme za »tuširanje«. Katkada su im čak dali i ručnike. Kad su se našli u »prostoriji s tuševima« — a tu su možda prvi put posumnjali da nešto nije u redu, jer je čak dvije tisuće njih bilo poput sardina natrpano unutra tako da se tuširanje činilo teško izvedivim — masivna su vrata zaključana i hermetički zabrtvljena. Gore, gdje su njegovana tratina i cvjetne gredice gotovo skrivale poklopce u obliku gljiva koji su pokrivali otvore cijevi što su izlazile iz dvorane smrti, stajali su logorski namještenici spremni da ubace u njih poput ametista plave kristale vodikova cijanida, takozvanog ciklona B, koji je prvobitno proizvođen za trgovinu kao jako raskužno sredstvo, a kojem je, kao što smo vidjeli, Herr Hoess s toliko ponosa našao novu primjenu.

Preživjeli zatvorenici sjećaju se kako su, promatrajući iz obližnjih logorskih blokova, vidjeli da je neko vrijeme signal svojim ljudima da ubace kristale u cijev davao izvjesni narednik Moll. *»Na, gib ihnen schon zu fressen*,« (Hajd', dajte im već nešto da požderu) naredio bi, smijući se. Na to su kristali ubačeni u otvore cijevi koji su zatim hermetički zatvoreni.

Kroz prozorčiće od debelog stakla krvnici su mogli promatrati što se unutra događa. Goli zatvorenici gledali su gore u tuševe, iz kojih nije štrcala voda, ili pak u pod, pitajući se kako to da nema nikakvih odvoda. Prošlo je nekoliko minuta prije nego što bi plin počeo djelovati. Ali zatvorenici bi ubrzo opazili da izlazi iz rupica u otvorima. U tom bi trenutku nastupila panika. U gomili su nahrupili prema golemim metalnim vratima gdje su se, kako je to opisao Reitlinger, »nabili u jedincatu plavu, ljepljivu, krvlju uprskanu piramidu, stišćući i grabeći jedan drugog čak i u smrti«.

Dvadeset do trideset minuta kasnije, kad se golema masa golog mesa prestala trzati, crpke su izvukle otrovni zrak, velika su se vrata otvorila i na scenu su stupili pripadnici *Sonderkommando.* To su bili židovski zatvorenici, isključivo muškarci, kojima su obećali život i odgovarajuću hranu kao nagradu za taj najodvratniji posao na svijetu.[79] Opremljeni

plinskim maskama, gumenim čizmama i cijevima za vodu, prihvaćali su se posla. Reitlinger je to ovako opisao:

> Prvi im je zadatak bio da isperu krv i izmetine, a zatim da petljama i kukama odvoje međusobno zgrčene leševe kao uvod u sablasnu potragu za zlatom, odstranjivanje zlatnih zubi i kose, koju su Nijemci smatrali strateškim materijalom. Nakon toga su leševi otpremljeni dizalom ili električnim vagonima u peći za spaljivanje. Krupniji ostaci samljeveni su u fini pepeo, koji je natovaren u kamione i pobacan u rijeku Solu.[80]

Iz predočenog dokaznog materijala vidljivo je da su se njemački trgovci živo nadmetali koji će dobiti narudžbu za izgradnju tih naprava za usmrđivanje, kao i za isporuku plavih kristala. Tvrtka »I. A. Topf i sinovi« iz Erfurta, proizvođač uređaja za grijanje, pobijedila je na licitaciji za izgradnju krematorija u Auschwitzu. Među logorskim dokumentima pronađena je obilna korespondencija s tom tvrtkom. Veoma je sadržajno jedno njezino pismo od 12. veljače 1943.

> CENTRALNOJ UPRAVI SS I POLICIJE, AUSCHWITZ
>
> Predmet: Krematoriji br. 2 i 3 za logor.
>
> Potvrđujemo primitak Vaše narudžbe za pet trostrukih peći, uključiv 2 električna dizala za otpremu leševa i jedno dizalo za slučaj nužde. Također je zaprimljena narudžba za jednu praktičnu instalaciju za podjarivanje vatre od ugljena kao i za odvoz pepela.[81]

Ali tvrtka »Topf i sinovi« nije bila jedina u tom jezovitom poslovanju. Na nürnberškim procesima pojavila su se imena dviju drugih tvrtki, zajedno s dijelom njihove korespondencije. Odstranjivanje leševa u izvjesnom broju ostalih logora dovelo je također do trgovačkog nadmetanja. Tako se npr. firma »Didier-Werke« pojavila na licitaciji za jednu peć namijenjenu nacističkom logoru kod Beograda, tvrdeći da može dostaviti izvanredno uspio proizvod.

> Za stavljanje leševa u peć predlažemo jednostavnu metalnu vilicu koja se pokreće na valjcima. Svaka će peć imati otvor za spaljivanje od svega 60 cm širine i 45 cm visine, budući da nije predviđena primjena lijesa. Za transport leševa iz spremišta do peći predlažemo upotrebu lakih teretnih kola na kotačima za koje također prilažemo crtež u određenom omjeru.[82]

Tvrtka »C. H. Kori«, također zainteresirana za beogradski posao, ističe svoje veliko iskustvo na tom polju, s obzirom na to da je već konstruirala

četiri peći za Dachau i pet za Lublin, koje su se »pokazale izvrsne u praksi«.

> U vezi s našim usmenim razgovorom o isporuci jednostavno konstruiranog uređaja za spaljivanje leševa, iznosimo Vam planove za naše usavršene krematorijske peći koje rade na ugljen i koje su se dosad pokazale izvrsne u praksi.
>
> Predlažemo dvije krematorijske peći za planiranu zgradu, ali Vam savjetujemo da potanje ispitate hoće li doista dvije peći dostajati za Vaše potrebe.
>
> Jamčimo za efikasnost naših peći, kao i za njihovu trajnost, za upotrebu najboljeg materijala i besprijekornu izradu.
>
> U očekivanju Vaših daljnjih obavijesti, stojimo Vam na usluzi.
>
> Heil Hitler!
>
> C. H. Kori, GmbH.[83]

Na kraju se pokazalo da čak ni grozničavi napori njemačkih tvrtki, usprkos upotrebi najboljeg materijala i besprijekornoj izradi, nisu dovoljni da se spale svi leševi. Dobro konstruirani krematoriji daleko su zaostajali za potrebama nekih logora, pogotovu onog u Auschwitzu, u kojem je 1944. godine trebalo spaliti po 6.000 leševa na dan. (Hoess je naveo čak 16.000.) U tom je logoru, na primjer, u četrdeset i šest ljetnih dana 1944. godine pogubljeno 250.000 do 300.000 samo mađarskih Zidova. Nisu bile dovoljne čak ni plinske komore i moralo se pribjeći masovnom strijeljanju u stilu *Einsatzkommando.* Leševi su jednostavno pobacani u jame i spaljeni, mnogi od njih samo djelomično, a zatim su buldožeri prebacili preko njih zemlju. Zapovjednici logora tužili su se pri kraju rata da su se krematoriji pokazali ne samo neefikasni nego i »neekonomični«.

Kristale ciklona B, kojima je pobijeno najviše žrtava, proizvodile su dvije njemačke tvrtke koje su dobile licencu od firme I. G. Farben. To su bili »Tesch i Stabenow« iz Hamburga i »Degesch« iz Dessaua, od kojih su prvi isporučivali dvije tone cijanovodičnih kristala na mjesec, a drugi tri četvrtine tona. U Nürnbergu su predočeni brodski tovarni listovi za te isporuke.

Direktori obaju poduzeća izjavili su da su svoj proizvod prodavali isključivo u svrhu raskuživanja i da nisu imali pojma da je korišten za ubijanje, ali ta se obrana nije održala. Pronađena su pisma firme »Tesch i Stabenow« u kojima nude ne samo svoj otrovni preparat nego i uređaje za

ventilaciju i grijanje plinskih komora. Osim toga, nenadmašivi Hoess, koji je, jednom započevši svoju ispovijed, išao do kraja, izjavio je da su direktori Teschove kompanije morali znati u koju je svrhu upotrebljavan njihov proizvod kad su ga isporučili u količinama dovoljnim da se pobije nekoliko milijuna ljudi. Jedan britanski vojni sud bio je također uvjeren u krivnju oba partnera, Bruna Tescha i Karla Weinbachera. Godine 1946. osuđeni su na smrt i obješeni. Direktor tvrtke »Degesch« iz Dessaua, dr Gerhard Peters, prošao je mnogo bolje. Jedan njemački sud osudio ga je na pet godina zatvora.[84]

Prije nego što su započela poslijeratna suđenja u Njemačkoj, općenito se vjerovalo da su masovna ubojstva djelo relativno malog broja fanatičnih vođa SS. Međutim, sudski zapisnici ne ostavljaju nimalo sumnje o sukrivnji izvjesnog broja njemačkih poslovnih ljudi, ne samo Kruppa i direktora kompanije I. G. Farben, nego i malih poduzetnika koji su zacijelo ostavljali dojam sasvim običnih i vrlo pristojnih ljudi, stupova — kao što su to dobri trgovci posvuda — svog društva.

Koliko li je nesretnih, nedužnih ljudi — uglavnom Židova, ali i prilično mnogo drugih, pogotovu ruskih ratnih zarobljenika — bilo pobijeno samo u Auschwitzu? Točan se broj neće nikad saznati. Sam Hoess je, kao svjedok na sudu, izjavio da je ugušeno i spaljeno »2,500.000 žrtava, a' najmanje pola milijuna ih je podleglo gladi i bolesti, sve zajedno oko 3,000.000«. Kasnije, na vlastitom suđenju u Varšavi, smanjio je taj broj na 1,135.000. Sovjetska vlada, koja je pregledala logor pošto ga je u siječnju 1945. pregazila Crvena armija, procijenila je broj žrtava na četiri milijuna. Reitlinger, pak, na temelju vlastitog temeljitog istraživanja, smatra da se broj ubijenih u plinskim komorama Auschwitza »nije popeo ni do tri četvrt milijuna«. Prema njegovoj procjeni, oko 600.000 ih je pobijeno u plinskim komorama, a oko 300.000 ili nešto više je strijeljano ili je pomrlo od gladi i bolesti. Međutim, bez obzira na razne procjene, broj je znatan.[85]

Tijela su spaljena, ali u zubima žrtava bile su ostale zlatne plombe, koje su zatim vadili iz pepela, ukoliko ih prije toga nisu iščupali specijalni odredi zaduženi za odstranjivanje vlažno-ljepljive gomile leševa.[86] Zlato je rastaljeno i, zajedno s ostalim dragocjenostima oduzetima od Židova, poslano u Reichsbanku te, prema jednom tajnom ugovoru između

Himmlera i predsjednika Banke, doktora Walthera Funka, položeno u korist SS-a a na račun tobožnjeg »Maxa Heiligera«. Osim zubnog zlata, među plijenom iz logora smrti nalazili su se i zlatni satovi, naušnice, narukvice, prstenje, ogrlice, pa čak i okviri za naočale — budući da je Zidovima preporučeno da, zbog »preseljenja«, ponesu sa sobom sve svoje dragocjenosti. Bile su tu i hrpe dragulja, osobito briljanata, i mnogo srebrnine. K tome i debeli snopovi novčanica.

S obzirom na to da su već 1942. trezori Reichsbanke bili pretrpani depozitima »Maxa Heiligera«, direktori su ih nastojali preko gradskih žalagaonica pretvoriti u gotovinu. U jednom pismu Reichsbanke berlinskoj zalagaonici od 15. rujna spominje se »druga pošiljka« i nastavlja: »Dostavljamo Vam slijedeće dragocjenosti s molbom da ih što bolje unovčite...« Slijedio je dugačak popis na kojem su se nalazili 154 zlatna sata, 1601 zlatna naušnica, 132 briljantna prstena, 784 srebrna džepna sata i »160 različitih komada zubala, uglavnom od zlata«. Početkom 1944. bila je i berlinska zalagaonica zasuta bujicom tih ukradenih dragocjenosti te izvještava Reichsbanku da ih više ne može primiti. Kad su Saveznici ušli u Njemačku, pronašli su u nekim napuštenim rudnicima soli, u koje su nacisti bili posakrili dio svojih dokumenata i plijena, dovoljno preostale robe s računa »Maxa Heiligera« da njome ispune tri golema trezora frankfurtske podružnice Reichsbanke.[87]

Je li direktorima Reichsbanke bilo poznato odakle potječu ti jedinstveni »depoziti«? Šef Odjela za plemenite metale Reichsbanke svjedočio je u Nürnbergu da su on i njegovi suradnici počeli primjećivati da mnoge pošiljke pristižu iz Lublina i Auschwitza.

> Svi smo znali da se na tim mjestima nalaze koncentracioni logori. U desetoj pošiljci u studenom 1943. pojavilo se i zubno zlato. Količina zubnog zlata postajala je neuobičajeno velika.[88]

U Nürnbergu je zloglasni Oswald Pohl, šef Privrednog ureda SS, koji je rukovodio transakcijama za svoju organizaciju, naglasio da su dr Funk, direktori i ostali namještenici Reichsbanke vrlo dobro znali odakle potječu ti predmeti. Objasnio je zatim potanje »poslovni dogovor između Funka i SS-a o predaji dragocjenosti pokojnih Židova Reichsbanki«. Sjećao se jednog razgovora s potpredsjednikom Banke, doktorom Emilom Puhlom.

U tom razgovoru nije preostalo nimalo sumnje da predmeti koji imaju biti isporučeni potječu od Židova pobijenih u koncentracionim logorima. Radilo se o prstenju, satovima, naočalama, zlatnim šipkama, vjenčanom prstenju, broševima, pribadačama, zlatnim plombama i drugim dragocjenostima.

Jedanput, ispričao je Pohl, nakon jedne inspekcijske šetnje po trezorima Reichsbanke, u kojima su bile pohranjene dragocjenosti »pokojnih Židova«, dr Funk je pozvao društvo na ručak za kojim se poveo razgovor o podrijetlu plijena.[89] Dr. Funk je u Nürnbergu osuđen na doživotnu robiju.

»VARŠAVSKI GETO VIŠE NE POSTOJI«

Brojni su očevici opisali s kakvom su rezignacijom mnogi Židovi odlazili u smrt u nacističkim plinskim komorama ili u velikim jamama za smaknuće *Einsatz*-odreda. Međutim, nisu se svi Židovi tako mirno podvrgli istrebljenju. U proljeće 1943. nekih 60.000 Židova, zidom ograđenih u varšavskom getu — posljednji od 400.000 koje su 1940. kao stoku natjerali na to mjesto — suprotstavili su se nacističkim mučiteljima i borili se.

Možda nitko nije ostavio jezovitiji — i mjerodavniji — izvještaj o pobuni u varšavskom getu od oficira SS-a koji ga je razorio i ponosio se time.[90] Ta njemačka individua bio je Jürgen Stroop, *SS-Brigadeführer* i policijski general-major. Njegov rječiti službeni izvještaj, uvezan u kožu, bogato ilustriran i natipkan na 75 stranica najfinijeg papira, sačuvan je.[91]

U kasno ljeto 1940, godinu dana nakon okupacije Poljske, esesovci su satjerali oko 400.000 Židova na prostor starog srednjovjekovnog geta, oko četiri kilometra dugog i oko kilometar i pol širokog, i visokim ga zidom ogradili od ostale Varšave. Taj je prostor normalno nastavalo 160.000 osoba, pa je došlo do prenaseljenosti, ali to je bila najmanja nevolja. Guverner Frank je odbio da doznači dovoljno hrane koja bi omogućila da se bar polovica od 400.000 stanovnika kako-tako održi na životu. Budući da im je pod prijetnjom smrti bilo zabranjeno napuštati ograđeno zemljište, Židovi nisu imali zaposlenja, osim u nekoliko tvornica municije, koje su unutar zida podigli Wehrmacht ili grabežljivi njemački poduzetnici, svjesni prilike da na račun robovskog rada ostvare velike dobiti. Bar 100.000 Židova živjelo je od samo jedne zdjelice juhe na dan, često iskuhane od

slame, a i nju su mogli zahvaliti samo sućuti ostalih. Bila je to bezizgledna borba za opstanak.

Usprkos tome, stanovništvo geta nije za Himmlerov ukus dovoljno brzo umiralo od gladi i bolesti. Ljeti 1942. naredio je da se, »s razloga sigurnosti«, uklone svi Židovi iz varšavskog geta. Dne 22. srpnja pokrenuta je velika akcija »preseljenja«. Do 3. listopada »preseljeno« je, prema Stroopu, 310.322 Židova. Odnosno, otpremljeno u logore smrti, uglavnom u Treblinku, gdje su pobijeni u plinskim komorama.

Himmler ipak nije bio zadovoljan. Kad je u siječnju 1943. iznenada posjetio Varšavu i ustanovio da u getu još uvijek živi 60.000 Židova, zapovjedio je da »preseljenje« mora biti dovršeno do 15. veljače. To se pokazalo kao težak zadatak. Oštra zima i potrebe armije, koja je zbog katastrofe u Staljingradu i povlačenja koje je nakon toga uslijedilo u južnoj Rusiji imala prvenstveno pravo na prijevozna sredstva, otežali su SS-u nabavku potrebnih vlakova za konačno »preseljenje«. Osim toga, izvještava Stroop, Židovi se opiru konačnoj likvidaciji »na sve moguće načine«. Zato je Himmlerova zapovijed mogla biti izvršena tek u proljeće. Zaključeno je da se geto isprazni trodnevnom »specijalnom akcijom«. Akcija je, međutim, potrajala četiri tjedna.

Svojedobna deportacija 300.000 Židova omogućila je Nijemcima da suze zidom opkoljeni geto, tako da je SS-general Stroop ujutro 19. travnja 1943. uputio svoje tenkove, artiljeriju, bacače plamena i dinamitaške odrede na skučeni prostor od 1.000 x 300 metara. Prostor je planski pročešljan, ali očajni su se Židovi ušančili u odvodne kanale i podrume. Bili su vrlo slabo naoružani: nekoliko pištolja i pušaka, tucet ili dva prokrijumčarenih mitraljeza i ručnih bombi vlastite izrade. Ali toga su travanjskog dana bili čvrsto odlučili da ih i upotrijebe — prvi i posljednji put u povijesti Trećeg Reicha, Židovi su se oružjem suprotstavili svojim nacističkim ugnjetavačima.

Stroop je imao 2.090 ljudi, od kojih je polovica pripadala regularnoj armiji ili *Waffen-SS* trupama, a druga polovica SS policiji pojačanoj sa 335 pripadnika litavske policije te nekoliko poljskih policajaca i vatrogasaca. Već prvi dan naišli su na neočekivani otpor.

> Čim je operacija počela (izvještava Stroop u prvom od svojih mnogobrojnih izvještaja), upali smo u jaku koncentriranu vatru Židova i bandita. Tenk i dva

> oklopljena automobila zasuta su bocama sa zapaljivom tekućinom ... S obzirom na taj neprijateljski napad, morali smo se povući.

Njemački je napad ponovljen, ali ni ovaj put nije išlo lako.

> Oko 17.30 sati naišli smo na vrlo jak otpor iz jednog stambenog bloka, pojačan mitraljeskom paljbom. Specijalna borbena grupa svladala je neprijatelja, ali nije uspjela pohvatati pobunjenike. Židovi i kriminalci premještali su se od uporišta do uporišta i u posljednji trenutak uvijek uspijevali umaknuti... Naši gubici u prvom napadu: 12 ljudi.

I tako je to išlo prvih nekoliko dana. Bijedno naoružani branioci uzmicali su pred napadima tenkova, bacača plamena i artiljerije, ali otpor nije popuštao. General Stroop nije mogao razumjeti zašto se »taj ološ i ti podljudi«, kako je on nazivao opkoljene Židove, ne predaju i mirno prepuste likvidaciji.

> Već nakon nekoliko dana (izvještava on) postalo je jasno da Židovi nemaju nikakve namjere da se dobrovoljno presele, nego da su se odlučili oduprijeti evakuaciji... Iako smo prvih dana uspijevali pohvatati priličan broj Židova, koji su kukavice po prirodi, u drugoj polovici operacije postajalo je sve teže uhvatiti bandite i Zidove. Uvijek su se iznova formirale nove borbene grupe od 20 do 30 židovskih omladinaca, praćenih izvjesnim brojem žena.

Žene su pripadale organizaciji Halucim, primijetio je Stroop, i nerijetko su pucale, rekao je, objema rukama iz pištolja, a iznenada bi aktivirale ručne bombe koje su skrivale u svojim dugim staromodnim gaćama.

Petog dana borbe nestrpljivi i bijesni Himmler naredio je Stroopu da »izrešeta geto s najvećom bezobzirnošću i žestinom«.

> Stoga sam odlučio (navodi Stroop u svom zaključnom izvještaju) da uništim cijelo židovsko područje paleći jedan stambeni blok za drugim.

Zatim je opisao ono što je uslijedilo.

> Židovi su ostajali u gorućim zgradama sve dok iz straha da ne budu živi spaljeni nisu počeli skakati s gornjih katova... Smrvljenih tijela, još su uvijek pokušavali otpuzati preko ceste do zgrada koje još nisu bile u plamenu... Usprkos opasnosti da budu živi spaljeni, radije su se vraćali u plamen nego da padnu nama u ruke.

Za čovjeka Stroopova tipa bilo je jednostavno neshvatljivo da muškarci i žene radije umiru u plamenu, boreći se, nego da se mirno prepuste smrti u plinskim komorama. Jer on je zarobljenike, koje nije sam pobio, slao u Treblinku. Dne 25. travnja poslao je u glavni stan SS teleprintersku obavijest da je zarobio 27.464 Židova.

> Nastojat ću za sutra pribaviti jedan vlak za T2 (Treblinku). Ako ne uspijem, likvidacija će sutra biti obavljena ovdje.

To »sutra« često je značilo »smjesta«. Stroop je sutradan obavijestio svoje pretpostavljene: »1.330 Židova istjerano je iz njihovih bunkera i smjesta uništeno; 362 Židova ubijena su u borbi.« »Evakuirano« je samo trideset zarobljenika.

Pri kraju pobune branioci su se povukli u odvodne kanale. Stroop ih je pokušao istjerati poplavivši kanale, ali Židovi su uspjeli zaustaviti vodenu bujicu. Jednog su dana Nijemci kroz 183 otvora ubacili dimne bombe u kanale, ali Stroop žalosno javlja da one nisu postigle »željeni učinak«.

O krajnjem ishodu nije bilo ni malo sumnje. Čitav su se mjesec u škripac natjerani Židovi borili s očajničkom hrabrošću, premda je to Stroop u jednom svom izvještaju ocijenio kao »podmukle borbene metode i trikove kojima se služe Židovi i banditi«. Dne 26. travnja izvještava da su mnogi branioci »poludjeli od vrućine, dima i eksplozija«.

> U toku današnjeg dana izgorjelo je nekoliko stambenih blokova. To je jedina i odlučna metoda da se taj ološ i ti podljudi istjeraju napolje.

Posljednji dan bio je 16. svibnja. Te je noći Stroop otposlao svoj zadnji dnevni borbeni izvještaj.

> Stotinu i osamdeset Židova, bandita i podljudi je pobijeno. Bivša židovska četvrt u Varšavi više ne postoji. Ta velika akcija dovršena je u 20.15 dizanjem u zrak varšavske sinagoge... Ukupan broj istjeranih Židova: 56.065, uključiv zarobljene i one čije se istrebljenje može dokazati.

Tjedan dana kasnije, zamoljen da objasni taj broj, odgovorio je:

> Od ukupno 56.065 pohvatanih, oko 7.000 je pobijeno u bivšem getu u toku velike operacije. 6.929 Židova je pomrlo pri prebacivanju u Treblinku; ukupan broj uništenih Zidova prema tome je 13.929. Osim toga, pet do šest tisuća Židova je uništeno u eksplozijama ili u plamenu.

Aritmetika generala Stroopa nije odviše precizna jer je iz svog izvještaja izostavio 36.000 Židova. Ali nema sumnje da je govorio istinu kad je, u svom krasno uvezanom konačnom izvještaju, napisao da je pohvatao »ukupno 56.065 Židova čije se istrebljenje može dokazati«. Tih 36.000 zacijelo je svršilo u plinskim komorama.

Njemački gubici, prema Stroopu, iznosili su šesnaest ubijenih i devedeset ranjenih. Prava je brojka vjerojatno mnogo veća, s obzirom na oštre borbe od kuće do kuće, koje je sam general opisao u tako stravičnim detaljima, ali morala je biti smanjena kako bi se poštedjela Himmlerova preosjetljivost. Pripadnici *Waffen-SS,* policije i Wehrmachta, zaključuje

Stroop, »izvršili su svoju dužnost boreći se u iskrenom drugarstvu rame uz rame jedni s drugima, kao slika i prilika uzornih vojnika«.

»Konačno rješenje« provodilo se do samog svršetka rata. Koliko je Židova zaglavilo u njemu? O tom se broju mnogo raspravljalo. Prema dvojici svjedoka esesovaca u Nürnbergu, Karl Eichmann, šef Židovske referade u Gestapou i jedan od najvećih stručnjaka na tom polju, koji je na Heydrichov poticaj bio zadužen za provođenje »konačnog rješenja«, procijenio je ukupan broj na pet do šest milijuna.[92] U optužnici na suđenju u Nürnbergu iznijeta je brojka od 5,700.000 i ona se podudara s procjenama Svjetskog židovskog kongresa. Reitlinger u svojoj opsežnoj studiji o »konačnom rješenju« zaključuje da je ukupan broj nešto manji — između 4,194.200 i 4,581.200.[93]

Na području, koje je kasnije okupirao Hitler, živjelo je 1939. godine oko deset milijuna Zidova. Prema bilo kojoj procjeni, sigurno je da su Nijemci istrijebili gotovo polovicu. To je bila potresna, ali logična posljedica zablude u koju je upao nacistički diktator u svojim mladenačkim bijednim danima u Beču i koju je prenio na svoje mnogobrojne njemačke sljedbenike — ili je dijelio s njima.

LIJEČNIČKI POKUSI

Za kratkotrajnog Novog poretka, Nijemci su primjenjivali neke postupke koji su proistekli prije iz čistog sadizma nego iz užitka u masovnom ubijanju. Možda za nekog psihijatra postoji razlika između tih dvaju užitaka, ali u konačnom se rezultatu jedan od drugog razlikuje samo u broju poginulih.

Jedan od primjera tog sadizma jesu i nacistički medicinski pokusi, budući da je upotreba zatvorenika koncentracionih logora i ratnih zarobljenika kao pokusnih kunića vrlo malo, tako reći nimalo pridonijela znanosti. To je priča strave i užasa na koju njemačka liječnička profesija ne može biti ponosna. Usprkos tome što je u tim »pokusima« sudjelovalo manje od dvije stotine krvoločnih šarlatana — premda su neki od njih zauzimali važne položaje u medicinskom svijetu — njihova je zločinačka rabota bila poznata tisućama vodećih liječnika Trećeg Reicha, od kojih ni

jedan, bar koliko je vidljivo iz dokumenata, nije nikada podignuo svoj glas u javnosti.[94]

Žrtve ubojstava na tom polju nisu bili samo Židovi. Nacistički su liječnici uzimali i ruske ratne zarobljenike te poljske, čak i njemačke zatvorenike koncentracionih logora, i žene i muškarce. »Pokusi« su bili prilično raznoliki. Zatvorenike su stavljali u komore za razrjeđivanje zraka i podvrgavali ih pokusima s velikim visinama dok nisu prestali disati. Ubrizgavali su im smrtonosne doze bacila tifusa i infekciozne žutice. Vršili su na njima pokuse »smrzavanja« u ledenoj vodi ili ih gole izlagali na snijegu dok se nisu smrznuli. Na njima su isprobavali otrovna zrna i bojni otrov iperit. U ženskom koncentracionom logoru u Ravensbrücku, kod nekoliko stotina poljskih zarobljenica — »zečica«, kako su ih zvali — izazvane su rane od gas-gangrene, dok su druge bile podvrgnute »pokusima« presađivanja kostiju. U Dachauu i Buchenwaldu isprobavali su na Ciganima koliko dugo i na koji način može čovjek živjeti od slane vode. Pokusi sa sterilizacijom na širokoj su se osnovi i različitim postupcima vršili u nekoliko logora, na muškarcima i na ženama, jer, kako je jedan liječnik esesovac, dr Adolf Pokorny, jednom prilikom napisao Himmleru, »neprijatelj mora biti ne samo pobijeđen nego i istrijebljen«. I kad već ne može biti potamanjen — ta se metoda, naime, s obzirom na nestašicu robovske radne snage pred kraj rata, pokazala dvojbenom — treba se pobrinuti za to da se ne može dalje množiti. Ujedno dr Pokorny obavještava Himmlera da misli kako je pronašao pravo sredstvo, biljku *Caladium seguinum,* koja dovodi do trajne neplodnosti.

> Već sama pomisao na to (pisao je dobri doktor SS-vođi) da bi se tri milijuna boljševika koji se sada nalaze u njemačkom zarobljeništvu mogli sterilizirati, tako da ostanu sposobni za rad, ali nesposobni za razmnožavanje, otvara široke perspektive.[95]

Jedan drugi liječnik, koji je također uočio »široke perspektive«, bio je profesor August Hirt, šef Anatomskog instituta Strasburškog sveučilišta. Njegovo specijalno polje rada ponešto se razlikovalo od ostalih, i on ga je objasnio u jednom pismu za Božić 1941. SS-general-pukovniku Rudolfu Brandtu, Himmlerovu ađutantu.

> Postoje bogate zbirke lubanja gotovo svih rasa i naroda. Međutim, znanost raspolaže s veoma malo primjeraka lubanja židovske rase... Rat na istoku pruža nam sada

> priliku da popunimo taj manjak. Pribavimo li lubanje židovsko-boljševičkih komesara, koji predstavljaju prototip odbojnog ali tipičnog potčovjeka, doći ćemo do korisnog materijala za znanstvena istraživanja.

Profesor Hirt nije želio lubanje mrtvih »židovsko-boljševičkih komesara«. Predložio je da se glave tih osoba izmjere još za njihova života. Onda ...

> Pošto bude izazvana smrt tih Židova, pri čemu se ne smije povrijediti glava, liječnik će odvojiti glavu od tijela i proslijediti je dalje ... u hermetički zatvorenoj limenci.

Nakon toga će se dr Hirt baciti na daljnje znanstveno proučavanje.[96] Himmler je bio oduševljen. Naredio je da se profesora Hirta »opskrbi svime što mu je potrebno za njegov istraživački rad«.

I bio je dobro opskrbljen. Stvarni opskrbljivač bio je zanimljiva nacistička individua imenom Wolfram Sievers, koji je proveo prilično vremena na klupi za svjedoke u glavnom nürnberškom procesu i na optuženičkoj klupi u kasnijem »Liječničkom procesu«.[97] Bivši trgovac knjigama Sievers dotjerao je do SS-pukovnika i izvršnog tajnika »*Ahnenerbe*«, Instituta za znanstveno istraživanje nasljeđa, jedne od onih smiješnih »kulturnih« organizacija koje je osnovao Himmler da udovolji jednoj od svojih mnogobrojnih budalastih zamisli. Ta je organizacija, prema Sieversu, imala pedeset »istraživačkih ogranaka«, od kojih se jedan zvao Institut za vojno-znanstvena istraživanja, a na čelu mu je također stajao Sievers. On je bio čovjek podmukla pogleda i mefistofelovska izgleda, guste, poput tinte crne brade, zbog koje su ga u Nürnbergu prozvali »nacistički Plavobradi«, po poznatom francuskom ubojici. Poput mnogih drugih likova u toj povijesnoj priči, i on je vodio iscrpan dnevnik, koji se sačuvao zajedno s njegovom korespondencijom, pridonijevši njegovu svršetku na vješalima.

Do lipnja 1943. Sievers je skupio u Auschwitzu muškarce i žene koji su bili namijenjeni da kao kosturi posluže »znanstvenim mjerenjima« profesora doktora Hirta na Strasburškom sveučilištu. »Ukupno je obrađeno 115 osoba, od toga 79 Židova, 30 Židovki, 4 Azijata i 2 Poljaka«, izvijestio je Sievers tražeći od Glavnog ureda za sigurnost Reicha prijevozna sredstva da ih prebaci iz Suschwitza u koncentracioni logor Natzweiler kraj Strasbourga. Prilikom unakrsnog ispitivanja u Nürnbergu, britanski je tužilac upitao što znači to »obrađeno«.

»Antropološki izmjereno,« odgovorio je Sievers.

»Prije nego što su bili ubijeni, antropološki su ih izmjerili? Ništa drugo?«

»Uzeti su im i odljevi,« dodao je Sievers.

Što se događalo zatim — ispričao je SS-kapetan Josef Kramer, također prokušani istrebljivač iz Auschwitza, Mauthausena, Dachaua i još nekih logora, koji je stekao prolaznu slavu kao »Belsenska neman« i kojega je jedan britanski sud u Lüneburgu osudio na smrt.

> Profesor Hirt sa strasburškog Anatomskog instituta rekao mi je da je obaviješten o zatvorenicima koji se nalaze na putu iz Auschwitza u logor Natzweiler. Dodao je da će te osobe biti pobijene u plinskim komorama logora i da se njihove lešine moraju dopremiti u Anatomski institut i staviti njemu na raspolaganje. Na kraju razgovora, dao mi je bočicu s otprilike četvrt litre soli — mislim da se radilo o cijanidima — i objasnio mi koliku količinu moram upotrijebiti za trovanje zatvorenika što stižu iz Auschwitza.
>
> Početkom kolovoza 1943. primio sam osamdeset zatvorenika koji su trebali biti ubijeni plinom što mi ga je dao Hirt. Jedne noći odvezao sam malim kolima do plinske komore otprilike petnaest žena za prvi put. Rekao sam ženama da moraju ući u komoru radi dezinfekcije. Nisam im, međutim, rekao da će biti otrovane.

U to su vrijeme nacisti već bili usavršili tehniku.

> Uz pomoć nekoliko esesovaca (nastavio je Kramer) potpuno sam svukao žene i ugurao ih u plinsku komoru gole golcate.
>
> Kad su se vrata zatvorila, počele su vrištati. Ubacio sam određenu količinu soli u cijev ... i kroz prozorčić promatrao što se događa u prostoriji. Žene su udisale pola minute prije nego što su se srušile. Pošto sam uključio ventilaciju, otvorio sam vrata. Žene su nepomično ležale na podu i bile pokrivene izmetinama.

Kapetan Kramer je nadalje izjavio da je taj postupak ponovio još nekoliko puta sve dok svih osamdeset zatvorenika nije bilo pobijeno, a njihove lešine proslijeđene profesoru Hirtu, »kao što je bilo naređeno«. Upitan od svog ispitivača što je pri tom osjećao, Kramer je dao znamenit odgovor koji pruža uvid u jedan, ljudskom poimanju teško dostupan fenomen Trećeg Reicha.

> Pri izvršavanju tih stvari nisam osjećao ništa, jer dobio sam zapovijed da ubijem osamdeset zatvorenika na način koji sam vam upravo opisao.
>
> *Tako sam, uostalom, bio izvježban.*[98]

Jedan drugi svjedok ispričao je što se dogodilo zatim. Bio je to Henry Herypierre, Francuz, koji je sve do dolaska Saveznika radio u Anatomskom institutu u Strasbourgu kao laboratorijski pomoćnik profesora Hirta.

U prvoj pošiljci primili smo leševe trideset žena... Tih trideset ženskih tijela stiglo je još toplo. Oči su im bile širom otvorene i sjajne. Bile su crvene i krvlju podljevene i iskakale su iz svojih duplji. Oko nosa i usana vidjeli su se tragovi krvi. *Rigor mortis* nije bio evidentan.

Herypierre je odmah bio pomislio da su žene ubijene i potajno je prepisao zarobljenički broj koji im je utetoviran u lijevu ruku. Stigle su još dvije pošiljke od ukupno pedeset i šest muškaraca, rekao je, u potpuno istom stanju. Njihove su lešine stavljene u alkohol pod stručnim vodstvom dra Hirta. Profesor je, međutim, bio malo nervozan pri svemu tome. »Petre,« rekao je Herypierreu, »ne budeš li držao jezik za zubima, bit ćeš jedan od njih.«

Usprkos tome, prof. dr Hirt prihvatio se posla. Kao što se razabire iz Sieversove korespondencije, profesor je odvojio glave od tijela i prionuo poslu »da sastavi zbirku kostura koja je do sada manjkala«. Ali bilo je izvjesnih poteškoća koje je dr Hirt opisao Sieversu. Ovaj se pak — budući da sam nije imao nikakvog stručnog medicinskog ni anatomskog znanja — 5. rujna 1944. obratio Himmleru.

S obzirom na obujam znanstvenog istraživanja, posao oko rastavljanja lešina još nije dovršen. Treba prilično vremena da se obradi 80 komada.

I vrijeme je odmicalo. Američke i francuske trupe približavale su se Strasbourgu. Hirt je zatražio »direktive što da se učini s kolekcijom«.

S lešina se može ukloniti meso i tako onemogućiti identifikaciju. Ali to bi značilo da je bar jedan dio uloženog truda bio uzaludan i da će ta jedinstvena zbirka biti izgubljena za čovječanstvo, budući da će nakon toga biti nemoguće uzeti gipsane odljeve.

Zbirka kostura sama po sebi ne bi bila sumnjiva. Za mesnate dijelove moglo bi se reći da su ostatak starih lešina koje su ostale iza Francuza, kad smo preuzeli Anatomski institut,[99] i bili bi otpremljeni na kremiranje. Molim da me obavijestite po kojem od slijedećih prijedloga da se postupi: 1. da se zbirka sačuva u cjelini; 2. da se zbirka djelomično uništi i 3. da se zbirka potpuno uništi.

»Zašto ste htjeli skinuti meso s lešina, svjedoče?« upitao je britanski tužilac u tišini nürnberške sudnice. »Zašto ste predložili da krivnja padne na Francuze?«

»Kao laik ja u toj stvari nisam mogao imati vlastito mišljenje,« odgovorio je 'nacistički Plavobradi'. »Samo sam prenio ono što je zatražio

prof. Hirt. Ja nemam nikakve veze s ubojstvom tih ljudi. Samo sam obavio dužnost poštara.«

»Bili ste poštanski ured,« odvratio je tužilac, »jedan u cijelom nizu tih uglednih nacističkih poštanskih ureda, zar ne?«

Takvom su se obranom često služili mnogi nacisti na raznim suđenjima, ali je tužioci tom prilikom, kao i ostalim prilikama, nisu prihvatili.[100]

Iz zaplijenjene dokumentacije SS-a vidljivo je da je 26. listopada 1944. Sievers izvijestio »da je zbirka u Strasbourgs u skladu s primljenom direktivom, u cijelosti uništena. S obzirom na opću situaciju, to je i najbolje rješenje.«[101]

Herypierre je kasnije opisao pokušaj — ne sasvim uspio — da se zatru tragovi.

U rujnu 1944. Saveznici su se primakli Belfortu i prof. Hirt je naredio Bongu i Herr Maieru da sasjeku te lešine i dadu ih spaliti u krematoriju... Upitao sam sutradan Herr Maiera je li sasjekao sve lešine, ali Herr Bong je odgovorio: »Nismo uspjeli sasjeći sve lešine, bilo je previše posla. Nekoliko smo ih ostavili u spremnici.«

Tu ih je otkrio jedan saveznički odred kad su jedinice američke Sedme armije, zajedno s francuskom Drugom oklopnom divizijom kao prethodnicom, mjesec dana kasnije ušle u Strasbourg.[102] Prof. dr. Hirt je nestao. Navodno se, napuštajući Strasbourg, hvalio kako ga nikada nitko neće uhvatiti živog. Očito ga i nije — ni živog ni mrtvog.

Vladari Novog poretka nisu skupljali samo kosture nego i ljudsku kožu, premda se u tom slučaju nisu mogli pretvarati da to rade u svrhu znanstvenih istraživanja. Koža zatvorenika koncentracionih logora, koje su ubili izričito s tom lešinarskom namjerom, imala je samo dekorativnu vrijednost. Pronađeno je da se od nje mogu praviti izvrsna sjenila za svjetiljke, od kojih je nekoliko posebno izrađeno za Frau Ilse Koch, suprugu zapovjednika Buchenwalda, koju su zatvorenici prozvali »buhenvaldska beštija«.[103] Pokazalo se da je tetovirana koža najtraženija. Jedan njemački zatvorenik, Andreas Pfaffenberger, svjedočio je na procesu u Nürnbergu.

> ... Svim zatvorenicima koji su imali na sebi neko tetoviranje bilo je naređeno da se jave u dispanzer... Pošto su zatvorenici bili pregledani, oni s najboljim i umjetnički najljepšim uzorkom bili su ubijeni injekcijom. Leševi su zatim predani patološkom odjelu gdje su željeni komadi kože bili odvojeni od tijela i otposlani na dalju obradu. Gotovi su proizvodi predani Kochovoj supruzi koja ih je dala preraditi u sjenila za svjetiljke i ostale ukrasne kućne predmete.[104]

Jedan komad kože koji se osobito svidio Frau Koch, imao je utetovirane riječi »Ivica i Marica«.

U jednom drugom logoru, Dachauu, potražnja za takvom kožom često je prerastala zalihu. Jedan češki liječnik, zatvorenik, dr Frank Bläha, svjedočio je o tome u Nürnbergu.

> Katkada nismo imali dovoljno lešina s dobrom kožom i onda bi dr Rascher rekao: »U redu, dobit ćete lešine.« Sutradan bismo primili dvadeset do trideset tijela mladih ljudi. Bili su ubijeni metkom u zatiljak ili udarcem po glavi, tako da je koža ostala neoštećena.. . Koža je morala pripadati zdravim zatvorenicima i nije smjela imati nikakvih oštećenja.[105]

Čini se da je to bio upravo onaj dr Rascher koji je odgovoran za najsadističkije liječničke pokuse. Taj strašni šarlatan bio je privukao pažnju Himmlera, među čije je opsesije spadalo i uzgajanje što nadmoćnijeg potomstva, zahvaljujući pričanjima u esesovačkim krugovima o Frau Rascher, koja je navodno nakon svoga četrdeset osmog rođendana rodila troje djece. Istina je, međutim, bila da su Rascherovi u određenim razmacima tu djecu jednostavno ukrali iz sirotišta.

U proljeće 1941. Rascher je u Münchenu pohađao poseban liječnički tečaj koji je organizirala *Luftwaffe,* i tu mu je sinula sjajna ideja. Petnaesti svibnja 1941. pisao je o tome Himmleru. Bio je, naime, na svoj užas, doznao da je istraživanje o djelovanju velikih visina na avijatičare zapelo jer »dosada nisu bili mogući pokusi s ljudskim materijalom, budući da su takvi pokusi vrlo opasni i nitko se dobrovoljno ne javlja za njih«.

> Zato Vam najozbiljnije postavljam ovo pitanje: možete li za te pokuse odrediti dva ili tri profesionalna zločinca... Pokuse, kod kojih pokusne osobe, razumije se, mogu umrijeti, nadzirat ću i ja.[106]

Tjedan dana kasnije SS-vođa je odgovorio »da će mu zatvorenici, dakako, rado biti stavljeni na raspolaganje za vršenje ispitivanja leta na velikim visinama«.

Tako je i bilo, i dr Rascher se prihvatio posla. Rezultati se vide iz njegovih vlastitih izvještaja, kao i iz ostalih izvještaja koji su predočeni u Nürnbergu i raznim drugim suđenjima liječnicima-esesovcima.

Nalazi dra Raschera iznijeti su besprijekornim znanstvenim jezikom. Za pokuse leta na velikim visinama premjestio je komoru za razrjeđivanje zraka iz Instituta za avijaciju u Münchenu u obližnji Dachau, gdje su čekali ljudski pokusni kunići koji su mu tako spremno stavljeni na raspolaganje. Iz komore je isisan zrak i na taj način simuliran manjak kisika i nizak tlak zraka kakvi postoje na velikim visinama. Dr Rascher je zatim zapisao svoja zapažanja, od koji je slijedeće tipičan primjer:

> Treći je pokus izvršen bez kisika na odgovarajućoj visini od 12 km nad 37-godišnjim Židovom, dobre opće tjelesne kondicije. Disanje je trajalo 30 minuta. Nakon četvrte minute PO (pokusna osoba) se počela znojiti i oborila je glavu.
>
> Nakon pete minute pojavilo se grčenje, između šeste i desete minute disanje se ubrzalo, PO je izgubila svijest. Od jedanaeste do tridesete minute disanje se prorijedilo na tri udisaja u minuti i zatim posve prestalo... Otprilike pola sata po prestanku disanja počela je autopsija.[107]

Jedan austrijski zarobljenik, Anton Pacholegg, koji je radio u uredu dra Raschera, opisao je te »pokuse« manje znanstveno.

> Osobno sam kroz prozor za promatranje dekompresione komore vidio kako su zatvorenici morali izdržati u vakuumu sve dok im pluća ne bi prsnula... Podivljali su i čupali kosu u nastojanju da oslabe pritisak. Prstima i noktima grebli su se po licu pokušavajući da se unakaze u svom bezumlju. Rukama i glavama udarali su po zidovima i vrištali nastojeći da oslabe pritisak u svojim bubnjićima. Takvi bi slučajevi obično svršavali smrću pokusne osobe.[108]

Tim je pokusima podvrgnuto otprilike dvije stotine zarobljenika prije nego što je dr Rascher završio tu seriju. Od tih je, prema svjedočenjima na »Liječničkom procesu«, oko osamdeset umrlo smjesta, a ostatak je pogubljen nešto kasnije kako ne bi bilo nikakvih priča.

Taj jedinstveni znanstvenoistraživački projekt dovršen je u svibnju 1942. Tim povodom feldmaršal Erhard Milch iz *Luftwaffe* prenio je Himmleru Göringovu »zahvalu« na pionirskim pokusima dra Raschera. Nešto kasnije, 10. listopada 1942, general-pukovnik dr Hippke, zrakoplovni medicinski inspektor, izrazio je Himmleru, »u ime njemačke zrakoplovne medicine i istraživanja«, svoju »pokornu zahvalnost« za »pokuse u Dachauu«. Međutim, po njegovu mišljenju, učinjen je jedan propust. Nije

uzeta u obzir strahovita hladnoća kojoj su izloženi piloti u velikim visinama. Da se ispravi taj propust, obavještava on Himmlera, *Luftwaffe* gradi komoru za razrjeđivanje zraka opskrbljenu uređajem za potpuno hlađenje i s nominalnom visinom od 30.000 metara. Pokusi sa smrzavanjem na druge načine«, dodao je, »već se vrše u Dachauu.«[109]

Tako je doista i bilo. I opet je dr Rascher bio u avangardi. Ali neke su se njegove kolege liječnici uznemirili. Je li kršćanski to što radi dr Rascher? Kad je Himmler dočuo o sumnjama zrakoplovnih liječnika, razbjesnio se i smjesta pisao feldmaršalu Milchu protestirajući protiv poteškoća izazvanima »kršćanskim medicinskim krugovima« u zrakoplovnim snagama. Zamolio je načelnika štaba *Luftwaffe* da dra Raschera otpusti iz medicinskog zrakoplovnog korpusa kako bi mogao biti prebačen u SS. Predložio je da potraže jednog »nekršćanskog liječnika, ali uglednog znanstvenika«, koji bi nastavio dragocjene radove dra Raschera. U međuvremenu, Himmler naglašava da on

> osobno preuzima obavezu da za te pokuse pribavi iz koncentracionih logora asocijalne individue i kriminalce koji ne zazaslužuju drugo nego da umru.

Rascherovi »pokusi sa smrzavanjem« išli su u dva pravca: u prvom redu, trebalo je ustanoviti kakvu hladnoću može izdržati čovjek prije nego što umre, a u drugom pronaći najbolja sredstva da se utopli osoba koja je preživjela pošto je bila izložena krajnjoj hladnoći. Za smrzavanje bile su izabrane dvije metode, uronjavanje čovjeka u ledenu vodu ili ostavljanje potpuno golog čovjeka preko noći vani na snijegu. Rascherovi izvještaji Himmleru o njegovim pokusima sa »smrzavanjem« i »utopljivanjem« bili su brojni. Nekoliko će primjera ocrtati njihov karakter. Jedan od najranijih izvještaja napisan je 10. rujna 1942.

> Pokusne su osobe u potpunoj avijatičarskoj uniformi ... zajedno s kukuljicom, uronjene u vodu. Pojas za spašavanje sprečavao je utapljanje. Pokusi su vršeni kod temperature vode od 2,5°C do 12°C. U prvoj seriji pokusa bili, su potiljak i mozgovno deblo iznad vode. U drugoj seriji mozak i mali mozak uronjeni su u vodu. Niske temperature od 26,4°C u želucu i 26,5°C u rektumu izmjerene su električnim putem. Do smrtnih je slučajeva dolazilo samo onda kad su se smrznuli medula i mali mozak.
>
> Pri seciranju ovakvih slučajeva, uvijek je u šupljini lubanje pronađena velika količina slobodne krvi, do pola litre. Srce je redovito pokazivalo ekstremno proširenje desne klijetke. Pokusne su osobe neizbježno umirale čim je tjelesna temperatura pala na 28

°C, usprkos svim pokušajima spašavanja. Ovi autopsički nalazi jasno potvrđuju važnost grijanog štitnika za glavu i vrat kod odjeće od pjenastog materijala koji se sada ispituje.[110]

Dr. Rascher je priložio tabelu o šest »smrtnih slučajeva«, u kojoj je navedena temperatura vode, temperatura tijela kod vađenja iz vode, temperatura tijela u trenutku smrti, dužina boravka u vodi i vrijeme proteklo do pacijentove smrti. Najotporniji je muškarac izdržao u ledenoj vodi stotinu minuta, najslabiji pedeset i tri minute.

Walter Neff, logorski zatvorenik koji je služio kao pomoćnik kod dra Raschera, dao je na »Liječničkom procesu« svoj laički opis jednog pokusa smrzavanja u ledenoj vodi.

Bio je to najstrašniji pokus koji je ikad učinjen. Dva ruska oficira dovedena su iz zarobljeničkih baraka. Rascher je zapovjedio da ih svuku i oni su goli stavljeni u velik badanj. Prolazili su sati i, premda u ovakvim slučajevima nesvijest od hladnoće nastupa najkasnije za jedan sat, ova su dva čovjeka bila pri punoj svijesti još nakon dva i pol sata. Sve molbe upućene Rascheru da ih uspava injekcijama ostale su uzaludne. Negdje pri kraju trećeg sata reče jedan Rus drugome: »Druže, kaži, molim te, oficiru neka nas ustrijeli.« Drugi odgovori da on ne očekuje nikakve milosti od toga fašističkog psa. Na to su se rukovali rekavši: »Zbogom, druže...« Taj je razgovor Rascheru preveo jedan mladi Poljak, premda nešto drukčije. Rascher je otišao u svoj ured. Mladi Poljak je odmah pokušao kloroformom uspavati dvije žrtve, ali se Rascher iznenada vratio i zaprijetio nam revolverom... Pokus je trajao najmanje pet sati prije nego što je nastupila smrt.[111]

Nominalni šef početnih eksperimenata s ledenom vodom bio je izvjesni dr Holzlöhner, profesor medicine na sveučilištu u Kielu, kojem je asistirao dr Finke. Pošto su nekoliko mjeseci radili zajedno s drom Rascherom, došli su do uvjerenja da su iscrpli sve mogućnosti za daljnje pokuse. Na to su sva tri liječnika sastavila strogo povjerljivi izvještaj od trideset i dvije stranice za *Luftwaffe* pod naslovom »Pokusi sa smrzavanjem živih bića« i sazvali sastanak njemačkih znanstvenika za 26. i 27. listopada u Nürnbergu, kako bi i oni saznali za njihova otkrića i raspravljali o njima. Glavna tema sastanka bila je »Medicinska pitanja u vezi sa spašavanjem iz mora i od zime«. Sudeći po svjedočenjima na »Liječničkom procesu«, sudjelovalo je devedeset i pet njemačkih znanstvenika, među njima i neki od najuglednijih, ali, premda ta trojica liječnika nisu ostavila mjesta sumnji da

je priličan broj ljudi ubijen u tim pokusima, nitko nije postavio nikakvo pitanje niti protestirao.

Profesor Holzlöhner[112] i dr Finke bili su se tada povukli iz tih eksperimenata, ali ustrajni dr Rascher nastavio je sam od listopada 1942. do svibnja iduće godine. On je htio, između ostalog, nastaviti i pokuse sa takozvanim »suhim smrzavanjem«. Auschwitz je, pisao je Himmleru,

> mnogo bolje smješten za takve pokuse nego Dachau, jer je ondje hladnije i jer zbog svoje prostranosti izaziva manje uzbune u logoru. (Pokusne osobe, naime, zapomažu kad se smrzavaju.)

Iz nekog razloga, nije bilo moguće izvesti promjenu lokaliteta, pa je dr Rascher nastavio svoja proučavanja u Dachauu, priželjkujući pravo zimsko vrijeme.

> Bogu hvala, nastupio je drugi jaki val hladnoće u Dachauu (pisao je Himmleru početkom proljeća 1943). Neki su zatvorenici ostajali vani na — 6°C po 14 sati, dosegavši unutrašnju temperaturu od 25°C uz periferne ozebline ...[113]

Na »Liječničkom procesu« svjedok Neff opet je dao svoj laički opis nekih pokusa svog šefa sa »suhim smrzavanjem«.

> Jedan je zatvorenik sasvim gol stavljen uvečer na nosila izvan barake. Bio je pokriven samo plahtom i svaki sat polijevan kablićem hladne vode. Tako je pokusna osoba ležala vani sve do jutra. Temperatura joj je mjerena toplomjerom.
>
> Kasnije je dr Rascher rekao da je pogrešno pokrivati čovjeka plahtom i polijevati ga vodom. .. Ubuduće pokusne osobe ne smiju biti pokrivene.
>
> Idući pokus izvršen je na deset zatvorenika koji su izlagani jedan za drugim, također potpuno goli.
>
> Dok su se zatvorenici polako smrzavali, dr Rascher ili njegov asistent mjerili su temperaturu, kontrolirali rad srca, disanja itd. Krici patnika često su parali noć.
>
> U početku (objasnio je Neff sudu) Rascher je zabranio da se ti pokusi izvode pod anestezijom. Ali pokusne su osobe stvarale takvu galamu da Rascher više nije mogao nastaviti te pokuse bez anestetika.[114]

Pokusne su osobe ostavljane da umru, kao što je Himmler bio rekao da i zaslužuju, u badnjevima s ledenom vodom ili ležeći za zimskih noći gole na zemlji izvan baraka u Dachauu. Ako su slučajno preživjele, bile bi ubrzo zatim likvidirane. Ali hrabri njemački mornari i avijatičari, za čije su dobro tobože izvođeni ti pokusi i koji bi se također mogli naći u hladnim vodama Sjevernog ledenog mora ili ugroženi u nekoj mraznoj pustoši iznad

polarnog kruga u Norveškoj, Finskoj ili sjevernoj Rusiji, moraju, ako je ikako moguće, biti spaseni. Neusporedivi dr Rascher stao je stoga na svojim ljudskim pokusnim kunićima u Dachauu provoditi ono što je nazvao »pokusi s utopljivanjem«. Njega je zanimalo koja je metoda najbolja da se smrznuti čovjek utopli i tako možda otrgne od smrti.

Heinrich Himmler, koji se nikad nije kolebao da ponudi »praktična« rješenja svom zboru revnih znanstvenika, predložio je Rascheru da pokuša utopljivanje s pomoću »tjelesne topline«, ali liječnik isprva nije mnogo držao do te ideje. »Ugrijavanje s pomoću tjelesne topline — tijelima životinja ili žena — isuviše je sporo,« pisao je vođi SS. Ali Himmler nije popuštao.

> Vrlo sam zainteresiran (pisao je Rascheru) za pokuse ugrijavanja s pomoću tjelesne topline. Osobno vjerujem da bi ti pokusi mogli dati najbolje i najtrajnije rezultate.

Iako sumnjičav, dr Rascher nije bio čovjek koji bi ignorirao prijedlog vođe SS. Smjesta se upustio u niz najgrotesknijih »pokusa«, zabilježivši ih za potomstvo u svim morbidnim pojedinostima. Iz ženskog koncentracionog logora u Ravensbrücku poslane su mu u Dachau četiri zatvorenice. Međutim, nešto u vezi s jednom od njih — bile su vođene kao prostitutke — zbunilo je liječnika i on je o tome izvijestio svoje pretpostavljene.

> Jedna od poslanih žena pokazivala je nesumnjive odlike nordijske rase... Upitao sam djevojku zašto se dobrovoljno javila za taj bordelski posao, a ona mi je odgovorila: »Da izađem iz koncentracionog logora.« Kad sam primijetio da je sramota prijaviti se kao prostitutka, saopćeno mi je: »Bolje pola godine u javnoj kući nego pola godine u koncentracionom logoru...«
>
> Moja rasna svijest buni se pri pomisli da tu djevojku, koja je po vanjštini čista Nordijka, izložim rasno inferiornim elementima u koncentracionom logoru... S tog razloga odbijam da tu djevojku upotrijebim u svoje istraživačke svrhe.[115]

Ali zato je upotrijebio druge kojima kosa nije bila tako svijetla ni oči tako plave. O svojim je rezultatima propisno obavijestio Himmlera u jednom tajnom izvještaju s naznakom »Povjerljivo« od 12. veljače 1942.[116]

> Pokusne su osobe smrznute na uobičajeni način — odjevene ili gole — u hladnoj vodi pri raznim temperaturama... Iz vode su izvađene kad se rektalna temperatura spustila na 30°C.
>
> U osam slučajeva, pokusne su osobe stavljene na široki krevet između dviju žena. Ženama je rečeno da se što tješnje pripiju uz smrznutu osobu. Zatim su sve tri osobe pokrivene dekama.

> Kad su se pokusne osobe osvijestile, više nisu gubile svijest, brzo shvativši situaciju i čvrsto se priljubivši uz gola ženska tijela. Tjelesna se temperatura podizala približno istom brzinom kao kod pokusnih osoba koje su grijane dekama... Iznimka je zabilježena samo kod četiri osobe koje su započele seksualni odnos kod tjelesne temperature od 30°C. Kod tih se osoba nakon koitusa temperatura vrlo brzo penjala, slično kao kod ugrijavanja uronjavanjem u vruću vodu.

Dr. Rascher je, ponešto na vlastito iznenađenje, ustanovio da jedna žena brže ugrije smrznutog muškarca nego dvije.

> Ovo pripisujem činjenici što su kod ugrijavanja s pomoću jedne žene izbjegnuta osobna kočenja i žena se tješnje pripije uz smrznutu osobu. I ovdje je vraćanje svijesti osjetno ubrzano. Samo u slučaju jedne jedine osobe nije došlo do osvješćivanja i zabilježen je tek neznatan stupanj zagrijavanja. Ta je pokusna osoba umrla sa simptomima izljeva krvi u mozak, što je kasnije ustanovljeno autopsijom.

Na kraju, taj je zločinački plaćenik zaključio da ugrijavanje »smrznutog« muškarca s pomoću žena »napreduje vrlo polako« i da su vruće kupke djelotvornije.

> Samo kod onih pokusnih osoba (pisao je) čije tjelesno stanje dopušta seksualni odnos, tjelesna se toplina povećava iznenađujuće brzo i isto tako iznenađujuće brzo vraća im se i dobro opće tjelesno stanje.

Prema izjavama svjedoka na »Liječničkom procesu«, izvršeno je četiristo pokusa sa smrzavanjem na tri stotine osoba od kojih su osamdeset ili devedeset umrle od izravnih posljedica, a ostatak, s izuzetkom nekolicine, pobijen je postepeno. Nekoliko ih je poludjelo. Sam dr Rascher nije, uostalom, mogao svjedočiti na tom procesu. On je bio nastavio svoju krvavu rabotu na različitim novim projektima, suviše brojnima da ih nabrajamo, sve do svibnja 1944, kad je njega i njegovu suprugu uhapsio SS — očito ne zbog njegovih krvoločnih pokusa, nego pod optužbom da su on i njegova supruga davali lažne izjave o tome kako su njihova djeca ugledala svjetlo dana. Takvu prijevaru Himmler, koji je visoko cijenio njemačke majke, nije mogao otrpjeti — on je iskreno vjerovao da je Frau Rascher počela donositi na svijet svoje troje djece nakon svoje četrdeset osme godine i bio je izvan sebe od bijesa kad je doznao da ih je zapravo otela.

Tako je dr Rascher dospio kao zatvorenik u politički bunker svoga dobro poznatog Dachaua, a supruga mu je odvezena u Ravensbrück, iz kojeg se doktor opskrbljivao prostitutkama za svoje pokuse s ugrijavanjem. Ni jedno od njih nije preživjelo i vjeruje se da je säm Himmler, u jednom od

svojih posljednjih akata u životu, naredio da se pogube. Mogli bi, naime, biti nezgodni svjedoci.

Izvjestan broj takvih nezgodnih svjedoka ipak je preživio i dospio pred sud. Sedmoro ih je osuđeno na smrt i obješeno, braneći do posljednjeg trenutka svoje smrtonosne pokuse kao patriotska djela u službi domovine. Dr Herta Oberheuser, jedina žena među optuženima u »Liječničkom procesu«, osuđena je na dvadeset godina zatvora. Ona je priznala da je dala smrtonosne injekcije samo »peteroma ili šesteroma« Poljakinjama od nekoliko stotina njih što su podnosile muke paklene u različitim »eksperimentima« u Ravensbrücku. Izvjestan broj liječnika, među njima i zloglasni Pokorny, koji je htio sterilizirati milijune neprijatelja, bili su oslobođeni. Nekoliko ih se pokajalo. Na drugom suđenju liječnicima i njihovim pomoćnicima, dr Edwin Katzenellenbogen, bivši harvardski student, zamolio je sud da mu odredi smrtnu kaznu. »Stavili ste mi Kainov znak na čelo!« bio je uzviknuo. »Svaki liječnik koji je počinio zločine za koje ste mene optužili zaslužuje da bude ubijen.« Osuđen je na doživotni zatvor.[117]

HEYDRICHOVA SMRT I KRAJ LIDICA

Negdje usred rata poduzet je čin osvete protiv zločinačkih gospodara Novog poretka zbog njihovih zlodjela nad porobljenim narodom. Reinhard Heydrich, šef Tajne policije i SD te zamjenik šefa Gestapoa, taj dugonosi, tridesetosmogodišnji policajac paklenskog kova i ledena pogleda, izumitelj »konačnog rješenja«, *Krvnik Heydrich,* kako su ga bili prozvali, dočekao je naprasan kraj.

Željan još veće moći i potajno rovareći da istisne svog šefa Himmlera, dao se, pored ostalih svojih zaduženja, imenovati i privremenim protektorom Češke i Moravske. Jadnog starog Neuratha, nominalnog protektora, bio je Hitler u rujnu 1941. poslao na bolovanje na neodređeno vrijeme, a na njegovo je mjesto u drevnom dvorcu čeških kraljeva na Hradčanima u Pragu zasjeo Heydrich. Ali ne zadugo.

Ujutro 29. svibnja 1942, dok se u otvorenom sportskom mercedesu vozio iz svoje ladanjske vile u praški dvorac, bačena je na nj bomba britanske proizvodnje koja je raznijela automobil a njemu teško povrijedila

kralješnicu. Bombu su bacila dva Ceha, Jan Kubis i Josef. Gabčik, pripadnici dobrovoljačke čehoslovačke vojske u Britaniji, koji su iskočili padobranom iz jednog aviona RAF-a. Dobro opremljeni za svoj pothvat, uspjeli su pobjeći pod okriljem umjetne magle. Utočište su im pružili svećenici crkve Karla Boromejskog u Pragu.

Heydrich je podlegao ranama 4. lipnja. Nakon toga uslijedila je prava pravcata hekatomba kad su Nijemci, po uzoru na stare teutonske obredne običaje, poduzeli strahovitu odmazdu zbog smrti svog heroja. Prema jednom gestapovskom izvještaju, smjesta je pogubljen 1.331 Čeh, među njima i 201 žena.[118] Crkvu Karla Boromejskog, u kojoj su se skrivali atentatori, zajedno s još 120 članova češkog pokreta otpora, opkolili su esesovci i pobili sve do posljednjeg čovjeka.[119] Međutim, taj osvetnički čin protiv vladajuće rase najteže su ispaštali Židovi. Tri tisuće ih je preseljeno iz »privilegiranog« geta u Terezinu i otpremljeno na istok radi istrebljenja. Na dan atentata Goebbels je dao uhapsiti petsto Zidova, koji su još bili ostali na slobodi u Berlinu, a na dan Heydrichove smrti sto pedeset i dvoje njih dao je pogubiti u znak odmazde.

Ali od svih posljedica Heydrichove smrti civiliziranom će svijetu možda najduže ostati u sjećanju sudbina sela Lidice kraj rudarskog mjesta Kladna nedaleko od Praga. Ni iz kojeg drugog razloga osim da okupiranom narodu, koji se usudio oduzeti život jednom od svojih inkvizitora, posluži kao zastrašujući primjer, nacisti su u tom mirnom seoskom mjestancu izvršili strahovito divljaštvo.

Ujutro 9. lipnja 1942. deset kamiona s pripadnicima njemačke *Sicherheitspolizei,* pod komandom kapetana Maxa Rostocka[120], prispjelo je do Lidica i opkolilo selo. Nikom nije bilo dopušteno da izađe iz sela, premda je svim njegovim žiteljima koji su slučajno bili odsutni bilo dopušteno da se vrate. Jedan dvanaestogodišnji dječak, koji se u paničnom strahu bio pokušao iskrasti iz sela, bio je ustrijeljen. Jedna je seljakinja potrčala prema udaljenim poljima. Bila je ustrijeljena hicem u leđa. Cjelokupno muško stanovništvo sela zatvoreno je u štagljeve, staje i podrum farmera Horäka koji je ujedno bio i seoski načelnik.

Sutradan, počev od zore do četiri sata poslije podne, muškarci su u skupinama od po deset izvođeni u vrt iza štaglja, gdje ih je strijeljao

streljački odred *Sicherheitspolizei.* Na tom je mjestu postrijeljano ukupno 172 muškaraca i dječaka iznad šesnaest godina. Preostalih devetnaest muških stanovnika sela, koji su za pokolja radili u rudnicima u Kladnu, bilo je naknadno uhapšeno i likvidirano u Pragu.

U Prag je također odvedeno i ondje strijeljano sedam od pohvatanih žena u Lidicama. Ostatak ženskog stanovništva Lidica, ukupno 195 žena, otpremljen je u koncentracioni logor Ravensbrück u Njemačku, gdje ih je sedam pogubljeno u plinskoj komori, tri su »nestale«, a četrdeset i dvije su podlegle zlostavljanju. Četiri Lidičanke, koje su bile pred porodom, odvedene su najprije u jedno rodilište u Pragu, gdje je njihova novorođenčad ubijena, a one otpremljene u Ravensbrück.

Nijemcima je još preostalo samo da se pobrinu za lidičansku djecu, čiji su očevi sad bili mrtvi a majke u logoru. Mora se reći da Nijemci nisu strijeljali djecu, čak ni mušku. Njih su otpremili u koncentracioni logor Gneisenau. Bilo ih je ukupno devetnaestoro. Nacisti su izdvojili sedmoro djece mlađe od godinu dana i, pošto su ih temeljito pregledali i proučili Himmlerovi »rasni stručnjaci«, poslali pod njemačkim imenima u Njemačku da budu odgojeni kao Nijemci. S ostalima su kasnije postupili na sličan način.

»Izgubljen je svaki trag o njima,« bio je zaključak službenog izvještaja čehoslovačke vlade o slučaju Lidica podnesen sudu u Nürnbergu.

Kasnije je, srećom, bar nekoliko njih ipak pronađeno. Sjećam se da sam u jesen 1945. čitao u njemačkim novima pod kontrolom Saveznika potresne pozive preživjelih lidičanskih majki njemačkom narodu da im pomogne pronaći njihovu djecu i pošalje ih »kući«.[121]

Same Lidice nisu zapravo više postojale. Čim su muškarci postrijeljani a žene i djeca otpremljeni, Nijemci su spalili selo, dignuli u zrak ruševine i sravnili ga sa zemljom.

Iako su Lidice postale najpoznatiji primjer nacističkog divljaštva te vrste, one nisu jedino selo u zemljama okupiranima od Nijemaca koje je dočekalo tako zvjerski kraj. Bilo je još jedno u Čehoslovačkoj, Lezäky, i nekoliko u Poljskoj, Rusiji, Grčkoj i Jugoslaviji. Čak i na zapadu, gdje je Novi poredak imao relativno slabije zločinačko obilježje, Nijemci su ponovili primjer Lidica, premda su u većini slučajeva, kao na primjer u

Televaagu u Norveškoj, muškarci, žene i djeca, pošto su sve zgrade u selu bile sravnjene sa zemljom, bili samo otpremljeni u odvojene koncentracione logore.

Ali 10. lipnja 1944, dvije godine nakon pokolja u Lidicama, strahovit je danak u krvi platilo francusko selo Oradour-sur-Glane kraj Limogesa. Jedan odred SS-divizije *Das Reich,* koja se već bila proslavila svojom terorističkom djelatnošću u Rusiji, opkolio je to francusko mjesto i naredio stanovnicima da se okupe na glavnom trgu. Tu je zapovjednik rekao narodu da mu je javljeno kako je u mjestu skriven eksploziv i da će biti izvršena pretraga i provjeravanje osobnih karata. Na to je cjelokupno stanovništvo od 652 osobe zatvoreno. Muškarci su natjerani u štagljeve, žene i djeca u crkvu. Zatim je cijelo selo potpaljeno, a njemački su se vojnici okrenuli protiv stanovništva. Muškarci u štagljevima¡ koji nisu poginuli u plamenu, pobijeni, su automatima. Žene i djeca u crkvi također su obasuti vatrom iz automata, a oni koji su to preživjeli izginuše u plamenu kad su njemački vojnici zapalili crkvu. Tri dana kasnije našao je biskup iz Limogesa iza spaljenog oltara pougljenjena tijela petnaestero djece skupljena u hrpu.

Devet godina kasnije, 1953. godine, jedan francuski vojni sud utvrdio je da su u pokolju u Oradouru izginula 642 stanovnika — 245 žena, 207 djece i 90 muškaraca. Preživjelo ih je desetoro. Oni su izbjegli smrti na taj način što su se, usprkos teškim opeklinama, pretvarali da su mrtvi.[122]

Za razliku od Lidica, Oradour nije više iznova podignut. Njegove su ruševine ostale kao spomenik Hitlerova Novog poretka u Evropi. Spaljena crkva, od koje su ostali samo goli zidovi, izdiže se usred mirnog krajolika kao podsjetnik na lijepi lipanjski dan, neposredno pred žetvu, kad su selo i njegovi stanovnici prestali postojati. Na mjestu jedne prozorske rupe stoji mali natpis: »Madame Rouffance, jedina preživjela osoba u ovoj crkvi, umakla je kroz ovaj prozor«. Na jednom zarđalom križu ispred crkve pribijena je figura Krista.

Takvi, kakvi su ukratko opisani u ovom poglavlju, bili su počeci Hitlerova Novog poretka; takav je bio prvi nastup nacističkog razbojničkog carstva u Evropi. Srećom po čovječanstvo, uništen je još u toj nejakoj dobi — ne zato što se njemački narod pobunio protiv takvog vraćanja divljaštvu,

nego zahvaljujući porazu njemačkog oružja i logičnom padu Trećeg Reicha, što nam sada još preostaje da ispričamo.

28.
PAD MUSSOLINIJA

Tri godine za redom velike ljetne ofenzive u Evropi započinjali su Nijemci. Sada u 1943. situacija se izmijenila.

Pošto su početkom svibnja te godine zarobljene snage Osovine u Tunisu — sve što je preostalo od nekoć moćne armije u sjevernoj Africi — bilo je jasno da će se Eisenhowerove angloameričke armije okrenuti protiv same Italije. Ta je mora mučila Mussolinija i u rujnu 1939. i zbog nje je oklijevao s ulaskom Italije u rat sve dok Nijemci nisu osvojili susjednu Francusku, a britanske ekspedicione snage bile otjerane preko Kanala. Sad se ta mora vratila, samo što se ovaj put naglo pretvarala u stvarnost.

Sam Mussolini bio je bolestan, razočaran — i uplašen. Malodušnost je obuzela njegov narod i oružane snage. U industrijskim gradovima Milanu i Torinu došlo je do masovnih štrajkova. Gladni radnici demonstrirali su tražeći »kruha, mir i slobodu«. Diskreditirani i iskvareni fašistički režim brzo je propadao, a kad je Ciano početkom godine bio razriješen dužnosti ministra vanjskih poslova i poslan u Vatikan kao ambasador, Nijemci su posumnjali da je otišao tamo radi pregovora o sklapanju separatnog mira sa Saveznicima, što je pokušavao i rumunjski diktator Antonescu.

Već nekoliko mjeseci Mussolini je salijetao Hitlera molbama da sklopi mir sa Staljinom kako bi svoje armije mogao povući na Zapad i, zajedno s Talijanima, organizirati obranu protiv sve veće opasnosti od angloameričkih snaga u Sredozemlju i onih koje se, po njegovu mišljenju, okupljaju u Engleskoj radi invazije preko Kanala. Hitler je zaključio da je došlo vrijeme da se ponovno sastane s Mussolinijem i dovede ga u red. Sastanak je zakazan za 7. travnja 1943. u Salzburgu. Iako je Duce stigao čvrsto odlučan da provede svoju volju — ili bar iznese svoje mišljenje — na kraju je opet pokleknuo pred Führerovom bujicom riječi. Hitler se kasnije tim svojim uspjehom pohvalio pred Goebbelsom, koji ga je opisao u svom dnevniku.

> Führer je, unijevši svu svoju energiju u taj napor, uspio Mussolinija opet dovesti u red... Duce se iz temelje izmijenio... Kad je po svom dolasku sišao s vlaka, smatra

Führer, izgledao je kao slomljen starac; kad je odlazio (nakon četiri dana), bio je izvrsno raspoložen, spreman na velika djela.[123]

Ali Hitler je precijenio svoj uspjeh. U stvari, Mussolini nije bio spreman na događaje koji su sad brzo zaredali. Pošto su Nijemci u svibnju istjerani iz Tunisa, angloameričke su se snage 10. lipnja iskrcale na Siciliji. Talijani nisu bili previše raspoloženi za borbu u vlastitoj domovini. Do Hitlera su ubrzo stigli izvještaji da je talijanska vojska »u stanju rasula«, kao što se sam bio izrazio pred svojim savjetnicima u OKW.

Samo oštre i bezobzirne mjere (rekao je Hitler na jednom vojnom sastanku 17. srpnja), poput onih koje je 1941. primijenio Staljin ili koje su 1917. primijenili Francuzi, mogu spasiti Italiju. U njoj treba uspostaviti neku vrstu tribunala ili vojnog suda koji će odstraniti nepoželjne elemente.[124]

Ponovno je pozvao Mussolinija na sastanak da porazgovore o toj stvari. Sastanak je održan 19. lipnja u mjestu Feltre u sjevernoj Italiji. To je, uzgred rečeno, bio trinaesti sastanak dvaju diktatora i odvijao se po već ustaljenom receptu. Govorio je samo Hitler, dok je Mussolini samo slušao — tri sata prije i dva sata poslije ručka. Fanatični njemački vođa trsio se, bez mnogo uspjeha, da pridigne klonuli duh svoga boležljivog prijatelja i saveznika. Moraju nastaviti borbu na svim frontama. Svoje zadatke ne smiju ostaviti »budućoj generaciji«. Moraju se pokoriti »glasu povijesti«. Sicilija i uža Italija mogu biti obranjene, budu li se Talijani borili. U pomoć će im priteći daljnja njemačka pojačanja. Uskoro će stupiti u akciju nova podmornica koja će Britancima prirediti pravi »Staljingrad«.

Usprkos Hitlerovim obećanjima i hvalisanjima, atmosfera je bila, smatra dr Schmidt, vrlo deprimantna. Mussolini je bio tako napet da više nije mogao pratiti tirade svog prijatelja te je na kraju zamolio Schmidta da mu pošalje svoje zabilješke. Duceov se očaj pojačao kad su u toku sastanka stigle vijesti o prvom teškom savezničkom danjem bombardiranju Rima.[125]

Benito Mussolini, umoran i senilan, usprkos tome što je tek prevalio šezdesetu, čovjek koji se dva desetljeća onako naduto šepirio po Evropi, svršio je svoje. Po povratku u Rim, dočekalo ga je nešto još gore od posljedica prvog teškog zračnog napadaja. Bio je suočen s pobunom nekih svojih najbližih suradnika u hijerarhiji Fašističke stranke, među kojima se

nalazio čak i njegov zet Ciano. Osim toga, postojala je jedna zavjera i u širem krugu, sve do kralja, a cilj joj je bio da zbaci diktatora s vlasti.

Pobunjeni fašistički prvaci, predvođeni Dinom Grandijem, Giuseppeom Bottaiem i Cianom, zatražili su sazivanje Velikog fašističkog vijeća, koje se nije sastalo od prosinca 1939. i koje je uvijek bilo samo poslušno tijelo, pod apsolutnom vlašću Ducea. Vijeće se sastalo u noći između 24. i 25. srpnja 1943. godine, i Mussolini se prvi put u svojoj diktatorskoj karijeri našao na meti kritike zbog katastrofe u koju je doveo svoju zemlju. Sa 19 prema 8 glasova donesena je rezolucija u kojoj se traži ponovno uspostavljanje konstitucionalne monarhije s demokratskim parlamentom. Također je zatraženo da kralj ponovno preuzme zapovjedništvo nad oružanim snagama.

Čini se da pobunjeni fašisti, osim možda Grandija, nisu namjeravali ići dalje od toga. Ali postojala je druga, šira zavjera nekih generala i kralja. Sam Mussolini očito je smatrao da je prebrodio krizu — napokon, odluke u Italiji ne donosi većina glasova u Velikom vijeću nego Duce — zato je bio potpuno zatečen kad ga je uvečer 25. srpnja kralj pozvao u svoju palaču, kratkim postupkom razriješio dužnosti i u bolničkim kolima dao otpremiti na policiju.[126]

I tako je sramotno pao moderni rimski Cezar, ratoborni huškač dvadesetog stoljeća, koji se znao okoristiti njegovim nesređenostima i očajem, ali koji je ispod svoje nakićene fasade bio sazdan uglavnom od piljevine. Kao čovjek, nije bio neinteligentan. Mnogo je proučavao povijest i mislio da je dobro naučio zadaću. Ali, kao diktator, počinio je fatalnu pogrešku nastojeći da stvori borbenu, moćnu velesilu od zemlje kojoj su nedostajali industrijski kapaciteti za to i čiji je narod, za razliku od njemačkog, bio suviše civiliziran, suviše profinjen i suviše realan da bi ga mogle privući takve bolesne ambicije. Talijanski narod nije u svom srcu, i opet za razliku od Nijemaca, nikada prigrlio fašizam. Samo ga je podnosio, znajući da je to prolazna faza, što je, čini se, pred kraj shvatio i säm Mussolini. Ali, kao sve diktatore, i njega je zanijela vlast koja ga je, što je bilo neminovno, iskvarila, rastočila mu duh i zatrovala sposobnost rasuđivanja. A to je dovelo do druge fatalne pogreške kad je svoju sudbinu i sudbinu Italije vezao uz Treći Reich. Kad je zazvonilo mrtvačko zvono Hitlerovoj Njemačkoj, zazvonilo je i Mussolinijevoj Italiji. Talijanski ga je

vođa začuo 1943. godine. Ali više nije mogao izbjeći svojoj sudbini. Tada je već bio Hitlerov zatočenik.

Za njegov spas nije ispaljen nijedan metak — čak ni sa strane fašističke milicije. Nijedan se glas nije dignuo u njegovu obranu. Čini se da se nikog nije kosnuo ponižavajući način na koji je otišao — u bolničkim kolima odvezen iz kraljeve prisutnosti u zatvor. Naprotiv, nakon njegova pada zavladalo je opće veselje. Sam fašizam pao je isto tako lako kao i njegov tvorac. Maršal Pietro Badoglio sastavio je od generala i civilnih službenika nepartijsku vladu, raspustio Fašističku stranku, odstranio fašiste s rukovodećih položaja i pustio iz zatvora antifašiste.

Reakcija u Hitlerovom glavnom stanu na vijest o Mussolinijevom padu može se zamisliti, premda nema potrebe zamišljati jer postoje brojni tajni izvještaji koji govore o tome.[127] Zaprepaštenje je bilo ogromno. Smjesta su čak i u fašističkim mozgovima povučene izvjesne paralele. Mogućnost da bi rimski događaji mogli biti stravični presedan, uvelike je zabrinula dra Goebbelsa koji je 26. srpnja ekspresno pozvan u Glavni stan u Rastenburgu. Kako saznajemo iz njegova dnevnika, najpreča briga ministra propagande bila je kako da Mussolinijev pad objasni njemačkom narodu. »Što da im kažem?« pitao se i zaključio da zasad treba reći samo to da se Duce povukao »iz zdravstvenih razloga«.

> Poznavanje tih događaja (napisao je u svom dnevniku) moglo bi navesti neke subverzivne elemente u Njemačkoj na pomisao da i ovdje mogu izvesti isto ono što su Badoglio i njegovi sljedbenici izveli u Rimu. Führer je naredio Himmleru da se pobrine da na svaku eventualnu sličnu opasnost odgovori najstrožim policijskim mjerama.

Međutim, dodao je Goebbels, Hitler ne smatra da slična opasnost prijeti Njemačkoj. Tako je napokon i ministar propagande uvjerio sam sebe da njemački narod neće »krizu u Rimu smatrati nikakvim presedanom«.

Premda je Hitler na sastanku s Mussolinijem prije samo četrnaest dana bio zapazio znakove slabosti kod njega, ipak je, kad su poslije podne 25. srpnja počele u njegov glavni stan stizati vješti iz Rima, bio vrlo iznenađen. Prva je vijest javljala samo to da se sastalo Veliko fašističko vijeće. Hitler se začudio, upitavši: »Kakvog smisla imaju takva vijeća? Ionako ne rade ništa drugo nego brbljaju.«

Te večeri, međutim, potvrdila su se njegova najgora strahovanja. »Duce se povukao,« objavio je svojim vojnim savjetnicima na sastanku koji je započeo u 9.30 navečer. »Naš najljući neprijatelj Badoglio preuzeo je vlast.«

Na tu je vijest Hitler, kao samo još nekoliko puta do kraja rata, reagirao s onim hladnim rasuđivanjem koje je pokazivao u ranijim i uspješnijim danima. Kad ga je general Jodl nagovarao da pričekaju potpunije izvještaje iz Rima, Hitler ga je prekinuo.

> Svakako (rekao je), ali ipak moramo i mi sa svoje strane poduzeti nešto. Oni će bez sumnje u svom izdajstvu izjaviti da i nadalje ostaju uz nas, ali to je izdaja. Razumije se da neće ostati... Premda je taj (Badoglio) smjesta izjavio da će rat biti nastavljen, to ništa ne mijenja na stvari. Oni moraju tako govoriti, ali izdaja je izdaja. Zaigrat ćemo istu igru i ujedno sve pripremiti da se jednim udarcem dokopamo sve te bagaže, da pohvatamo cijelo društvo.

Hitlerova prva misao bila je, dakle, da pohapsi sve one koji su zbacili Mussolinija i da Ducea ponovno vrati na vlast.

> Sutra ću (nastavio je) poslati dolje jednog čovjeka s naredbom komandantu Treće oklopne grenadirske divizije da s posebnim odredom požuri u Rim i uhapsi cijelu vladu, kralja i svu tu bandu. Prije svega, da uhapsi prestolonasljednika i dočepa se cijelog društva, osobito Badoglia i ostale bagaže. Neka se zatim pobrine da ih malo smekša, i za dva do tri dana doći će do drugog prevrata.

Hitler se zatim obratio načelniku Operacionog odjeljenja OKW.

HITLER: Jodl, izradite naredbu ... recite im da požure u Rim sa svojim jurišnim topovima ... i uhapse vladu, kralja i cijelo društvo. Najvažnije mi je da dobijem prestolonasljednika.

KEITEL: On je važniji od starog.

BODENSCHATZ (zrakoplovni general): To treba organizirati tako da ih strpaju u jedan avion i odlete s njima.

HITLER: Ravno u avion i smjesta dalje s njima.

BODENSCHATZ: Da se Bambino ne bi slučajno izgubio na aerodromu.

Na jednom kasnijem sastanku, poslije ponoći, netko je postavio pitanje što će biti s Vatikanom. Hitler mu je odgovorio.

Ući ću ravno u Vatikan. Zar mislite da će me Vatikan omesti? Preuzet ćemo i njega usput... U njemu je cijeli diplomatski kor... Taj ološ... Istjerat

ćemo to krdo svinja odatle... Kasnije se možemo ispričati...

Iste je noći Hitler izdao i zapovijed da se osiguraju alpski prijelazi između Italije i Njemačke, kao i Italije i Francuske. U tu je svrhu užurbano povučeno nekih osam njemačkih divizija iz Francuske i južne Njemačke i skupljeno u grupu armija B, koja je stavljena pod komandu energičnog Rommela. Da su Talijani, kao što je Goebbels primijetio u svom dnevniku, dignuli u zrak alpske tunele i mostove, njemačke snage u Italiji — neke od njih već dobrano angažirane na Siciliji u borbama protiv Eisenhowerovih armija — bile bi odsječene od svojih opskrbnih baza i ne bi se mogle dugo održati.

Ali Talijani se nisu mogli samo tako, od danas na sutra, okrenuti protiv Nijemaca. Badoglio je najprije morao uspostaviti kontakt sa Saveznicima da vidi može li sklopiti primirje i dobiti savezničku pomoć protiv njemačkih divizija. Hitler je točno procijenio da će Badoglio upravo tako postupiti, ali nije slutio da će mu za to trebati toliko vremena. Ta njegova procjena bila je glavna tema razgovora na vojnoj konferenciji u Führerovom glavnom stanu 27. srpnja, kojoj je prisustvovala većina glavešina nacističke vlade i oružanih snaga, među njima Göring, Goebbels, Himmler, Rommel i novi vrhovni komandant ratne mornarice admiral Karl Dönitz — koji je u siječnju naslijedio velikog admirala Raedera, pošto je ovaj pao u nemilost.[128] Većina generala, predvođeni Rommelom, zalagala se za oprez, tvrdeći da svaka namjeravana akcija u Italiji mora biti dobro promišljena i pažljivo pripremljena. Hitler je htio smjesta navaliti, premda bi to značilo da se važne oklopne divizije moraju povući s istočne fronte, na kojoj su Rusi upravo (15. srpnja) započeli svoju prvu ljetnu ofenzivu u ovom ratu. Čini se da su ovaj put, za promjenu, pobijedili generali te je Hitler morao odgoditi akciju. U međuvremenu moraju sve njemačke trupe, koje budu mogle biti skupljene, biti hitno otposlane preko Alpa u Italiju. Goebbels je zamjerio generalima to oklijevanje.

> Oni ne uzimaju u obzir (napisao je u svom dnevniku nakon tog vijećanja) što neprijatelj kani poduzeti. Englezi bez sumnje neće čekati tjedan dana dok mi razmišljamo i pripremamo se za akciju.

Međutim, ni on ni Hitler nisu se trebali zabrinjavati. Saveznici su čekali ne samo tjedan dana nego šest tjedana.

A do tada je Hitler već imao razrađene planove i potrebne trupe za njihovo provođenje.

U svom grozničavom umu on je, u stvari, već do vojnog sastanka 27. srpnja bio na brzinu smislio svoje planove. Bila su četiri: 1. Operacija *Eiche* (»Hrast«), predviđena za spašavanje Mussolinija — ili s pomoću mornarice, bude li otkriven na kojem otoku, ili s pomoću padobranaca *Luftwaffe,* bude li pronađen negdje na kopnu; 2. Operacija *Student,* smišljena za iznenadnu okupaciju Rima i ponovno uspostavljanje Mussolinijeve vlade; Operacija *Schwartz* (»Crno«) — šifrirani naziv za vojnu okupaciju cijele Italije; 4. Operacija *Achse* (»Osovina«), određena za zarobljavanje ili uništenje talijanske flote. Ove posljednje dvije operacije spojene su u jednu pod šifrom *Achse.*

Dva događaja početkom rujna 1943. pokrenula su Führerove planove. Treći rujna savezničke su se trupe iskrcale na čizmi južne Italije, a 8. rujna javno je objavljeno primirje (tajno potpisano 3. rujna) između Italije i zapadnih Saveznika.

Hitler je tog dana bio odletio u Zaporožje u Ukrajini da pokuša učvrstiti rasklimanu njemačku frontu, ali ga je, prema Goebbelsu, obuzeo »čudan osjećaj nemira« tako da se još istu večer vratio u svoj glavni stan u Rastenburgu, u Istočnoj Pruskoj, gdje ga je dočekala vijest o otpadništvu njegovog glavnog saveznika. Iako je računao s time i spremio se na to, ipak ga je sam izbor trenutka iznenadio i nekoliko je sati vladala u glavnom stanu velika pometnja. Prvu vijest o talijanskom primirju doznali su Nijemci preko londonskog BBC-ja, a kad je Jodl iz Rastenburga nazvao feldmaršala Kesselringa u Frascati kraj Rima, da ga upita je li to istina, komandant njemačkih armija u južnoj Italiji morao je priznati da njemu nije ništa poznato o tome. Usprkos tome, Kesselring, čiji je glavni stan tog jutra bio uništen savezničkim bombardiranjem i koji je bio preko glave u poslu da prikupi trupe zbog novog savezničkog iskrcavanja negdje na zapadnoj obali, ipak je uspio izdati zapovijed za »Osovinu«, koja je pokrenula planove za razoružanje talijanske vojske i okupaciju zemlje.

Dan ili dva njemačke snage u srednjoj i južnoj Italiji bile su u krajnje kritičnoj situaciji. Nasuprot dvjema njemačkim divizijama u okolici Rima stajalo je pet talijanskih. Da je jaka saveznička invaziona flota, koja se 8.

rujna pojavila pred Napuljem, produžila na sjever i iskrcala svoje trupe u blizini glavnog grada, te da su padobranci zauzeli obližnje aerodrome, kao što su Kesselring i njegov štab isprva očekivali, rat u Italiji krenuo bi drugim tokom, a do konačnog bi sloma Trećeg Reicha došlo možda i godinu dana ranije. Kesselring je kasnije tvrdio da su uvečer 8. rujna Hitler i OKW »otpisali« svih svojih osam divizija kao nepovratno izgubljene.[129] Dva dana kasnije Hitler je rekao Goebbelsu da je južna Italija izgubljena i da mora biti uspostavljena nova borbena linija sjeverno od Rima u Apeninima.

Ali saveznička komanda nije iskoristila svoju apsolutnu premoć na moru, koja joj je dopuštala iskrcavanje na, tako reći, svakom mjestu obiju talijanskih obala, niti isto takvu premoć u zraku, kao što su se Nijemci bili bojali. Štoviše, čini se da Eisenhowerova vrhovna komanda nije pokušala uspostaviti ni vezu s brojnim talijanskim snagama, pogotovu s onih pet talijanskih divizija u okolici Rima. Da je Eisenhower to učinio — tako su bar kasnije tvrdih i Kesselring i njegov načelnik štaba general Siegfried Westphal — Nijemci bi se našli u bezizglednom položaju. Bilo je jednostavno iznad njihovih snaga, izjavili su, boriti se u isto vrijeme protiv Montgomeryjeve armije, koja je od »čizme« napredovala poluotokom, odbaciti Clarkovu invazionu vojsku, ma gdje se iskrcala, i suprotstaviti se jakim talijanskim oružanim formacijama u svojoj sredini i pozadini.[130]

Prema kapetanu Harryju C. Butcheru, Eisenhowerovom pomorskom ađutantu, i američki i britanski načelnici štabova, general George C. Marshall i feldmaršal Sir John G. Dill, zamjerali su Eisenhoweru što ne pokazuje dovoljno inicijative da prodre dublje u Italiju. Butcher ističe, u obranu svog šefa, da je nedovoljan broj plovnih objekata ograničavao Eisenhowerove planove i da bi invazija s mora tako daleko na sjeveru, čak u blizini Rima, odmakla operacije izvan radijusa kretanja savezničkih lovaca, koji su morali polijetati sa Sicilije. Sam Eisenhower naglašava da je nakon zauzeća Sicilije morao vratiti sedam divizija, četiri američke i tri engleske, u Englesku radi priprema za invaziju preko Kanala, nakon čega mu je ostalo dozlaboga malo trupa. Butcher, osim toga, tvrdi da je Eisenhower isprva namjeravao spustiti zračno-desantne trupe na rimske aerodrome da pomogne Talijanima obraniti glavni grad od Nijemaca, ali da je Badoglio u posljednji trenutak zamolio da se ta operacija »privremeno odgodi«. General Maxwell D. Taylor, koji je, Uz velik osobni rizik, bio potajno otišao u Rim na sastanak s Badogliom, izvijestio je da bi zbog talijanske malodušnosti i njemačke snage spuštanje američke zračno-desantne divizije bilo, čini se, ravno samoubojstvu. (Vidi Eisenhower: *Crusade in Europe,* str. 189. i Butcher: *My Three Years with Eisenhower,* str. 407-25.)

Oba su generala odahnula kad se američka Peta armija nije iskrcala u blizini Rima, već južno od Napulja, u Salernu, i kad se saveznički padobranci nisu pojavili nad rimskim aerodromima. Još su više odahnuli kad su se talijanske divizije predale i dale razoružati ne ispalivši gotovo nijednog metka. To je, naime, značilo da Nijemci mogu lako držati Rim, a zasad čak i Napulj. Na taj su način došli u posjed dviju trećina Italije, uključivši i industrijski sjever, čije su se tvornice morale prebaciti na proizvodnju oružja za Njemačku. Hitleru je gotovo kao nekim čudom produžen život.[131]

Povlačenje Italije iz rata silno ga je ogorčilo. To je bila, rekao je Goebbelsu koji je ponovno pozvan u Rastenburg, »strahovita svinjarija«. Štoviše, nakon zbacivanja Mussolinija s vlasti, bio se zabrinuo za vlastiti položaj. »Führer je,« zabilježio je Goebbels u svoj dnevnik 11. rujna, »poduzeo odlučne mjere da jedanput zauvijek onemogući sličan razvoj događaja i kod nas.«

U svom govoru preko radija naciji, uvečer 10. rujna, na koji ga je Goebbels uspio nagovoriti tek poslije dugotrajnih molbi (»Narod ima pravo da u ovoj teškoj krizi čuje Führerovu riječ ohrabrenja i utjehe,« rekao mu je ministar propagande), Hitler se prijetećim tonom osvrnuo i na to:

> Nada da će se ovdje naći izdajice temelji se na potpunom nepoznavanju karaktera nacionalsocijalističke države; vjerovanje da će i u Njemačkoj moći izvesti jedan 25. srpanj počiva na temeljnoj zabludi, i što se tiče mog položaja, i što se tiče stava mojih političkih suradnika, mojih feldmaršala, admirala i generala.

U stvari, kao što ćemo vidjeti, bilo je ipak nekoliko generala i šačica bivših političkih suradnika koji su, pošto su zaredali vojnički neuspjesi, opet počeli gojiti u glavi izdajničke misli što su u srpnju iduće godine dovele do krvavijeg, ali neuspjelijeg udarca od onog koji je izveden protiv Mussolinija.

Jedna od mjera, koje je Hitler bio poduzeo da bi svaku izdaju u zametku ugušio, bila je naredba da se svi njemački prinčevi odstrane iz Wehrmachta. Princ Filip Hesenski, bivši teklič između Führera i Mussolinija, koji se uglavnom zadržavao u Glavnom stanu, bio je uhapšen i prepušten skrbi Gestapoa. Njegova supruga, princeza Mafalda, kćerka talijanskog kralja, također je uhapšena i, zajedno sa svojim suprugom, otpremljena u koncentracioni logor. Talijanski kralj, kao i kraljevi Norveške

i Grčke, izmaknuo je Hitlerovim pandžama, ali se Hitler zato osvetio na njegovoj kćerci.[132]

Nekoliko tjedana svakodnevni razgovori o vojnoj situaciji bili su dobrim dijelom posvećeni problemu koji je bio sasvim zaokupio Hitlera, to jest spašavanju Mussolinija. »Operacija Hrast«, kao što smo već spomenuli, bio je šifrirani naziv za taj plan, a sam je Mussolini u zapisnicima sa sastanaka u Glavnom stanu bio spominjan kao »dragocjeni predmet«. Većina generala, pa i sam Goebbels, sumnjali su da je nekadašnji Duce u ovom trenutku baš osobito dragocjen predmet, ali Hitler, koji je još uvijek bio u to uvjeren, inzistirao je na njegovu oslobođenju.

Time nije želio učiniti samo uslugu svom starom prijatelju, prema kojem je još uvijek osjećao osobnu sklonost. Na umu je imao i to da postavi Mussolinija na čelo nove fašističke vlade u sjevernoj Italiji, što bi Nijemce oslobodilo obaveze da upravljaju tim područjem i pomoglo im da osiguraju svoje dugačke linije snabdijevanja i veze od neprijateljski raspoloženog stanovništva, iz čije su sredine sad počeli izranjati neugodni partizani.

Prvi kolovoza obavijestio je admiral Dönitz Hitlera kako mornarica smatra da je zapazila Mussolinija na otoku Ventotene. Sredinom kolovoza Himmlerova su njuškala pak bila sigurna da se Duce nalazi na jednom drugom otoku, Maddaleni, u blizini sjevernog vrška Sardinije. Napravljeni su detaljni planovi da se na otok spuste padobranci, ali, prije nego što su mogli biti izvedeni, Mussolini je ponovno prebačen na novo mjesto. Prema jednoj tajnoj klauzuli ugovora o primirju, trebao je biti izručen Saveznicima, ali iz nekog razloga Badoglio je oklijevao da to učini, i početkom rujna »dragocjeni predmet« potajno je otpremljen u jedan hotel na vrhu Gran Sassa d'Italia, najvišeg gorskog lanca u Apeninima, do kojeg se moglo doprijeti jedino žičarom.

Nijemci su ubrzo otkrili njegovo boravište, proveli zračna izviđanja planinskog vrhunca i došli do zaključka kako postoji mogućnost da se spusti jedan jedriličarski odred, svlada karabinjerska straža i odleti s Duceom u malom avionu *Fieseier »Storch«.* Taj je smjeli plan izveden 13. rujna pod vodstvom još jednoga od Himmlerovih snalažljivih esesovačkih intelektualnih siledžija, Austrijanca Otta Skorzenyja, koji će se opet pojaviti

pri samom kraju ove priče kao glavni junak u jednom drugom vratolomnom pothvatu.[133] Pošto je doslovno oteo jednog talijanskog generala, kojeg je strpao u svoju jedrilicu, Skorzeny se spustio sa svojim ljudima stotinjak metara od planinskog hotela, odakle je spazio Ducea kako s puno nade gleda kroz jedan prozor na dnlgom katu. Većina je karabinjera, ugledavši njemačke vojnike, pobjegla, a onih nekoliko koji su ostali dali su se nagovoriti od Skorzenyja i Mussolinija da ne upotrijebe oružje. SS-vođa je gurnuo otetog oficira pred svoje vojnike doviknuvši karabinjerima neka ne pucaju u jednoga talijanskog generala, dok je Duce, prisjeća se jedan svjedok, vikao kroz svoj prozor: »Ne pucajte! Ne prolijevajte krv!« I, doista, nijedna kap nije proljevena.

U svega nekoliko minuta presretni fašistički vođa, koji se bio zakleo da će se radije ubiti nego pasti u ruke Saveznicima i biti, kao što je kasnije pisao, izložen u Madison Square Gardenu u New Yorku[134], strpan je u sićušni avion *Fieseier »Storch«* i nakon opasnog uzlijetanja s male, stijenjem posute livadice ispod hotela odletio je u Rim, odakle je još iste večeri jednim transportnim avionom[135] *Luftwaffe* prebačen u Beč.

Usprkos tome što je bio zahvalan na svom oslobođenju i što je toplo zagrlio Hitlera kad su se nekoliko dana kasnije sastali u Rastenburgu, Mussolini je bio slomljen čovjek, stara vatra u njemu sagorjela je u pepeo. Na veliko Hitlerovo razočaranje, nije pokazao osobit interes za ponovno uspostavljanje fašističkog režima u onim dijelovima Italije koje su okupirali Nijemci. U jednom dužem razgovoru s Goebbelsom potkraj rujna, Führer nije ni pokušao sakriti koliko se razočarao u svom starom talijanskom prijatelju.

> Duce (zapisao je Goebbels u svoj dnevnik nakon tog razgovora) nije iz talijanske katastrofe povukao one moralne zaključke koje je Führer očekivao od njega... Führer je očekivao da će se Duce u prvom redu primjerno osvetiti svojim izdajicama. Ali on nije ničim dao naslutiti da to namjerava učiniti, čime je zapravo pokazao svoju ograničenost. On nije revolucionar kao što su Führer ili Staljin. Toliko je vezan uz svoj talijanski narod da mu nedostaju široke kvalitete jednog svjetskog revolucionara i buntovnika.

Osim toga, Hitler i Goebbels bili su bijesni što se Mussolini pomirio s Cianom i što se čini da ga njegova kćerka Edda vrti oko malog prsta. Edda je bila udata za Ciana i oboje su se bili sklonili u München.[136] Po Hitlerovu

i Goebbelsovu mišljenju. Duce bi smjesta morao dati pogubiti Ciana, a Eddu, kao što se Goebbels bio izrazio, išibati.[137] Zamjerili su Mussoliniju što je Ciana — »tu otrovnu gljivu«, kako ga je Goebbels nazvao — postavio u prve redove Fašističko-republikanske stranke. Duce je, naime, na Hitlerov poticaj, smjesta bio osnovao tu stranku i 15. rujna proglasio novu Talijansku Socijalističku Republiku.

Od te republike, međutim, nije nikad ništa bilo, jer Mussolini nije bio srcem uz nju. Možda je sačuvao dovoljno osjećaja za stvarnost da uvidi kako je sada samo marioneta u Hitlerovim rukama, kako on i njegova »fašističko-republikanska vlada« nemaju nikakve druge vlasti osim one koju im je Führer prepustio u interesu Njemačke, i kako talijanski narod nikada više neće prihvatiti ni njega ni fašizam.

Nikada se više nije vratio u Rim. Smjestio se u jednom osamljenom mjestu na krajnjem sjeveru — u Rocca delle Caminate, kraj Gargnana, na jezeru Garda, gdje ga je budno nadzirao poseban gardijski odred SS. U to je lijepo jezersko mjesto Sepp Dietrich, prekaljeni esesovački siledžija koji je posebno u tu svrhu — tako nešto bilo je moguće u Trećem Reichu — usred najžešćih borbi u Rusiji povučen iz svoga Prvog oklopnog korpusa, dopratio poznatu Mussolinijevu ljubavnicu Claru Petacci. Pošto mu se njegova istinska ljubav ponovno našla u zagrljaju, svrgnuti je diktator, čini se, slabo mario za bilo što drugo u životu. Goebbels, koji je imao ne jednu već mnogo ljubavnica, tobože se sablažnjavao nad time.

> Duceovo osobno ponašanje prema svojoj prijateljici (zabilježio je Goebbels u svoj dnevnik 9. studenog), koju je Sepp Dietrich morao dovesti k njemu, izaziva veliku zabrinutost.

Nekoliko dana ranije Goebbels je zabilježio da je Hitler gotovo »otpisao Ducea politički«. Ali treba napomenuti da ga je prije toga prisilio da Trst, Istru i južni Tirol »odstupi« Njemačkoj, kod čega se logično razumijevalo da će kasnije tome biti pridodana i Venecija. Ovaj nekada ponosni tiran nije više bio pošteđen nijednog poniženja. Hitler je izvršio pritisak na njega da u studenom uhapsi svog zeta Ciana i da ga 11. siječnja 1944.[138] dade pogubiti u veronskom zatvoru.

Početkom jeseni 1943. Adolf Hitler mogao je s pravom tvrditi da je prebrodio najveću opasnost koja je zaprijetila Trećem Reichu. Mussolinijev pad i bezuvjetna kapitulacija Badogliove vlade u Italiji mogli su lako dovesti, od čega su Hitler i njegovi generali zapravo strepili tokom nekoliko presudnih tjedana, do izlaganja južnih granica prema Njemačkoj direktnom savezničkom napadu i otvoriti put — iz sjeverne Italije — na slabo zaposjednuti Balkan iza leđa njemačkih armija, koje su se u južnoj Rusiji borile na život i smrt. Ponizan Mussolinijev odlazak s vlasti i dosljedan raspad saveza Osovine zadali su težak udarac Hitlerovu ugledu u zemlji i inozemstvu. On je ipak nekoliko tjedana kasnije, jednim smjelim udarcem, uspio Mussolinija ponovno vratiti na vlast — bar u očima svijeta. Talijanski okupirani teritoriji na Balkanu, u Grčkoj, Jugoslaviji i Albaniji, bili su sad sigurni od savezničkog napada koji je OKW iščekivala svaki dan te kasne jeseni; tamošnje talijanske snage, koje su se sastojale od nekoliko divizija, mirno su se predale a njihovi pripadnici prešli u njemačko ratno zarobljeništvo. I umjesto da otpiše Kesselringove snage, kao što je u prvi mah već bio i učinio, i da se povuče u sjevernu Italiju, Hitler je imao to zadovoljstvo da vidi kako se feldmaršalove armije ukopavaju južno od Rima, gdje su lako mogle zadržati napredovanje anglo-američko-francuskih trupa uz poluotok. Nije bilo sumnje da se Hitlerova sreća na jugu, zahvaljujući njegovoj smjelosti i domišljatosti, pa i hrabrosti njegovih vojnika, opet okrenula u njegovu korist.

Na ostalim poprištima, međutim, ratna ga je sreća i nadalje napuštala.

Petog srpnja 1943. započeo je, kao što će se pokazati, svoju posljednju veliku ratnu ofenzivu protiv Rusije. Cvijet njemačke vojske — otprilike 500.000 vojnika s čak sedamnaest oklopnih divizija opremljenih novim teškim »tigrovima« — bačen je protiv velikog izbojka na ruskoj fronti zapadno od Kurska. To je bila takozvana »Operacija *Zitadelle*«, s pomoću koje će, vjerovao je Hitler, ne samo uhvatiti u zamku najbolje ruske armije s otprilike milijun vojnika — one iste koje su prošle zime otjerale Nijemce iz Staljingrada — nego i opet prodrijeti do Dona i možda do Volge te skrenuti prema sjeverozapadu da osvoji Moskvu.

Međutim, ta ga je ofenziva dovela do odlučnog poraza, jer su se Rusi bili pripremili za nju. Do 22. lipnja oklopne su divizije izgubile polovicu svojih tenkova, Nijemci su odlučno zaustavljeni i počeli se povlačiti. Rusi

su bili tako uvjereni u svoju nadmoćnost da su, ne čekajući svršetak njemačke ofenzive, sredinom srpnja započeli vlastitu protiv njemačke izbočine kod Orela, sjeverno od Kurska, gdje su brzo prodirali kroz frontu. To je bila prva ruska ljetna ofenziva u ovom ratu, nakon koje Crvena armija nije više gubila inicijativu. Četvrti kolovoza istjerala je Nijemce iz Orela, najudaljenije južne točke njemačkog prodora prema Moskvi u prosincu 1941.

Sada se sovjetska ofenziva proširila duž cijele fronte. Dne 23. kolovoza pao je Harkov. Mjesec dana kasnije, 25. rujna, 500 km prema sjeverozapadu Nijemci su istjerani iz Smolenska, iz kojeg su, poput Napoleonove *Grande Armee,* tako samosvjesno u prvim mjesecima ruske kampanje započeli pohod na Moskvu. Krajem rujna morale su se Hitlerove teško pritisnute armije na jugu povući do Dnjepra i obrambene linije koju su Nijemci uspostavili između Zaporožja kod okuke rijeke prema jugu do Azovskog mora. Time je industrijski Donecki bazen bio izgubljen, a njemačka Sedamnaesta armija na Krimu našla se u opasnosti da bude odsječena.

Hitler je bio čvrsto uvjeren da se njegove armije mogu održati na Dnjepru i utvrđenim položajima južno od Zaporožja, odnosno na takozvanoj »zimskoj liniji«. Ali Rusi se nisu zaustavili čak ni toliko da se prestroje. U prvom tjednu listopada prešli su Dnjepar sjeverno i jugoistočno od Kijeva, koji je pao 6. studenog. Krajem te sudbonosne 1943. godine sovjetske armije koje su operirale na jugu približavale su se poljskim i rumunjskim granicama preko bojnih polja na kojima su Hitlerovi vojnici zabilježili svoje prve pobjede u ljetu 1941, kad su onako lako i razdragano prodirali u unutrašnjost ruske zemlje.

Ali ni to nije bilo sve.

Te je godine ratna sreća još dvaput okrenula leđa Hitleru: izgubljena je bitka na Atlantiku i započelo je intenzivno danonoćno bombardiranje i pustošenje same Njemačke.

God. 1942, kao što smo vidjeli, njemačke su podmornice potopile 6,250.000 tona savezničkog brodovlja, od kojeg je većina plovila u Veliku Britaniju i Sredozemno more. To je bila tonaža koja je daleko premašivala kapacitete brodogradilišta na Zapadu. Ali početkom 1943. Saveznici su stekli premoć nad njemačkim podmornicama zahvaljujući poboljšanim metodama upotrebe aviona velikog doleta i nosača aviona te, kao

najvažnije, opremanjem svojih brodova radarom, koji im je omogućavao da zapaze neprijateljske podmornice prije nego što su one mogle zapaziti njih. Novi komandant njemačke ratne mornarice i najveći stručnjak za podmornički rat, Dönitz, isprva je posumnjao da se radi o izdaji, jer mu se činilo nevjerojatnim da su tolike njegove podmornice napadnute i uništene prije nego što su se uopće primakle savezničkim konvojima. Ubrzo je, međutim, shvatio da se ne radi o izdaji, nego da je pravi uzročnik tih kobnih gubitaka radar. Ti su se gubici u svega tri mjeseca, veljači, ožujku i travnju, popeli na pedeset podmornica, a samo ih je u svibnju potopljeno trideset i sedam. Takve gubitke njemačka ratna mornarica nije mogla dugo izdržati te je Dönitz još prije kraja svibnja, na vlastitu odgovornost, povukao sve podmornice sa sjevernog Atlantika.

U rujnu su se opet vratile, ali su u posljednja četiri mjeseca te godine potopile samo. šezdeset i sedam savezničkih brodova dok su same izgubile još šezdeset i četiri podmornice. Taj je omjer zapečatio sudbinu podmorničkog rata i definitivno odlučio bitkom za Atlantik. Godine 1917, u toku prvog svjetskog rata, kad su njemačke armije zadržane u svom napredovanju, njemačke su podmornice gotovo bacile na koljena Veliku Britaniju. Bila je postojala opasnost da u 1942, kad su Hitlerove armije također zaustavljene u Rusiji i sjevernoj Africi, a Sjedinjene Države i Velika Britanija se naprezale ne samo da zaustave prodor Japanaca u jugoistočnu Aziju, nego i da skupe ljude, oružje i ratne zalihe za invaziju na Hitlerovo evropsko carstvo na zapadu, dovrše to djelo.

Njihov neuspjeh da u 1943. godini ozbiljno ugroze brodski promet na sjevernom Atlantiku predstavljao je veću katastrofu nego što se, usprkos vrlo nepovoljnim vijestima pretpostavljalo u Hitlerovom glavnom stanu.[139]

Naime, upravo su za dvanaest mjeseci te sudbonosne godine goleme količine oružja i zaliha gotovo nesmetano prevožene preko Atlantika, što je iduće godine omogućilo napad na evropsku tvrđavu.

Te je godine, osim toga, i njemački narod počinjao osjećati sve strahote modernog ratovanja i na vlastitoj koži i u vlastitoj zemlji. Javnost nije znala mnogo o neuspjehu podmorničkog rata. A sve lošije vijesti koje su stizale iz Rusije, Sredozemlja i Italije ipak su se odnosile samo na događaje koji su se zbivali stotine i tisuće kilometara daleko od domovine. Međutim, sada su

bombe iz britanskih aviona noću i američkih danju počele uništavati njemačke domove, urede i tvornice u kojima je radio njemački narod.

Sam Hitler nije nikada pristao da posjeti bilo koji bombardirani grad. Čini se da je ta bolna dužnost nadilazila njegove snage. Goebbels je očajavao zbog toga tužeći se da je preplavljen pismima »s upitima zašto Führer ne posjeti pogođena područja i zašto se nigdje ne može vidjeti Göring«. Dnevnik ministra propagande pun je autoritativnih opisa sve težih šteta koju njemački gradovi i njemačka industrija trpe od zračnih napada.

> *16. svibanj 1943...* Danji napadi američkih bombardera pričinjaju izvanredne poteškoće. U Kielu ... nanesena je vrlo ozbiljna šteta vojnim i tehničkim instalacijama ratne mornarice... Ako se tako nastavi, morat ćemo se suočiti s ozbiljnim posljedicama koje će s vremenom postati nepremostive...
>
> *25. svibanj.* Noćni napad Engleza na Dortmund bio je izvanredno težak, možda najteži koji je ikad izvršen na jedan njemački grad... Izvještaji iz Dortmunda su strašni... Industrijska postrojenja i tvornice municije teško su oštećeni... Osamdeset do sto tisuća stanovnika ostalo je bez krova nad glavom... Narod u zapadnim područjima postepeno gubi hrabrost. Taj je pakao teško izdržati... Uvečer sam primio daljnji izvještaj iz Dortmunda. Uništenje je praktički potpuno. Jedva je koja kuća sposobna za stanovanje...
>
> *26. srpanj.* Težak noćni napad na Hamburg ... s krajnje ozbiljnim posljedicama i po civilno stanovništvo i po proizvodnju oružja... Prava katastrofa...
>
> *29. srpanj.* Noćas je Hamburg pretrpio dosad najteži zračni napad... 800 do 1000 bombardera... Od Kaufmanna (tamošnjeg *Gauleitera)* primio sam prvi izvještaj... On govori o katastrofi nezamislivih razmjera. Grad od milijun stanovnika razoren na način koji se ne pamti u povijesti. Suočeni smo s problemima koji su gotovo nerješivi. Mora se pronaći hrana za to milijunsko stanovništvo. Mora mu se osigurati smještaj. Ljudi moraju po mogućnosti biti evakuirani. Moraju dobiti odjeću. Ukratko, suočeni smo s problemima o kojima još prije nekoliko tjedana nismo ni slutili... Kaufmann spominje nekih 800.000 stanovnika bez krova nad glavom koji lutaju ulicama ne znajući što da rade...

Usprkos znatnoj šteti pričinjenoj specifičnoj njemačkoj ratnoj industriji, osobito tvornicama lovačkih aviona, kugličnih ležajeva, dijelova za podmornice, čelika i goriva za nove mlažnjake, kao i vrlo važnoj raketnoj eksperimentalnoj stanici u Peenemundeu, u koju je Hitler polagao tako velike nade,[140] i usprkos neprestanom prekidanju željezničkog i unutrašnjeg vodenog transporta, cjelokupna njemačka proizvodnja ratne opreme nije bila bitno smanjena za toga pooštrenog angloameričkog bombardiranja u 1943. godini. Razlog leži djelomično u povećanoj

proizvodnji tvornica na okupiranim područjima — prije svega, u Čehoslovačkoj, Francuskoj, Belgiji i sjevernoj Italiji — koje nisu bile bombardirane.

Najveću štetu pričinila su angloamerička zračna bombardiranja, kao što se jasno razabire iz Goebbelsova dnevnika, domovima i moralu njemačkog naroda. U prvim godinama rata moral naroda, koliko se autor sjeća, podržavan je sablasnim izvještajima o učinku bombardera *Luftwaffe* na neprijatelja, osobito Britance. Ljudi su bili uvjereni da će na taj način rat biti priveden bržem — pobjedonosnom — kraju. Sada, međutim, u 1943. godini, počeli su i sami osjećati svu strahotu zračnog rata, i to u daleko većoj mjeri nego što su je osjetili drugi narodi, čak i stanovništvo Londona 1940—41. godine. Njemački je narod to podnosio jednako hrabro i stoički kao i britanski. Ali nakon četiri godine rata napor je postajao sve teži i nije nikakvo čudo što je na izmaku 1943. godine, pošto su izgubljene sve nade u Rusiji, sjevernoj Africi i Italiji i pošto su njegovi vlastiti gradovi jedan za drugim pretvarani u prah i pepeo, njemački narod počeo očajavati i shvaćati da je to početak kraja, a da taj kraj može značiti jedino njegov poraz.

»Najkasnije krajem 1943,« napisat će kasnije general Halder, »postalo je nedvosmisleno jasno da je rat vojnički izgubljen.«[141]

General Jodl, međutim, nije otišao tako daleko kad je 7. studenog 1943. — uoči godišnjice »pivničkog puča« — održao u Münchenu tmuran neslužbeni govor nacističkim *Gauleiterima.* Ali slika, koju je nabacio o situaciji na početku pete godine rata, također je prilično mračna.

> Ono što danas najteže pogađa domovinu, a kao posljedicu toga i frontu (rekao je), jesu neprijateljski teroristički zračni napadi na naše domove, na naše žene i na našu djecu. U tom pogledu ... jedino krivnjom Engleza, rat je poprimio oblike za koje se vjerovalo da od vremena rasnih i vjerskih ratova više nisu mogući.
>
> Učinak tih terorističkih napada, u psihološkom, moralnom i materijalnom pogledu, takav je da oni moraju biti ublaženi, ako ih već ne možemo sasvim zaustaviti.

Jodl, koji je tom prilikom govorio namjesto Hitlera, živo je i autoritativno opisao kako su porazi i zračni napadi u 1943. djelovali na njemački moral.

> Gore-dolje po zemlji korača đavao prevrata. Sve kukavice traže način kako da se izvuku ili — kako to oni govore — da nađu političko rješenje. Kažu da moramo pregovarati dok još nešto imamo u ruci...[142]

Nisu to bile samo »kukavice«. Sam dr Goebbels, najodaniji — i najfanatičniji — Hitlerov sljedbenik, tražio je, kao što se razabire iz njegova dnevnika, još prije svršetka 1943. godine izlaz iz te situacije, ne naprežući svoj mozak treba li Njemačka pregovarati za mir ili ne, nego s kime — s Rusijom ili sa Zapadom. O potrebi da se zatraži mir nije govorio iza Hitlerovih leđa, kao što su to neki drugi počinjali. Bio je dovoljno hrabar i otvoren da svoje misli iznese ravno pred Vođu. Deseti rujna 1943. u Führerovom glavnom stanu u Rastenburgu, kamo je bio pozvan nakon vijesti o talijanskoj kapitulaciji, Goebbels je u svom dnevniku prvi put načeo temu o mogućim mirovnim pregovorima.

> Sad se počinje postavljati pitanje na koju stranu da se obratimo najprije — na moskovsku ili angloameričku. Moramo nekako jasno shvatiti da će biti vrlo teško uspješno voditi rat protiv obiju strana.

U Rastenburgu je ustanovio da je Hitler »pomalo zabrinut« zbog eventualne savezničke invazije na zapadu i »kritične« situacije na ruskoj fronti.

> Deprimantno je što nemamo pojma što zapravo Staljin ima još u rezervi. Ja ozbiljno sumnjam da smo mi pod ovim uvjetima kadri prebaciti svoje divizije s istoka na evropska ratišta.

Pošto je neke svoje ideje — koje bi još prije nekoliko mjeseci smatrao izdajnički malodušnima — unio u svoj povjerljivi dnevnik, Goebbels se obratio Hitleru.

> Upitao sam Führeru bi li se prije ili kasnije moglo poduzeti -nešto sa Staljinom. Odgovorio je da zasad ne... Führer općenito smatra da bi bilo lakše sporazumjeti se s Englezima nego sa Sovjetima. Englezi će, vjeruje Führer, u određenom trenutku doći k pameti... Ja sam skloniji pretpostavci da se lakše približiti Staljinu, jer Staljin je praktičniji političar nego Churchill. Churchill je romantični avanturist s kojim se ne može govoriti razumno.

U tim su se mračnim trenucima Hitler i njegovi pomoćnici počeli hvatati za slamku, nadajući se da će se Britanija i Amerika uplašiti zbog mogućnosti da Crvena armija pregazi Evropu i da će se na kraju pridružiti Njemačkoj kako bi zajednički obranile Stari kontinent od boljševizma. O toj je mogućnosti Hitler već bio podulje razgovarao na jednom sastanku s Dönitzom u kolovozu. Sada, u rujnu, raspravljao je o tome i s Goebbelsom.

> Englezi (nastavlja Goebbels u svom dnevniku) nipošto ne žele boljševičku Evropu... Kad jednom shvate ... da im preostaje samo izbor između boljševizma ili toga da se malo priklone nacionalsocijalizmu, bez sumnje će pokazati sklonost prema

> kompromisu s nama... Säm Churchill je stari antiboljševik i njegov sadašnji savez s Moskvom samo je stvar probitačnosti.

Čini se da su i Hitler i Goebbels zaboravili tko je prvi počeo surađivati s Moskvom i tko je uvukao Rusiju u rat. Ocjenjujući svoj razgovor s Hitlerom o mogućnosti primirja, Goebbels zaključuje:

> Prije ili kasnije morat ćemo se suočiti s pitanjem kojoj od neprijateljskih strana da se priklonimo. Njemačka još nikad nije imala sreće s vođenjem rata na dvije fronte; neće ni ovaj put izdržati dugo.

Samo, nije li sada bilo malo kasno za takva razmišljanja? Goebbels se vratio u Glavni stan 23. rujna te je za jedne jutarnje šetnje s nacističkim vođom zaključio da ovaj s još više pesimizma nego prije četrnaest dana gleda na mogućnost mirovnih pregovora s jednom ili drugom stranom, nakon čega bi se s užitkom mogao prepustiti ratovanju samo na jednoj fronti.

> Führer ne vjeruje da bi se u ovaj čas bilo što moglo postići pregovorima. Engleska još nije dovoljno dotučena... Na istoku je, dakako, sadašnji trenutak potpuno neprikladan... Prednost je sada na Staljinovoj strani...

Tog dana Goebbels je večerao nasamu s Hitlerom.

> Upitao sam Führera bi li bio spreman pregovarati s Churchillom... On ne vjeruje da bi pregovori s Churchillom doveli do uspjeha...
>
> Bez obzira na situaciju, rekao sam Führern, moramo se prikloniti jednoj ili drugoj strani. Reich još nikada nije dobio rat na dvije fronte. Moramo se stoga pobrinuti da se nekako izvučemo iz rata na dvije fronte.

Ovo je, dakako, bilo teže nego što su oni koji su tako olako gurnuli Njemačku u rat na dvije fronte, čini se, pretpostavljali. Ali te rujanske večeri 1943. godine, bar na nekoliko trenutaka, nacistički je vojskovođa napokon odbacio svoj pesimizam i prepustio se maštanju o tome kako bi mu godio mir. Prema Goebbelsu, rekao je čak da »čezne« za mirom.

> Rekao je da bi bio sretan kad bi se opet mogao kretati u umjetničkim krugovima, ići navečer u kazalište i posjećivati »Klub umjetnika«.[143]

Hitler i Goebbels nisu bili jedini u Njemačkoj koji su, na početku pete godine rata, razmišljali o mogućnostima i sredstvima za postizanje mira. Razočarani antinacistički zavjerenici, kojih je sada bilo nešto više, ali ipak još uvijek žalosno malo, opet su se, vidjevši da je rat, usprkos tome što se Hitlerove armije još uvijek bore na tuđem tlu, izgubljen, pozabavili tim problemom. Većina njih, ali ni u kom slučaju svi, došli su, preko volje i tek

pošto su svladali silnu grižnju savjesti, do zaključka da će, žele li postići mir koji bi njihovoj domovini osigurao častan opstanak, morati ubiti Hitlera i u isto vrijeme iskorijeniti nacionalsocijalizam.

S nadolaskom 1944. godine i s izvjesnošću da će još prije nego ta godina daleko poodmakne angloameričke armije izvršiti invaziju preko Kanala, da se Crvena armija približava granicama samog Reicha i da će saveznička bombardiranja[144] velike i drevne njemačke gradove uskoro pretvoriti u hrpu ruševina, zavjerenici su očajnički zbili redove da još jednom pokušaju ubiti nacističkog diktatora i zbaciti režim prije nego što odvuče Njemačku nepovratno u ponor.

Znali su da više nemaju mnogo vremena.

29.
SAVEZNIČKA INVAZIJA ZAPADNE EVROPE I ATENTAT NA HITLERA

Zavjerenici su u toku 1943. godine bar pet-šest puta pokušali ubiti Hitlera. Jedan od tih pokušaja nije uspio samo zato što bomba koju su bili prokrijumčarili u Führerov avion za jednog leta iza ruske fronte nije eksplodirala.

Te iste godine došlo je i do priličnih promjena u pokretu otpora. Zavjerenici su napokon digli ruke od feldmaršala. Oni su bili prevelike kukavice — ili suviše tupoglavi — da svoj položaj i svoju vojničku moć upotrijebe za svrgavanje svoga vrhovnog komandanta. Na jednom tajnom sastanku u studenom 1942. u Smolenskoj šumi, Goerdeler, politički pokretač zavjerenika, osobno je nagovarao feldmaršala von Klugea, komandanta grupe armija Centar na istoku, da se aktivno priključi pokretu za uklanjanje Hitlera. Kolebljivi general, koji je upravo bio primio lijep dar od Führera,[145] najprije je pristao, ali se nekoliko dana kasnije uplašio i pisao generalu Bečku u Berlinu neka ne računa na njega.

Nekoliko tjedana kasnije zavjerenici su pokušali nagovoriti generala Paulusa — čija je Šesta armija bila opkoljena u Staljingradu i koji mora da je, po njihovu mišljenju, bio gorko razočaran Vođom koji je dopustio da do toga dođe — da izda nalog armiji da zbaci tirana koji je četvrt milijuna vojnika osudio na tako stravičan kraj. Osobni poziv generala Bečka prenio je Paulusu jedan zrakoplovni oficir koji je odletio u opsjednuti grad. Paulus je, kao što smo vidjeli, odgovorio nizom radio-poruka svom Führeru s izrazima odanosti i došao k sebi tek kad se kao ruski zarobljenik našao u Moskvi.

Nekoliko su dana zavjerenici, razočarani Paulusom, polagali svoje nade u Klugea i Mansteina, koji su nakon staljingradske katastrofe odletjeli u Rastenburg s namjerom, kao što se pretpostavljalo, da zatraže od Führera da komandu nad ruskom frontom prepusti njima. Budu li uspjeli, taj će

demarche biti signal za državni udar u Berlinu. I ponovno su zavjerenici bili žrtve svojih priželjkivanja. Oba feldmaršala doista su odletjela u Hitlerov glavni stan, ali samo zato da potvrde svoju lojalnost vrhovnom komandantu.

»Napušteni smo,« tužio se Beck gorko.

I njemu i njegovim prijateljima bilo je sad jasno da ne mogu očekivati nikakvu aktivnu pomoć od najviših frontovskih komandanata. U svom očaju obratili su se jedinom preostalom izvoru vojne moći, *Ersatzheeru,* Domovinskoj ili Rezervnoj armiji, koja zapravo i nije bila nikakva armija već prije skup regruta na izobrazbi i različitih garnizonskih trupa sastavljenih od postarijih muškaraca. Ali bar su svi bili naoružani i mogli bi, pogotovu s obzirom na to da su prave trupe i operativne jedinice SS-a bile daleko na fronti, pomoći zavjerenicima da u trenutku Hitlerove pogibije okupiraju Berlin i još neke druge ključne gradove.

Opozicija, međutim, još nije bila sasvim složna u tome je li potrebno — ili čak poželjno — ukloniti Hitlera na taj način.

Grupa »Kreisau«, na primjer, nepokolebljivo se opirala bilo kakvom nasilju. To je bila značajna heterogena grupa mladih idealista, okupljenih oko potomaka dviju najuglednijih njemačkih aristokratskih obitelji: grofa Helmutha Jamesa von Moltkea, pra-pra-nećaka feldmaršala koji je prusku armiju doveo do pobjede nad Francuskom 1870. godine, i grofa Petera Yorcka von Wartenburga, izravnog potomka glasovitog generala Napoleonove ere koji je, zajedno s Clausewitzem, potpisao Tauragensku konvenciju s carem Aleksandrom I, nakon čega je pruska armija promijenila strane i pripomogla Napoleonovu padu.

Izabravši ime prema Moltkeovu imanju u Kreisauu u Šleskoj, grupa »Kreisau« nije bila zavjereničko tijelo, već debatna grupa[146] čiji su članovi predstavljali presjek njemačkog društva kakvo je bilo u prednacističko doba i kakvo će opet biti, nadali su se, kad jednom prođe ta hitlerovska mora. U njoj su bila dva isusovačka ’svećenika, dva evangelička pastora, konzervativci, liberali, socijalisti, bogati zemljoposjednici, bivši sindikalni rukovodioci, profesori i diplomati. Usprkos razlikama u podrijetlu i nazorima, uspjeli su naći široko zajedničko polje, što im je omogućilo da otporu protiv Hitlera dadu intelektualne, duhovne, etičke, filozofske i, u

izvjesnoj mjeri, političke temelje. Sudeći po dokumentima koje su ostavili — gotovo svi ti ljudi bili su povješani još prije svršetka rata — i među kojima su bili planovi o budućoj vladi te ekonomskim, socijalnim i duhovnim temeljima novog društva, težili su nekoj vrsti kršćanskog socijalizma u kojem bi svi ljudi bili braća i iz kojeg bi bilo uklonjeno to strašno zlo modernih vremena — izopačenost ljudskog duha. Njihovi su ideali bili uzvišeni, visoko uzdignuti u bijele oblake te pomalo začinjeni njemačkim misticizmom.

Ali ti su plemeniti mladi ljudi bili nevjerojatno strpljivi. Mrzili su Hitlera i sva poniženja koja je on nanio Njemačkoj i Evropi. Ipak ga nisu namjeravali zbaciti. Po njihovu mišljenju, sam će pasti nakon poraza koji očekuje Njemačku. Svoju su pozornost obratili isključivo na ono što će doći poslije. »Nas,« pisao je Moltke u ono vrijeme, »... u poslijeratnoj Evropi čeka problem kako da ponovno uzdignemo lik čovjeka u srcima naših sugrađana.«

Ugledna američka novinarka Dorothy Thompson, koja je svojedobno mnogo godina provela na radu u Njemačkoj i dobro je poznavala, apelirala je na Moltkea, svoga starog i prisnog prijatelja, neka se spusti s oblaka na zemlju. U nizu kratkovalnih radio-poruka iz New Yorka u toku ljeta 1942. godine, upućenih »Hansu«, preklinjala je njega i njegove prijatelje neka poduzmu nešto da uklone toga demonskog diktatora. »Ne živimo u svijetu svetaca, nego ljudskih bića,« nastojala ga je podsjetiti.

> Kad smo posljednji put bili zajedno, Hans, i pili čaj na onoj krasnoj terasi pored jezera ... rekla sam da ćete jednoga dana djelima, drastičnim djelima, morati pokazati gdje stojite ... i sjećam se da sam te upitala hoćete li ti i tvoji prijatelji ikada smoći hrabrosti da prijeđete na djelo...[147]

Bilo je to oštroumno pitanje, a odgovor je, čini se, pokazao da su Moltke i njegovi prijatelji imali hrabrosti da govore — zbog čega su bili i smaknuti — ali ne i da djeluju.

Ta slaba točka u njihovu duhu — ne u njihovim srcima, jer svi su oni s velikom hrabrošću pošli u svoju okrutnu smrt — bila je glavni uzrok nesuglasica između grupe »Kreisau« i grupe zavjerenika Beck—Goerdeler — Hassell, premda ni oni nisu bili sasvim jednodušni u pogledu naravi i sastava vlade koja bi trebala naslijediti nacistički režim.

Poslije jedne svečane konferencije 22. siječnja 1943. u stanu Petera Yorcka, pod predsjedništvom generala Bečka, koji je, izvještava Hassell u svom dnevniku, bio prilično »slab i suzdržan«[148], došlo je do nekoliko pojedinačnih sastanaka. Bila se razvila živahna rasprava između »mladih« i »starih« — da se poslužimo Hassellovim izrazima — o budućoj ekonomskoj i socijalnoj politici, u kojoj se Moltke bio sukobio s Goerdelerom. Hassell smatra da je bivši leipziški gradonačelnik bio prilično »reakcionaran«, a kod Moltkea je zamijetio »anglosaksonske i pacifističke sklonosti«. Gestapo je također obratio pažnju na tu svečanu konferenciju te je na uzastopnim suđenjima sudionicima podnio iznenađujuće iscrpan izvještaj o tim diskusijama.

Himmler je već tada bio sigurnije na tragu zavjerenicima nego što je bilo koji od njih slutio. Međutim, nešto od ironije te priče leži u tome što je u to vrijeme, 1943. godine, kad je bilo već prilično jasno da je pobjeda izgubljena i poraz neizbježan, taj uglađeni, krvoločni SS-vođa, glavni policajac Trećeg Reicha, počeo i sam pokazivati osobni i ne sasvim neprijateljski interes za pokret otpora te je stajao u prijateljskim odnosima ne samo s jednim njegovim pripadnikom. A za mentalitet zavjerenika značajno je da su neki od njih, osobito Popitz, počeli u Himmleru gledati mogućeg Hitlerovog nasljednika! Šef SS-a, tobože tako fanatički odan Führeru, počeo se i sam tako gledati, ali je gotovo do kraja igrao dvostruku ulogu lišivši u međuvremenu života mnogog plemenitog zavjerenika.

Otpor je sada djelovao u tri pravca. Grupa »Kreisau« vodila je i nadalje svoje beskrajne razgovore o budućem uređenju. Beckova grupa, koja je čvršće stajala na zemlji, težila je tome da ubije Hitlera i preuzme vlast. Osim toga, nastojala je da na neki način stupi u vezu sa Zapadom, da upozna demokratske Saveznike sa svojim djelovanjem i ispita o kakvom bi miru oni pregovarali s novom antinacističkom vladom.[149] Ta su nastojanja išla preko Stockholma i Švicarske.

U švedskom glavnom gradu, Goerdeler se često sastajao s bankarima Marcusom i Jakobom Wallenbergom, s kojima je već dugo prijateljevao i koji su imali prisne poslovne i osobne veze s Londonom. Za jednog sastanka u travnju 1942. s Jakobom Wallenbergom, Goerdeler ga je

požurivao da stupi u kontakt s Churchillom. Zavjerenici su se unaprijed htjeli osigurati kod predsjednika vlade da će Saveznici sklopiti mir s Njemačkom pošto oni uhapse Hitlera i sruše nacistički režim. Wallenberg je odgovorio da, koliko on poznaje britansku vladu, ona takva uvjeravanja neće moći dati.

Mjesec dana kasnije dva evangelička svećenika stupila su u direktnu vezu s Englezima u Stockholmu. To su bili dr Hans Schönfeld, član Ureda za vezu s inozemstvom njemačke Evangeličke crkve, i pastor Dietrich Bonhoeffer, istaknuti teolog i aktivni zavjerenik, koji su, dočuvši da dr George Bell, anglikanski biskup Chichestera, dolazi u posjet Stockholmu, požurili tamo da se sastanu s njim. Bonhoeffer je putovao inkognito s krivotvorenim pasošem kojim ga je opskrbio pukovnik Oster iz *Abwehra.*

Oba pastora upoznala su biskupa s planovima zavjerenika i, jednako kao i Goerdeler, raspitivala se bi li Saveznici nakon Hitlerova pada sklopili častan mir s nenacističkom vladom. Zamolili su odgovor — ili putem privatne poruke ili preko javnog oglasa. Da uvjere biskupa o ozbiljnosti zavjere protiv Hitlera, Bonhoeffer mu je predao listu s imenima vodećih ličnosti — neopreznost koja je kasnije stajala života i njega i mnoge druge.

Bila je to najmjerodavnija i najsvježija informacija koju su Saveznici dobili o njemačkoj opoziciji i njezinim planovima. Čim se u lipnju vratio u London, biskup Bell ju je smjesta predao Anthonyju Edenu, britanskom ministru vanjskih poslova. Ali Eden, koji se 1938. bio zahvalio na tom položaju u znak protesta protiv Chamberlainova popuštanja Hitleru, bio je sumnjičav. Slične su informacije tobožnji njemački urotnici dostavljali britanskoj vladi još od münchenskih vremena i nikad se ništa nije rodilo iz njih. Nije bilo nikakvog odgovora.[150]

Njemački tajni kontakti sa Saveznicima u Švicarskoj održavani su uglavnom preko Allena Dullesa, koji je od studenog 1942. do svršetka rata bio na čelu tamošnjeg Ureda Sjedinjenih Država za strateške službe. Njegov glavni posjetitelj bio je Hans Gisevius, koji je često putovao iz Berlina u Bern i koji je, kao što smo vidjeli, također bio aktivan član zavjereničkog pokreta. Gisevius je radio za *Abwehr* i bio zapravo na dužnosti vicekonzula u Zürichu. Glavni mu je zadatak bio da Dullesu prenosi poruke od Bečka i Goerdelera i da ga neprestano obavještava o razvitku različitih zavjera

protiv Hitlera. Među ostalim njemačkim posjetiteljima bili su dr Schönfeld i Trott zu Solz, od kojih je ovaj potonji bio član i grupe »Kreisau« i zavjereničke grupe. On je jedanput bio otputovao u Švicarsku da »upozori« Dullesa, kao što su to učinili već mnogi prije njega, da će se zavjerenici, ukoliko zapadne demokracije odbiju da razmisle o časnom miru s novim antinacističkim njemačkim režimom, obratiti sovjetskoj Rusiji. Dulles, međutim, iako osobno veoma sklon zavjerenicima, nije mogao dati nikakva obećanja.[151]

Čovjek se mora čuditi tim vođama njemačkog otpora koji su tako uporno tražili od Zapada uvjeravanja o sklapanju povoljnog mira i oklijevali da uklone Hitlera prije nego što ih dobiju. Bilo bi logično da su, ako su smatrali nacizam tako monstruoznim zlom kao što su neprestano — i bez sumnje iskreno — tvrdili, usmjerili svoje napore da ga unište, bez obzira na to kakav će stav kasnije Saveznici zauzeti prema njihovom novom režimu. Stječe se dojam da su mnogi od tih »dobrih Nijemaca« suviše lako upali u zabludu da za svoje vlastite neuspjehe okrivljuju inozemstvo, kao što su to neki od njih i prije učinili, okrivivši ga za sve nevolje Njemačke poslije prvoga izgubljenog rata, pa čak i za dolazak samog Hitlera.

OPERACIJA »PALJENJE«

U veljači 1943. rekao je Goerdeler Jakobu Wallenbergu u Stockholmu da postoje »planovi za državni udar u ožujku«.

Tako je i bilo.

Pripreme za operaciju »Paljenje« (*Initialzündung*), kako su je bili nazvali, izvršili su u toku siječnja i veljače general Friedrich Olbricht, načelnik Glavnog armijskog ureda *(Allgemeines Heeresamt),* i general von Tresckow, načelnik štaba Klugeove grupe armija Centar u Rusiji. Olbricht, vrlo pobožan čovjek, tek je nedavno bio pristupio zavjeri, ali je, zahvaljujući svom novom položaju, ubrzo postao vodeća ličnost u njoj. Kao zamjenik generala Friedricha Fromma, komandanta Rezervne armije, bio je u položaju da skupi garnizone iz Berlina i drugih velikih gradova Reicha i stavi ih na stranu zavjerenika. Sam Fromm bio se u međuvremenu, kao i Kluge, razočarao u Führeru, ali nije bio smatran dovoljno pouzdanim da ga upute u zavjeru.

»Spremni smo. ’Paljenje’ može početi,« rekao je Olbricht krajem veljače mladom Fabianu von Schlabrendorffu, mlađem oficiru u štabu von Tresckowa. Početkom ožujka zavjerenici su se okupili na posljednji sastanak u Smolensku, glavnom stanu grupe armija Centar. Iako sam nije sudjelovao u akciji, šef *Abwehra* general Canaris znao je za nju i upriličio sastanak odletjevši, zajedno sa članovima svog štaba Hansom von Dohnanyijem i generalom Erwinom Lahousenom, u Smolensk, tobože na konferenciju obavještajnih oficira Wehrmachta. Lahousen, bivši obavještajni oficir austrijske vojske i jedini zavjerenik iz *Abwehra* koji je preživio rat, ponio je sa sobom nekoliko bombi.

Schlabrendorff i Tresckow bili su nakon mnogih pokusa došli do zaključka da njemačke bombe neće biti dobre u tu svrhu. One su radile, objasnio je mladi oficir kasnije,[152] na principu fitilja koji je proizvodio tiho šištanje i tako ih odavao. Britanci su napravili bolju bombu. »Prije nego što eksplodiraju,« rekao je Schlabrendorff, »njihove bombe ne proizvode nikakav zvuk.« RAF je nekoliko komada tog oružja bio spustio savezničkim agentima u okupiranoj Evropi u svrhu sabotaže. Jedna od tih bombi bila je upotrijebljena i za atentat na Heydricha. *Abwehr* ih je skupio nekoliko i predao zavjerenicima.

Plan koji je izrađen na sastanku u Smolensku sastojao se u tome da se Hitlera namami u glavni stan grupe armija i tu likvidira. To će biti signal za državni udar u Berlinu.

Nije bilo lako namamiti u stupicu vrhovnog komandanta, koji je sada sumnjao u većinu svojih generala. Ali Tresckow je nagovorio svoga starog prijatelja generala Schmundta, sada Hitlerovog ađutanta, da uvjeri svog šefa kako bi bilo dobro da posjeti Smolensk. Nakon izvjesnog oklijevanja i nekoliko odgoda, Führer je definitivno odredio svoj dolazak za 13. ožujka 1943. Sam Schmundt nije ništa znao o zavjeri.

U međuvremenu, Tresckow je obnovio napore da nagovori *svog* šefa Klugea da preuzme vodstvo u zavjeri protiv Hitlera. Predložio je feldmaršalu neka dopusti potpukovniku barunu von Boeselageru[153], koji je zapovijedao jednom konjičkom jedinicom u glavnom stanu, da njome pokosi Hitlera i njegovu tjelesnu stražu čim stignu. Boeselager je bio više nego spreman da to učini. Morao je samo dobiti zapovijed od feldmaršala.

Ali kolebljivi se komandant nije mogao odlučiti na to. Tresckow i Schlabrendorff zaključiše stoga da će biti najbolje da preuzmu stvar u vlastite ruke.

Jednostavno će podmetnuti jednu od svojih bombi britanske proizvodnje u avion kojim se Hitler bude vraćao u Berlin, te time ujedno izbjeći, objasnio je Schlabrendorff kasnije, »sve političke neugodnosti zbog atentata prikazavši ga kao avionsku nesreću. Jer u ono je vrijeme Hitler još uvijek imao mnogo sljedbenika, koji bi se inače snažno suprotstavili našoj pobuni«.

Nakon Hitlerova dolaska 13. ožujka, bila su oba antinacistička oficira dvaput u napasti da promijene plan i postave bombu najprije u Klugeov osobni glavni stan, u kojem je Hitler vijećao s najvišim generalima grupe armija, i kasnije u oficirskoj blagovaonici za vrijeme večere.[154] Ali na taj bi način poginuli i neki od generala na koje su zavjerenici računali da će im, pošto budu oslobođeni svoje osobne zakletve vjernosti Führeru, pomoći da preuzmu vlast u Reichu.

Sad je još preostao zadatak da bombu prokrijumčare u Hitlerov avion koji je imao poletjeti odmah poslije večere. Schlabrendorff je skupio »dva eksplozivna zamotka«, kako ih je sam nazvao, i sastavio od njih omot koji je nalikovao dvjema bocama konjaka. Za vrijeme jela Tresckow je, s nedužnim izrazom lica, zapitao pukovnika Heinza Brandta iz Generalštaba kopnene vojske, koji je bio u Hitlerovoj pratnji, bi li bio tako dobar da na povratku ponese dvije boce konjaka njegovom starom prijatelju generalu Helmuthu Stieffu[155], šefu Organizacionog odjela Vrhovne komande kopnene vojske. Brandt, koji nije ništa sumnjao, odgovorio je da će to drage volje učiniti.

Na aerodromu Schlabrendorff je nervozno kroz mali otvor u omotu stavio u pogon mehanizam tempirane bombe i pružio ga Brandtu kad se ovaj popeo u Führerov avion. Bomba je bila vješto izrađena. Nije imala izdajnički satni mehanizam. Kad je mladi oficir pritisnuo jedno dugme, ono je razbilo malu bočicu iz koje je potekla korozivna tekućina. Ta je tekućina zatim izjela žicu koja je zadržavala udarnu oprugu. Oslobođena je opruga potisnula udarnu iglu koja je udarila o detonator, nakon čega je trebala uslijediti eksplozija.

Katastrofa je, kaže Schlabrendorff, očekivana čim Hitlerov avion preleti Minsk, otprilike pola sata leta od Smolenska. U grozničavom uzbuđenju Schlabrendorff je nazvao Berlin i šifrom obavijestio zavjerenike da je »paljenje« počelo. Zatim su on i Tresckow, uzdrhtala srca, stali iščekivati. Pretpostavljali su da će prva vijest o avionskoj nesreći stići preko radija kojega lovca iz pratnje Führerova aviona. Izbrojavali su minute, dvadeset, trideset, četrdeset, jedan sat ... ali još uvijek ništa. Vijest je stigla tek nakon nešto više od dva sata. Rutinska obavijest da se Hitlerov avion spustio u Rastenburgu.

> Bili smo zapanjeni i nismo shvaćali što bi moglo biti uzrok neuspjehu (ispričao je Schlabrendorff kasnije). Smjesta sam nazvao Berlin i prenio šifru koja je značila da je pokušaj propao. Zatim smo se Tresckow i ja posavjetovali što nam je sada raditi. Bili smo duboko potreseni. Već je bilo dovoljno zlo što atentat nije uspio. Ali bit će još gore ako se otkrije bomba, što bi neminovno dovelo do našeg otkrivanja i smrti širokog kruga bliskih suradnika.

Ali bomba nije nikad otkrivena. Te iste noći Tresckow je nazvao Brandta i tobože se usput raspitao je li imao vremena da njegov omot preda generalu Stieffu. Brandt je odgovorio da još nije dospio. Tresckow mu je na to rekao da je došlo do zamjene boca i da sutra stiže Schlabrendorff po nekom službenom poslu pa će donijeti prave boce sa zaista prvorazrednim konjakom.

S nevjerojatnom hrabrošću Schlabrendorff je odletio u Hitlerov glavni stan i zamijenio bombu s dvjema bocama konjaka.

> Još se sjećam stravičnog osjećaja koji me je obuzeo (pričao je kasnije) kad mi je Brandt predao bombu, tako snažno zavitlavši njome da sam se uplašio da će doći do zakašnjele eksplozije. Hineći smirenost, koju nisam osjećao, prihvatio sam bombu, smjesta sjeo u automobil i odvezao se do obližnjeg željezničkog čvora u Korschenu.

Tu je ulovio noćni vlak za Berlin i u skrovitosti svoga spavaćeg odjeljka demontirao bombu. Brzo je otkrio što se dogodilo — ili bolje rečeno zašto se ništa nije dogodilo.

> Mehanizam je dobro radio; bočica je bila razbijena; korozivna je tekućina izjela žicu; udarna je igla potisnuta prema naprijed, ali — detonator je zatajio.

Gorko razočarani, ali ne i obeshrabreni, zavjerenici u Berlinu odlučiše da još jednom pokušaju dokrajčiti Hitleru život. Ubrzo se ukazala povoljna prilika. Hitler je, zajedno s Göringom, Himmlerom i Keitelom, trebao prisustvovati svečanostima u povodu Dana heroja (*Heldengedenktag)* 2.

ožujka u berlinskom *Zeughausu.* To je ujedno bila prilika da se likvidiraju ne samo Hitler nego i njegovi glavni ortaci. Ili, kao što je barun von Gersdorff, šef Obavještajne službe u Klugeovu štabu, kasnije rekao: »To je bila prilika kakva nam se nikada više neće ukazati.« Za zadatak da baci bombu, koji je ovaj put imao bili samoubilački, Tresckow je izabrao Gersdorffa. Prema planu, pukovnik je trebao sakriti dvije bombe u džepove svog kaputa, pokrenuti upaljače i postaviti se za ceremonije što bliže Hitleru te poslati u vječnost Führera i njegovu svitu, ali i samoga sebe. S izuzetnom hrabrošću Gersdorff je dobrovoljno pristao da žrtvuje svoj život.

Uvečer 20. ožujka sastao se sa Schlabrendorffom u svojoj sobi u berlinskom hotelu *Eden.* Schlabrendorff je donio dvije bombe s desetminutnim upaljačima. Međutim, s obzirom na temperaturu koja se u staklom natkrivenom dvorištu *Zeughausa* kretala oko točke smrzavanja, moglo bi se dogoditi da protekne petnaest do dvadeset minuta prije nego što bomba eksplodira. Predviđeno je. naime, da Hitler nakon svog govora provede oko pola sata u tom dvorištu razgledajući izložbu zarobljenih sovjetskih ratnih trofeja koju je bio priredio Gersdorffov štab. To je bilo jedino mjesto gdje se pukovnik mogao dovoljno primaknuti Hitleru da ga ubije.

Gersdorff je kasnije opisao što se dogodilo.

> Sutradan sam u svakom od džepova svog kaputa ponio po jednu bombu s desetminutnim upaljačem. Namjeravao sam se postaviti što bliže Führern tako da eksplozija bar njega raznese na komade. Kad je Hitler ... ušao u izložbeni prostor, prišao mi je Schmundt i rekao da je za razgledanje izložbe predviđeno samo osam do deset minuta. Time je otpala mogućnost atentata, budući da je upaljač čak i na normalnoj sobnoj temperaturi trebalo da radi najmanje deset minuta. Ta promjena rasporeda u posljednji trenutak, što je bilo tipično za Hitlerove lukave metode osiguranja, ponovno mu je spasila život.[156]

General von Tresckow, kaže Gersdorff, napeto je i pun nade, »sa štopericom u ruci«, pratio u Smolensku radio-prijenos sa svečanosti. Kad je spiker najavio da je Hitler napustio dvoranu samo osam minuta pošto je ušao u nju, generalu je bilo jasno da je propao i ovaj pokušaj.

Bila su bar još tri »kaputna« pokušaja atentata na Hitlerov život, kako su ih bili nazvali zavjerenici, i svi su se, kao što ćemo vidjeti, izjalovili na sličan način.

Početkom 1943. došlo je do spontane pobune u Njemačkoj, koja je, premda sama po sebi nevelika, pripomogla da ponovno oživi duh otpora, koji je nakon dotadašnjih bezuspješnih pokušaja da se ukloni Hitler bio klonuo. Ujedno je poslužila kao opomena u kolikoj je mjeri nacistička vlast okrutna kad treba ugušiti i najslabiji znak otpora.

Njemački su studenti početkom tridesetih godina, kao što smo vidjeli, spadali među najfanatičnije naciste. Ali nakon deset godina Hitlerove vladavine njihovo je oduševljenje splasnulo, a razočaranje bilo pojačano neuspjehom Njemačke da dobije rat i pogotovo staljingradskom katastrofom početkom 1943. godine. Sveučilište u Münchenu, gradu u kojem je začet nacizam, postalo je žarište studentske pobune. Poveli su je dvadesetpetogodišnji student medicine Hans Scholl i njegova dvadesetjednogodišnja sestra Sophie, koja je studirala biologiju. Njihov je mentor bio profesor filozofije Kurt Huber. S pomoću takozvanih »pisama bijele ruže« prenijeli su antinacističku propagandu i na druga sveučilišta, te bili, osim toga, u vezi i sa zavjerenicima u Berlinu.

Jednog dana u veljači 1943. bavarski *Gauleiter* Paul Giesler, kojem je Gestapo bio dostavio nekoliko tih pisama, pozvao je sve studente na sastanak i objasnio da će za vojsku nesposobni muškarci — sposobni su već ionako svi pozvani pod oružje — biti raspoređeni na neki koristan posao. Zatim se, cereći, obratio studenticama i predložio im da za dobrobit domovine svake godine donesu na svijet po jedno dijete.

»Ako koja,« dodao je, »nije dovoljno privlačna da nađe partnera, ja ću svakoj takvoj dodijeliti po kojeg od svojih ađutanata ... i mogu obećati da će im to biti veoma zabavan doživljaj.«

Bavarci su poznati po svom ponešto grubom humoru, ali ta je prostota u očima studenata prevršila svaku mjeru. Ušutkali su *Gauleitera* galamom i izbacili iz dvorane Gestapo i esesovce koji su bili došli u njihovoj pratnji. Poslije podne antinacističke demonstracije — prve do kojih je došlo u Trećem Reichu — bile su se nastavile na ulicama Münchena. Sada su studenti, predvođeni bratom i sestrom Scholl, počeli dijeliti pamflete, otvoreno pozivajući njemačku omladinu na ustanak. Dne 19. veljače neki kućni nadstojnik primijetio je Hansa i Sophie Scholl kako sa sveučilišnog balkona bacaju letke i prijavio ih Gestapou.

Njihov je kraj bio brz i barbarski. Dovučeni pred strašni Narodni sud, kojem je predsjedao Roland Freisler, poslije Heydricha možda najmračniji i najkrvoždedniji nacist u Trećem Reichu (s njim ćemo se još sresti u ovoj knjizi), pronađeni su krivima zbog izdaje i osuđeni na smrt. Gestapo je sa Sophie Scholl prilikom preslušavanja tako nečovječno postupao da se na sudu pojavila sa slomljenom nogom. Ali duh joj nije bio slomljen. Na Freislerove bijesne pokušaje zastrašivanja, odgovarala je mirno: »Vi znate isto tako dobro kao i ja da je rat izgubljen. Zašto ste takva kukavica da to ne priznate?«

Na stratište je odšepala na štakama i umrla, kao i njezin brat, s uzvišenom hrabrošću. Profesor Huber i još neki studenti smaknuti su nekoliko dana kasnije.[157]

To je bilo upozorenje zavjerenicima u Berlinu na opasnost koja im prijeti u vrijeme kad je nepromišljenost nekih zavjereničkih vođa postala izvor stalnih briga ostalima. I sam je Goerdeler bio suviše brbljav. A Popitzova nastojanja da oprezno ispipa bi li Himmler i ostali visoki oficiri SS-a bili voljni pridružiti se otporu bila su krajnje riskantna. Neusporedivi Weizsäcker, koji se nakon rata volio isticati kao nepokolebljiv pripadnik pokreta otpora, bio se tako uplašio da je prekinuo svaku vezu sa svojim prisnim prijateljem Hassellom, kojeg je optužio (zajedno s Frau von Hassell) da je »nevjerojatno indiskretan« i opomenuo ga da ga Gestapo prati u stopu.[158]

Gestapo je pratio i mnoge druge, među njima i bezbrižnog, samouvjerenog Goerdelera. Ipak je udarac koji je zadao zavjerenicima odmah poslije neuspjelog mjeseca ožujka 1943, u kojem su propala dva njihova pokušaja da ubiju Hitlera, ironijom sudbine došao više kao rezultat ne toliko njihovog stručnog praćenja već suparništva koje je vladalo između dviju obavještajnih službi, Wehrmachtovog *Abwehra* i Himmlerovog RSHA — *Reichssicherheitshauptamta,* odnosno Glavne službe sigurnosti. Ova je tajna služba SS-a, naime, htjela svrgnuti admirala Canarisa i sama preuzeti *Abwehr.*

U jesen 1942. godine jedan je njemački poslovni čovjek, imenom Schmidthuber, bio uhapšen zbog krijumčarenja strane valute u Švicarsku.

On je u stvari bio agent *Abwehra,* ali je novac što ga je već duže vremena prenosio preko granice bio namijenjen židovskim izbjeglicama u Švicarskoj. Takav je prekršaj smatran najtežim zločinom što ga je u Trećem Reichu mogao počiniti jedan Nijemac, makar on bio i agent *Abwehra.* Kad Canaris nije uzeo u zaštitu Schmidthubera, agent je počeo iznositi Gestapou sve što je znao o *Abwehru.* Upleo je Hansa von Dohnanyia, koji je, s pukovnikom Osterom, spadao u uži krug zavjerenika. Ispričao je Himmlerovim ljudima kako je dr Josef Müller u Vatikanu 1940. godine preko Pape uspostavio vezu s Britancima, i kako je pastor Bonhoeffer s lažnim pasošem koji mu je izdao *Abwehr* posjetio biskupa od Chichestera u Stockholmu. Natuknuo je nešto i o Osterovim raznovrsnim planovima da ukloni Hitlera.

Nakon nekoliko mjeseci preslušavanja, Gestapo je prešao na djelo. Dohnanyi, Müller i Bonhoeffer uhapšeni su 5. travnja 1943, a Oster, koji je u međuvremenu uspio uništiti većinu optužujućih spisa, bio je prisiljen u prosincu dati ostavku na svoj položaj u *Abwehru,* nakon čega je stavljen u kućni pritvor u Leipzigu.[159]

Bio je to težak udarac otporu. Oster — »čovjek kakvog je sam Bog smislio, bistra i vedra duha, smiren u opasnosti«, kako ga je opisao Schlabrendorff — bio je od 1938. najvažnija ličnost u pokušaju svrgavanja Hitlera, a Dohnanyi, pravnik po profesiji, bio je sposoban i domišljat pomoćnik. Bonhoeffer, protestant, i Müller, katolik, ne samo što su značili veliku moralnu podršku za pokret, već su, prilikom svojih različitih misija u inozemstvu — kao i u tome što su, usprkos mučenju kojem su ih podvrgnuli nakon hapšenja, odbili da odaju svoje drugove — pokazali i veliku osobnu hrabrost.

Ali najgore je od svega bilo to što su zavjerenici raspadom *Abwehra* izgubili svoj »zaklon« i centar za komunikaciju jedan s drugim, s neodlučnim generalima i svojim prijateljima na Zapadu. Naime, nakon još nekih daljnjih otkrića Himmlerovih njuškala *Abwehr* je u roku od nekoliko mjeseci, zajedno sa svojim šefom Canarisom, potpuno iskopčan iz posla.

Do jednog od tih otkrića, kasnije poznatog u nacističkim krugovima kao »Društvo za čajem kod Frau Soll«, došlo je 10. prosinca 1943. Frau Anna Solf, udovica bivšeg ministra kolonija pod Wilhelmom Ü i kasnije u

Weimarskoj Republici ambasadora u Japanu, dugo je održavala antinacistički *salon* u Berlinu. K njoj je često svraćao izvjestan broj uglednih gostiju, među njima grofica Hanna von Bredow, Bismarckova unuka, grof Albrecht von Bernsdorff, nećak njemačkog ambasadora u Sjedinjenim Državama za prvoga svjetskog rata, otac Erxleben, ugledni isusovac, Otto Kiep, visoki činovnik u Ministarstvu vanjskih poslova, koji je svojedobno izgubio mjesto kao njemački generalni konzul u New Yorku zbog toga što je prisustvovao jednom primanju u čast profesora Einsteina, ali se u međuvremenu opet vratio u diplomatsku službu, te Elisabeth von Thadden, sjajna i vrlo pobožna žena, koja je vodila glasovitu djevojačku školu u Weiblingenu kraj Heildelberga.

Fräulein von Thadden dovela je 10. rujna na čaj kod gospođe Solf privlačnog mladog švicarskog liječnika, imenom Rechse, koji je radio u berlinskoj bolnici *Charite* kod profesora Sauerbrucka. Poput mnogih Švicaraca, i dr Rechse je davao ogorčene antinacističke izjave, u čemu su mu se pridružili mnogi od prisutnih gostiju, pogotovu Kiep. Prije nego što se društvo rastalo, dobri se liječnik ponudio da će drage volje prenijeti bilo kakvo pismo koje Frau Solf ili njezini gosti žele poslati svojim prijateljima u Švicarsku — njemačkim antinacističkim emigrantima ili britanskim i američkim diplomatskim službenicima. Ovu su ponudu mnogi od prisutnih brzo prihvatili.

Na njihovu nesreću, dr Rechse bio je agent Gestapoa, kojem je predao više optužujućih pisama, kao i izvještaj o razgovoru za čajem.

Grof von Moltke doznao je za to preko jednog prijatelja u Ministarstvu zrakoplovstva koji je prisluškivao neke telefonske razgovore između švicarskog liječnika i Gestapoa. Smjesta je obavijestio svog prijatelja Kiepa koji je potom upozorio ostale iz kruga Frau Solf. Ali Himmler je već imao dokaze u rukama. Čekao je četiri mjeseca prije nego što je udario, nadajući se vjerojatno da će se još netko uhvatiti u mrežu. Dvanaesti siječnja uhapšeni su svi koji su bili na čaju i zatim osuđeni i pogubljeni, osim Frau Solf i njezine kćerke, grofice Ballestrem.[160] Majka i kćerka otpremljene su u koncentracioni logor Ravensbrück te čudom izbjegle smrti.[161] Kao Kiepov prijatelj, u isto je vrijeme uhapšen i grof von Moltke. Ali to nije bila jedina posljedica Kiepova hapšenja. Reperkusije su se protegle čak do

Turske i utrle put konačnoj likvidaciji *Abwehra* i prenošenju njegovih funkcija na Himmlera.

Među Kiepovim bliskim antinacističkim prijateljima bili su Erich Vermehren i njegova čarobno lijepa supruga, grofica Elisabeth von Plettenberg, koji su se, poput mnogih drugih protivnika režima, pridružili *Abwehru* te bili poslani u Carigrad kao njegovi agenti. Gestapo je oboje pozvao u Berlin na preslušanje u vezi sa slučajem Kiep. Znajući što ih čeka, oglušili su se na taj poziv. Početkom veljače 1944. stupili su u vezu s britanskom tajnom službom, koja ih je avionom prebacila u Kairo i zatim u Englesku.

U Berlinu su vjerovali — premda se to kasnije pokazalo netočnim — da su Vermehrenovi umakli sa svim tajnim šiframa *Abwehra* i predali ih Britancima. To je u Hitlerovim očima, nakon hapšenja Dohnanyija i ostalih iz *Abwehra* te njegovih sve težih sumnji u Canarisa, prevršilo svaku mjeru. Dne 18. veljače 1944. naredio je da se *Abwehr* raspusti i sve njegove funkcije da preuzme RSHA. To je bilo novo pero u Himmlerovu šeširu, čija borba protiv oficirskog kora armije datira još od njegovih lažnih optužbi protiv generala von Fritscha 1938. godine. Oružane su snage time bile lišene bilo kakve vlastite obavještajne službe dok je Himmlerova moć nad generalima bila ojačana. Osim toga, bio je to još jedan udarac zavjerenicima koji sad više nisu mogli računati na bilo kakav tajni izvor informacija.[162]

Usprkos tome, nisu posustali u svom nastojanju da ubiju Hitlera. Od rujna 1943. do siječnja 1944. organizirali su još pet-šest takvih pokušaja. U kolovozu 1943. došao je Jakob Wallenberg u Berlin da razgovara s Goerdelerom, koji ga je uvjeravao da su već gotove sve pripreme za državni udar u rujnu, nakon čega će Schlabrendorff otputovati u Stockholm da se sastane s predstavnikom gospodina Churchilla radi dogovora o mirovnim pregovorima.

»Očekivao sam rujan s velikom napetošću,« ispričao je kasnije švedski bankar Allenu Dullesu, »ali on je prošao a da se ništa nije dogodilo.«[163]

Mjesec dana kasnije general Stieff, grbavac oštra jezika, kojem je Tresckow bio poslao one dvije boce »konjaka« i kojeg je Himmler kasnije nazivao »onaj mali otrovni patuljak«, ponudio se da postavi tempiranu bombu za Hitlerovog podnevnog razgovora o vojnoj situaciji u

Rastenburgu, ali se u posljednji trenutak uplašio. Nekoliko dana kasnije njegova je zaliha engleskih bombi, koju je u tu svrhu primio od *Abwehra* i sakrio pod stražarski toranj unutar glavnog stana, eksplodirala sama od sebe i, zahvaljujući jedino činjenici što je Hitler istragu o tome povjerio pukovniku *Abwehra* Werneru Schraderu, koji je također bio u otporu, zavjerenici nisu otkriveni.

U studenom je organiziran još jedan »kaputni« atentat. Zavjerenici su izabrali dvadesetčetverogodišnjeg pješadijskog kapetana Axela von dem Busschea da »prikaže« novi vojnički kaput i ranac za jurišne jedinice, kreirane na Hitlerovu zapovijed, koje je Hitler htio osobno pregledati prije nego što odobri proizvodnju. Da izbjegne Gersdorffov neuspjeh, Bussche je odlučio da u džepovima svog »modela« ponese dvije bombe njemačke proizvodnje koje će eksplodirati nekoliko sekundi pošto aktivira upaljač. Bio je odlučio da zgrabi Hitlera dok ovaj bude pregledavao novi kaput te da bomba raznese obojicu.

Međutim, dan prije prikazivanja, jedna je saveznička bomba uništila modele i Bussche se vratio svojoj jedinici na istočnoj fronti. U prosincu se opet pojavio u Hitlerovom glavnom stanu da prikaže nove modele, ali se Führer iznenada odlučio da preko božičnih praznika ode u Berchtesgaden. Ubrzo nakon toga Bussche je teško ranjen na fronti, pa je umjesto njega izbor pao na jednog drugog mladog pješadijskog oficira. To je bio Heinrich von Kleist, sin Ewalda von Kleista, jednoga od najstarijih zavjerenika. Prikazivanje nove uniforme zakazano je za 11. veljače 1944, ali se Führer iz nekog razloga — Dulles kaže zbog zračnog napada — nije pojavio.[164]

U međuvremenu zavjerenici su došli do zaključka da Hitlerova metoda neprestanog mijenjanja rasporeda zahtijeva temeljite promjene i u njihovim planovima.[165]

Shvatili su da sa sigurnošću mogu računati jedino na to da će se dvaput na dan pojaviti na svojim razgovorima o vojnoj situaciji s generalima OKW-a i OKH-a. Znači, mora biti ubijen na jednom od tih sastanaka. Dne 26. prosinca 1943. pojavio se na podnevnom razgovoru u glavnom stanu u Rastenburgu mlad oficir imenom Stauffenberg, zamjenik oboljelog generala Olbrichta, da podnese izvještaj o rezervama ljudstva. U svojoj je torbi za

spise imao tempirnu bombu. Ali sastanak je odgođen. Hitler je bio otišao u Obersalzberg da ondje provede Božić.

To je bio prvi, ali ne i posljednji pokušaj pristalog mladog potpukovnika. Jer u Klausu Philipu Schenku, grofu von Stauffenbergu, antinacistički su zavjerenici napokon našli pravog čovjeka. On je preuzeo na sebe ne samo zadatak da ubije Hitlera vlastitom rukom i na jedini mogući način, nego je udahnuo i nov život, novo svjetlo i novu nadu u pokret te postao njegov pravi, iako nikad nominalni, vođa.

MISIJA GROFA VON STAUFFENBERGA

Bio je čovjek izuzetno nadaren za profesionalnog vojnika. Rođen je 1907. godine u staroj i otmjenoj južnonjemačkoj porodici. Preko svoje majke, grofice von Üxküll-Gyllenbrand, bio je prapraunuk Gneisenaua, jednog od heroja iz rata za oslobođenje protiv Napoleona i, zajedno sa Scharnhorstom, utemeljitelja pruskog generalštaba, a preko nje također i potomak Yorcka von Wartenburga, još jednog slavnog generala iz Bonaparteove ere. Klausov je otac bio dvorski maršal posljednjeg würtemberškog kralja. Njegova je porodica, strogo rimokatolička, bila također vrlo obrazovana.

S takvim rodoslovljem i u takvoj atmosferi odrastao je Klaus von Stauffenberg. Osim vrlo privlačnog izgleda — po sudu svih koji su ga poznavali — posjedovao je i sjajan, radoznao, savršeno uravnotežen duh. Bio je velik ljubitelj konja i sporta uopće, ali se zanimao i za likovnu umjetnost i književnost. Mnogo je čitao i kao mladić dospio pod utjecaj Stefana Georgea i romantičnog misticizma toga pjesničkog genija. Neko se vrijeme bavio mišlju da se profesionalno posveti glazbi, a kasnije arhitekturi, ali je 1926. godine, kada mu je bilo devetnaest godina, stupio u Sedamnaestu bamberšku konjičku regimentu — glasovite *Bamberške jahače.*

Godine 1936. došao je na Vojnu akademiju u Berlinu, gdje je njegova svestrana nadarenost privukla pažnju i njegovih profesora i Vrhovne komande. Dvije godine kasnije ušao je kao mlad oficir u Generalštab. Premda je, poput većine svojih drugova, u srcu bio monarhist, nije u ono vrijeme imao ništa protiv nacionalsocijalizma. Očito je tek antižidovski

program iz 1938. posijao u njegovu duhu prve sumnje u Hitlera, a te su se sumnje pojačale kad je ljeti 1939. vidio kako Führer vodi Njemačku u rat koji bi mogao biti dug, strahovito skup u ljudskim životima i na kraju izgubljen.

Unatoč tome, kad je rat počeo, bacio se u nj sa sebi svojstvenom energijom, proslavivši se kao štabni oficir Šeste oklopne divizije generala Hoepnera u borbama u Poljskoj i Francuskoj. Čini se da se tek u Rusiji potpuno razočarao u Trećem Reichu. Početkom lipnja 1940, neposredno prije napada na Dunkirk, bio je premješten u Vrhovnu komandu kopnene vojske (OKH), i prvih osamnaest mjeseci pohoda na Rusiju većinu vremena proveo na sovjetskom teritoriju, gdje je, između ostalog, pomagao da se od ruskih ratnih zarobljenika formiraju ruske »dobrovoljačke« jedinice. U to je vrijeme, sudeći po izjavama njegovih prijatelja, Stauffenberg vjerovao da će te ruske trupe, pošto se Nijemci oslobode Hitlerove tiranije, pomoći pri zbacivanju Staljina. Možda je to bio jedan primjer utjecaja maglovitih ideja Stefana Georgea.

Brutalnost SS-a u Rusiji, da se Hitlerova naredba o strijeljanju boljševičkih komesara i ne spominje, otvorila je Stauffenbergu oči. kakvog gospodara služi. Slučaj je htio da u Rusiji upozna dvojicu glavnih zavjerenika koji su bili odlučili da stanu na kraj tom gospodaru: generala von Tresckowa i Schlabrendorffa. Ovaj potonji kaže da su već nakon nekoliko sastanaka bili uvjereni da je Stauffenberg njihov čovjek. Postao je aktivan zavjerenik.

Ali on je još uvijek bio samo mlađi oficir, koji je ubrzo uvidio da su feldmaršali suviše zbunjeni — ako ne i suviše uplašeni — da poduzmu nešto kako bi uklonili Hitlera ili zaustavili stravičan pokolj Židova, Rusa i ratnih zarobljenika iza borbenih linija. Smučila mu se i nepotrebna katastrofa u Staljingradu. U veljači 1943. zamolio je da ga pošalju na frontu te je kao operativni oficir dodijeljen Desetoj oklopnoj diviziji u Tunisu. Pridružio joj se u posljednjim danima bitke za Kasserine, u kojoj je njegova jedinica izbacila Amerikance iz tog klanca.

Sedmi travnja njegov je automobil naletio na minu — neki opet kažu da je bio napadnut američkim avionom u niskom letu — i Stauffenberg je teško ranjen. Izgubio je lijevo oko, desnu ruku i dva prsta druge ruke. Osim toga, zadobio je ozljede na lijevom uhu i koljenu. Nekoliko je tjedana

trajala bojazan da će sasvim oslijepiti, ako uopće preživi. Ali, zahvaljujući stručnoj brizi profesora Sauerbrucka u jednoj mimchenskoj bolnici, vraćen je u život. Gotovo svaki drugi čovjek sad bi se možda povukao iz armije, a ujedno i iz pokreta otpora. Ali on već sredinom ljeta piše generalu Olbrichtu — nakon upornog vježbanja u rukovanju perom trima prstima svoje povezane lijeve ruke — kako očekuje da se, prije nego što minu tri mjeseca, vrati u aktivnu službu. Za dugog oporavka imao je dovoljno vremena da razmišlja, te je došao do zaključka da, unatoč svojoj osakaćenosti, mora izvršiti neku svetu misiju.

»Osjećam da sad moram učiniti nešto da spasim Njemačku,« rekao je svojoj supruzi grofici Nini, majci svoje četvoro djece, kad ga je posjetila u bolnici. »Svi mi generalštabni oficiri moramo preuzeti na sebe svoj dio odgovornosti.«[166]

Krajem rujna 1943. bio je opet u Berlinu kao potpukovnik i načelnik štaba generala Olbrichta u Općem vojnom uredu. Odmah zatim počeo je, s pomoću kliješta, vježbati kako da sa tri prsta lijeve ruke pripremi jednu od *Abwehrovih* bombi engleske proizvodnje.

Osim toga, njegova dinamična ličnost, bistrina njegova duha, plemenitost njegovih ideja i njegove izrazite organizatorske sposobnosti ulili su nov život i novu odlučnost u zavjerenike. Došlo je, doduše, i do razilaženja u mišljenju, jer Stauffenberg nije bio zadovoljan krutim, konzervativnim, bezbojnim režimom kakav su nakon pobjede nad nacionalsocijalizmom predvidjele bile stare vođe otpora Beck, Goerdeler i Hassell. Realniji od svojih prijatelja u grupi »Kreisau«, želio je novu, dinamičnu socijalnu demokraciju i zahtijevao da u planirani antinacistički kabinet uđu njegov novi prijatelj Julius Leber, vrlo nadaren socijalist, i Wilhelm Leuschner, bivši sindikalni rukovodilac, obojica pouzdani i aktivni u pokretu. Bilo je mnogo protivljenja, ali je Stauffenberg svladao otpor političkih vođa zavjere.

Jednak je uspjeh postigao i kod vojnih osoba. Priznavao je, doduše, generala Bečka kao nominalnog vođu vojske u otporu i divio se bivšem načelniku Generalštaba, ali je po svom povratku u Berlin primijetio da je Beck, koji se upravo oporavljao od jedne teže operacije zloćudnog tumora, tek svoja nekadašnja sjena, umoran i nekako malodušan i da, štoviše, nema

svoga političkog uvjerenja, nego da je u tom pogledu sasvim pod Goerdelerovim utjecajem. Beckovo proslavljeno ime bit će u vojničkim krugovima pri izvršenju vojnog udara korisno, čak i prijeko potrebno, ali za stvarnu pomoć u prikupljanju potrebnih trupa i njihovu komandiranju moraju se mobilizirati mlađi oficiri u aktivnoj službi. Stauffenberg je uskoro imao sve potrebne ljude.

To su, pored njegovog vlastitog šefa Olbrichta, bili: general Stieff, načelnik Organizacionog ogranka OKH, general Eduard Wagner, glavni vojni intendant, general Erich Fellgiebel, načelnik Odjeljenja za veze u OKW-u, general Fritz Lindemann, artiljerijski inspektor u Vrhovnoj komandi, general Paul von Hase, načelnik berlinske *Kommandantur* (koji bi trebao osigurati trupe za preuzimanje Berlina), i pukovnik barun von Roenne, načelnik Odjeljenja za strane armije, zajedno sa svojim pomoćnikom za štapske poslove kapetanom grofom von Matuschkom.

Bila su tu još dva-tri vodeća generala, čiji je pretpostavljeni bio Fritz Fromm, stvarni vrhovni komandant Rezervne armije, ali on je, poput Klugea, svaki čas mijenjao mišljenje te se na njega nije moglo stopostotno računati.

Ali zavjerenici nisu imali u svojim redovima još nijednog feldmaršala na aktivnoj dužnosti. Feldmaršal von Witzleben, jedan od prvih zavjerenika, bio je određen za glavnog komandanta oružanih snaga, ali on se nalazio na neaktivnom spisku i nije imao nikakvih trupa pod svojim zapovjedništvom. Zavjerenici su se bili obratili i feldmaršalu von Rundstedtu, koji je sad komandirao svim trupama na zapadu, ali on je odbio da pogazi prisegu vjernosti Führern — ili je bar tako objasnio svoje odbijanje. Slično njemu postupio je i briljantni, ali oportunistički nastrojeni feldmaršal von Manstein.

U tom kritičnom trenutku — početkom 1944. godine — jedan se vrlo aktivan i popularan feldmaršal, isprva doduše bez Stauffenbergova znanja, na neki način pridružio zavjerenicima. Bio je to Rommel, a njegov ulazak u zavjeru protiv Hitlera uvelike je iznenadio vođe otpora, koji ga većinom nisu odobrili, smatrajući »pustinjskog lisca« nacistom i oportunistom, koji se bio tako nametljivo trsio da stekne Hitlerovu naklonost te ga napustio tek sada, kad je shvatio da je rat izgubljen.

U siječnju 1944. Rommel je preuzeo zapovjedništvo nad grupom armija B na zapadu, koja je trebala odbiti očekivanu anglo-američku invaziju preko Kanala. U Francuskoj se često sastajao sa svoja dva stara prijatelja; generalom Alexandrom von Falkenhausenom, vojnim guvernerom Belgije, i generalom Fleinrichom von Stuelpnagelom, vojnim guvernerom Belgije. Oba su se generala već bila pridružila antihitlerovskom pokretu te su postepeno privukli i Rommela. Pri tome im je pompgao jedan drugi stari prijatelj, dr Karl Strölin, stuttgartski *Oberbürgermeister,* koji je poput mnogih drugih osoba iz ove kronike bio najprije oduševljeni nacist, ali se onda, kad je zaprijetio poraz a njemački se gradovi, uključiv i njegov vlastiti, nakon savezničkog bombardiranja stali pretvarati u prah i pepeo, predomislio. Njega je pak u pokret privukao Goerdeler, koji ga je u kolovozu 1943. nagovorio da Ministarstvu unutrašnjih poslova — kojem je sad na čelu stajao Himmler — podnese memorandum, u kojem zajednički traže da se obustavi progon Židova i kršćanskih crkava, da se obnove građanska prava i ponovno uspostavi pravosudno tijelo, odvojeno od partije, SS-a i Gestapoa. Preko Frau Rommel, Strölin je skrenuo feldmaršalovu pažnju na taj memorandum koji ga se, čini se, snažno dojmio.

Krajem veljače 1944. ta su se dvojica sastala u Rommelovoj kući u Herrlingenu, kraj Ulma, i povela razgovor u četiri oka.

> Rekao sam mu (pričao je kasnije gradonačelnik) da su neki viši oficiri na istoku predložili da se Hitler zarobi i da se prisili da preko radija objavi da podnosi ostavku na svoj položaj. Rommel se složio s tim prijedlogom.
>
> Nadalje sam mu rekao da je on naš najveći i najpopularniji general i da ga u inozemstvu cijene više od bilo kojeg drugog. »Vi jedini,« rekao sam mu, »možete spriječiti građanski rat u Njemačkoj. Morate posuditi svoje ime pokretu.«[167]

Rommel je oklijevao, ali napokon se odlučio. »Vjerujem,« rekao je Strölinu, »da mi je dužnost da pomognem spasiti Njemačku.«

Na tom sastanku, kao i na svim idućim sastancima sa zavjerenicima, Rommel se protivio Hitlerovu ubojstvu — ne iz moralnih već iz praktičnih razloga. Ako ubijemo diktatora, tvrdio je, napravit ćemo od njega mučenika. On je tražio da vojska zarobi Hitlera i predvede ga pred jedan njemački sud zbog zločina protiv vlastitog naroda i naroda okupiranih zemalja.[168]

U isto je vrijeme sudbina izvršila još jedan utjecaj na Rommela u osobi generala Hansa Speidela, koji je 15. travnja 1944. postao načelnik feldmaršalova štaba. Speidel je, kao i njegov zavjerenički kolega Stauffenberg — premda su pripadali potpuno različitim grupama — bio neobičan oficir. Nije bio samo vojnik nego i filozof. Godine 1925. stekao je *summa cum laude* doktorat filozofije na sveučilištu u Tübingenu. On se smjesta prihvatio posla da obradi svog šefa. Mjesec dana po svom dolasku, 15. svibnja, upriličio je u jednoj ladanjskoj kući kraj Pariza sastanak između Rommela, Stuelpnagela i njihovih načelnika štabova. Svrha je bila, kaže Speidel, da se izrade »potrebne mjere za obustavljanje rata na zapadu i zbacivanje nacističkog režima«.[169]

To je bio velik zadatak, i Speidel je shvatio da su za temeljitije pripreme hitno potrebni neposredniji dodiri s antinacistima u domovini, u prvom redu s grupom Goerdeler-Beck. Nemirni se Goerdeler bio već zalagao za tajni sastanak između Rommela i — nikog drugog nego Neuratha, koji se, davši svoj prilog Hitlerovoj prljavoj raboti, najprije kao ministar vanjskih poslova a zatim kao *Reichsprotektor* Češke, sada, kad se nad domovinu nadvila strašna katastrofa, naglo probudio. Ipak je prevladalo mišljenje da je za Rommela preopasno da se sastane s Neurathom i Strölinom, i zato je feldmaršal poslao na sastanak Speidela. Sastanak je održan u Speidelovu stanu u Freudenstadtu 27. svibnja. Trojica prisutnih, Speidel, Neurath i Ströhn, jednodušno su se složili u tome da Hitler mora biti što prije svrgnut i da Rommel mora biti pripreman da postane ili privremeni šef države ili načelnik Vrhovne komande oružanih snaga — pri čemu se mora napomenuti da Rommel nikada nije tražio za sebe ni jedan od tih položaja. Razrađeno je nekoliko pojedinosti, među njima i planovi za uspostavu kontakata sa zapadnim Saveznicima u svrhu sklapanja primirja, a dogovorena je i šifra za prenošenje poruka između zavjerenika u Njemačkoj i Rommelovog glavnog stana.

General Speidel odrješito tvrdi da je Rommel ne samo otvoreno obavijestio svoga neposrednog pretpostavljenog na zapadu, feldmaršala von Rundstedta, o tome što se sprema, nego da se ovaj štoviše »potpuno složio« s time. Čini se, međutim, da je u karakteru toga visokog oficira bila neka pukotina.

> Prilikom jednog dogovora o formulaciji zajedničkih zahtjeva Hitleru (pisao je Speidel kasnije) Rundstedt je rekao Rommelu: »Vi ste mladi. Vi poznajete i volite ljude. Vi to učinite.«[170]

Nakon daljnjih dogovora, u kasno proljeće te godine izrađen je plan. Speidel, koji je gotovo jedini preživio od svih vojnih zavjerenika na zapadu, ovako ga je opisao:

> Trenutačno primirje sa zapadnim Saveznicima, ali ne bezuvjetna predaja. Povlačenje njemačkih tmpa sa zapada u Njemačku. Trenutačna obustava savezničkog bombardiranja Njemačke. Hitlerovo hapšenje i dovođenje pred jedan njemački sud. ZbaGivanje nacističkog režima. Privremeno prenošenje izvršne vlasti u Njemačkoj na snage otpora svih klasa pod vodstvom generala Bečka, Goerdelera i predstavnika sindikata Leuschnera. Nikakva vojna diktatura. Pripremanje »konstruktivnog mira« u okviru Sjedinjene Evrope. Na istoku, nastavak rata. Održavanje skraćene borbene linije od ušća Dunava, preko Karpata i Visle do Memela.[171]

Čini se da generali nisu nimalo sumnjali da će im se britanske i američke armije pridružiti u borbi protiv Rusije kako bi spriječile, kao što su oni govorili, da Evropa postane boljševička.

General Beck u Berlinu složio se s tim planom, bar što se tiče produženja rata na istoku. Početkom svibnja poslao je po Giseviusu memorandum Dullesu u Švicarsku izloživši u njemu fantastičan plan. Nakon angloameričke invazije, njemački bi generali na zapadu trebali povući svoje snage do njemačke granice. U toku tog povlačenja zapadni bi Saveznici trebali izvesti tri taktičke operacije: u području Berlina spustiti tri padobranske divizije kako bi pomogli zavjerenicima da zadrže glavni grad, izvršiti opsežna iskrcavanja s mora na njemačku obalu kod Hamburga i Bremena te poslati jake snage preko Kanala u Francusku. U međuvremenu, pouzdane antinacističke njemačke trupe trebale bi zauzeti područje Münchena te opkoliti Hitlera u njegovom planinskom utočištu na Obersalzbergu. Rat protiv Rusije bi se nastavio. Dulles kaže kako nije oklijevao da berlinske zavjerenike pokuša spustiti na zemlju. Rečeno im je da nikakav separatni mir sa Zapadom ne dolazi u obzir.[172]

To je, napokon, postalo jasno Stauffenbergu, njegovim prijateljima u grupi »Kreisau« i takvim pristalicama pokreta kao što je bio Schulenburg, bivši ambasador u Moskvi. Zapravo je većina njih, uključiv Stauffenberga, bila »istočno orijentirana« — proruski, premda antiboljševistički. Neko su

vrijeme vjerovali da bi možda bilo lakše sklopiti povoljan mir s Rusijom nego sa zapadnim Saveznicima, koji su vječito isticali »bezuvjetnu kapitulaciju«[173], dok je Staljin u svojoj propagandi preko radija naglašavao da se Rusija ne bori protiv njemačkog naroda već protiv »hitlerovaca«. Ali takva su priželjkivanja morali napustiti u listopadu 1943, pošto je sovjetska vlada na sastanku savezničkih ministara vanjskih poslova u Moskvi formalno pristala uz deklaraciju iz Casablance o bezuvjetnoj predaji.

I tako su sada, na pragu sudbonosnog ljeta 1944. godine, kad se Crvena armija približavala granici Reicha, kad su se britanske i američke armije pripremale za opsežnu invaziju preko Kanala, a njemački se otpor savezničkim snagama generala Alexandera u Italiji lomio, shvatili da se što prije moraju osloboditi Hitlera i nacističkog režima žele li uopće sklopiti neki mir koji bi spasio Njemačku da ne bude pregažena i uništena.

U Berlinu su Stauffenberg i njegovi suradnici napokon izradili svoje planove. Sve su ih obuhvatili pod šifrom »*Walküre*« — prikladan naziv jer *Walküren* su bile bojne djevice iz nordijske mitologije, lijepe ali strašne, koje su navodno lebdjele nad drevnim bojištima birajući one koji će poginuti. U ovom slučaju, poginuti je trebao Adolf Hitler. Ironijom slučaja, upravo je admiral Canaris prije svog pada oduševio Fuhrera idejom o Walkürama, pod čijom se oznakom krio plan prema kojem bi Domovinska armija trebala preuzeti na sebe sigurnost Berlina i ostalih velikih gradova u slučaju pobune milijuna stranih robovskih radnika što kuluče u tim centrima. Takva je pobuna bila sasvim nevjerojatna — zapravo nemoguća — jer strani radnici nisu bili naoružani ni organizirani, ali sumnjičavi je Führer tih dana smatrao da opasnost vreba odasvud, a kako su svi za oružje sposobni muškarci bili izvan domovine, na fronti ili u široko raštrkanim okupiranim područjima gdje su držali u pokornosti tamošnje stanovništvo, smjesta se složio s Canarisovim planom. Tako je naziv »*Walküre*« poslužio kao savršena šifra za vojne zavjerenike, jer im je omogućavao da gotovo otvoreno izrađuju planove za Domovinsku armiju koja bi, čim Hitler bude ubijen, trebala preuzeti glavni grad i ostale gradove kao što su Beč, München i Köln.

Glavna poteškoća za zavjerenike ležala je u Berlinu. Ondje su, naime, imali na raspolaganju vrlo malo trupa, a i njih su SS-formacije brojčano

obilno premašivale. Osim toga, u gradu i oko njega nalazio se priličan broj protuavionskih jedinica *Luftwaffe* koje će, ne bude li kopnena vojska brzo djelovala, ostati vjerne Göringu i zacijelo se, čak i u slučaju Hitlerove smrti, upustiti u borbu da obrane nacistički režim, kojem bi na čelo trebao stati njihov vlastiti šef. Njihovi bi protuavionski topovi mogli biti upotrijebljeni kao artiljerijsko oružje protiv armijskih odreda. Ali zato su s druge strane zavjerenici mogli računati na berlinsku policiju čiji se šef, grof von Helldorf, pridružio zavjerenicima.

S obzirom na jakost SS i protuavionskih jedinica, Stauffenberg je polagao najveću važnost u vrijeme potrebno od početka operacije do potpune kontrole nad glavnim gradom. Prva dva sata bit će najkritičnija. U tom kratkom vremenskom razmaku armijske trupe moraju okupirati i osigurati državnu radio-stanicu, kao i dvije gradske radio-stanice, telefonsku i telegrafsku centralu, Kancelariju Reicha, ministarstva i centralu SS-a. Goebbels, jedini od istaknutih nacista koji je rijetko napuštao Berlin, mora biti uhapšen zajedno s SS-oficirima. U međuvremenu, istog trenutka kad Hitler bude ubijen, njegov glavni stan u Rastenburgu mora biti izoliran od ostale Njemačke, kako ni Göring, ni Himmler, ni bilo koji od nacističkih generala, kao na primjer Keitel ili Jodl, ne bi mogli prigrabiti za sebe vlast i pokušati ovladati policijom ili trupama te produžiti nacistički režim. Taj zadatak preuzeo je na sebe general Fellgiebel, načelnik Odjeljenja za veze, koji je bio stacioniran u Führerovom glavnom stanu.

Tek tada, pošto sve to bude obavljeno u prva dva sata nakon državnog udara, može biti komandantima Domovinske armije u drugim gradovima i najvišim generalima na fronti i u okupiranim područjima preko radija, telefona i telegrafa otposlana već pripremljena vijest da je Hitler mrtav i da je u Berlinu sastavljena nova antinacistička vlada. Otpor mora biti svladan u roku od dvadeset i četiri sata i nova vlada čvrsto uspostavljena. Inače bi se prevrtljivi generali mogli i predomisliti te stati na stranu Göringa i Himmlera, što bi dovelo do građanskog rata. A u tom bi slučaju popustio otpor na frontama i neminovno zavladao upravo onaj kaos i slom koje su zavjerenici htjeli spriječiti.

Pošto Hitler bude ubijen — a za to će se pobrinuti Stauffenberg — sav uspjeh će zavisiti od sposobnosti zavjerenika da najvećom brzinom i

energijom upotrijebe u svoje svrhe raspoložive trupe kopnene vojske u Berlinu i oko njega. A upravo tu se krio zakučast problem.

Naredbu da se pokrene operacija »*Walküre*« mogao bi normalno izdati samo general Fritz Fromm, vrhovni komandant Domovinske, odnosno Rezervne armije. A upravo on je do posljednjeg trenutka ostao pod upitnikom. Cijelu 1943. godinu zavjerenici su nastojali djelovati na njega, ali su napokon zaključili da će se na toga nesigurnog oficira moći osloniti tek pošto bude vidio da je pobuna uspjela. A budući da su bili sigurni u uspjeh, pripremili su niz naredbi u Frommovo ime a da njemu o tome nisu ništa rekli. Bude li se u odlučnom trenutku pokolebao, bit će zamijenjen generalom Hoepnerom, vrlo sposobnim komandantom oklopnih jedinica, kojeg je Hitler 1941. godine nakon bitke za Moskvu degradirao i zabranio mu da nosi uniformu.

Još jedan berlinski problem koji je mučio zavjerenike predstavljao je zagriženi nacist general von Kortzfleisch, komandant Vojne oblasti ÜI, u koju su spadali Berlin i Brandenburg. Zaključeno je da on mora biti uhapšen i zamijenjen generalom barunom von Thüngenom. Zapovjednik Berlina general Paul von Hase bio je u zavjeri i moglo se računati na to da će on voditi svoje garnizonske trupe u prvom, najodlučnijem koraku, to jest zauzimanju grada.

Osim što su izradili detaljne planove za preuzimanje kontrole nad Berlinom, Stauffenberg i Tresckow, u suradnji s Goerdelerom, Bečkom, Witzlebenom i ostalima, sastavili su upute vojnim komandantima oblasti kako da preuzmu izvršnu vlast na svom teritoriju, svladaju SS, uhapse vodeće naciste i zauzmu koncentracione logore. Nadalje, pripremljeno je nekoliko svečanih deklaracija koje je u odgovarajućem trenutku trebalo podijeliti oružanim snagama, njemačkom narodu, novinama i radiju. Neke je potpisao Beck, u svojstvu novog šefa države, a ostale feldmaršal von Witzleben, kao vrhovni komandant oružanih snaga, i Goerdeler, kao novi kancelar. Kopije tih naredbi i proglasa tipkale su u najvećoj tajnosti kasno noću u *Bendlerstrasse* dvije hrabre žene, Frau Erika von Tresckow, supruga generala koji se tako aktivno uključio u pokret, i Margarete von Oven, kćerka jednog umirovljenog generala i dugogodišnja sekretarica dvaju bivših vrhovnih komandanata kopnene vojske, generala von Hammersteina

i generala von Fritscha. Dokumenti su zatim pohranjeni u sef generala Olbrichta.

Planovi su, dakle, bili gotovi. Zapravo, bili su dovršeni već krajem 1943, ali mjesecima nije učinjeno gotovo ništa da se provedu u djelo. Događaji, međutim, nisu čekali. U lipnju 1944. zavjerenici su shvatili da vrijeme radi protiv njih. U prvom redu Gestapo je stezao obruč. Iz tjedna u tjedan bilo je sve više uhapšenih i strijeljanih zavjerenika, među njima grof von Moltke i članovi grupe »Kreisau«. Bečka, Goerdelera, Hassella, Witzlebena i ostale vodeće ličnosti iz pokreta tako je strogo nadzirala Himmlerova tajna policija da im je bilo sve teže međusobno se sastajati. Sam Himmler bio je u proljeće upozorio svrgnutog Canarisa da vrlo dobro zna kako generali i njihovi civilni prijatelji kuju urotu. Napomenuo je da budno pazi na Bečka i Goerdelera. Canaris je to upozorenje prenio Olbrichtu.[174]

S druge strane, podjednako zlokobna bila je za zavjerenike i vojna situacija. Vjerovalo se da Sovjeti spremaju veliku ofenzivu na istoku. Rim se nalazio pred padom (pao je 4. lipnja). Na zapadu je prijetilo angloameričko iskrcavanje. Moglo bi se dogoditi da Njemačka uskoro doživi vojni slom — prije nego što nacistički režim bude srušen. Osim toga, među zavjerenicima bilo je sve više onih koji su, možda pod utjecajem mišljenja što je vladalo u grupi »Kreisau«, počeli smatrati da bi možda bilo bolje okaniti se svih planova i prepustiti odgovornost zbog katastrofe Hitleru i nacistima. Kad bi ih sada zbacili, možda bi samo izazvali novu legendu o »udarcu nožem u leđa«, poput one koja je nakon prvoga svjetskog rata bila zavela tolike Nijemce.

ANGLOAMERIČKA INVAZIJA 6. LIPNJA 1944.

Stauffenberg nije vjerovao da će se zapadni Saveznici još istoga ljeta iskrcati u Francuskoj. Ustrajao je u tom uvjerenju čak i nakon toga što ga je pukovnik Georg Hansen, koji je po raspuštanju *Abwehra* prešao u Himmlerov Vojno-obavještajni ured, početkom svibnja upozorio da bi invazija mogla započeti bilo koji dan u lipnju.

I u samoj njemačkoj armiji vladala je nedvoumica, bar što se tiče datuma i mjesta iskrcavanja. U mjesecu svibnju bilo je osamnaest dana kad

su vrijeme, more i plima bili veoma povoljni za iskrcavanje, i Nijemci su zapazili da ih general Eisenhower nije iskoristio. Trideseti svibnja vrhovni komandant na zapadu Rundstedt javio je Hitleru da nema znakova o »neposrednoj prijetnji od invazije«. Četvrti lipnja zrakoplovni meteorolog u Parizu izvijestio je da se zbog loših vremenskih prilika nikakva saveznička akcija ne može očekivati bar još četrnaest dana.

Na osnovi toga i samo još nekih malobrojnih informacija — budući da *Luftwaffe* zbog nepovoljnih vremenskih prilika nije mogla vršiti zračna izviđanja luka na južnoj obali Engleske, gdje su se u tom trenutku Eisenhowerove trupe ukrcavale na svoje brodove, a mornarica je zbog uzburkana mora morala povući iz Kanala svoje izviđačke plovne jedinice — Rommel je ujutro 5. lipnja u svom izvještaju o situaciji obavijestio Rundstedta da ne predstoji neposredna invazija, te odmah zatim krenuo automobilom u Herrlingen da jednu noć provede sa svojim obitelji i sutradan produži za Berchtesgaden na sastanak s Hitlerom.

Peti lipnja, sjećao se kasnije general Speidel, Rommelov načelnik štaba, »bio je miran dan«. Nije, dakle, bilo razloga da Rommel ne poduzme to pomalo dokono putovanje u Njemačku. Bilo je, doduše, uobičajenih izvještaja njemačkih agenata o mogućnosti savezničkog iskrcavanja — ovaj put između 6. i 16. lipnja — ali od travnja bilo je pristiglo stotinjak takvih izvještaja i zato ih nitko više nije uzimao ozbiljno. Štoviše, general Friedrich Dollmann, komandant Sedme armije u Normandiji, na čije će se plaže iskrcati savezničke snage, naredio je 6. lipnja odmor od neprestanog stanja pripravnosti i pozvao sve svoje više oficire na vježbu u Rennes, udaljen otprilike 200 kilometara južno od tih plaža.

Osim što su bili u neizvjesnosti što se tiče datuma invazije, Nijemci nisu imali pojma ni na kojem će mjestu doći do nje. Rundstedt i Rommel bijahu sigurni da će to biti na najužem dijelu Kanala, u području Pas-de-Calaisa. Ondje su skoncentrirali svoju najjaču snagu, Petnaestu armiju, koja je u toku proljeća pojačana od deset na petnaest pješadijskih divizija. Ali krajem ožujka Hitlera je njegova nevjerojatna intuicija upozorila da će *Schwerpunkt* invazije vjerojatno biti u Normandiji, te je u idućih nekoliko tjedana po njegovoj naredbi znatno pojačan odsjek između Seine i Loire. »Pazite na Normandiju!« stalno je upozoravao svoje generale.

Usprkos tome, golemi je dio njemačkih snaga, i pješadijske i oklopne jedinice, zadržan sjeverno od Seine, između Le Havrea i Dunkirka. Rundstedt i njegovi generali više su pažnje obraćali Pas-de-Calaisu nego Normandiji, a brojni manevri zavaravanja koje je u toku travnja i svibnja izvela britansko-američka Vrhovna komanda još su ih više učvrstili u uvjerenju da su njihovi proračuni ispravni.

Peti lipnja, dakle, prošao je razmjerno mirno, bar što se Nijemaca tiče. Saveznici su, doduše, vršili teška zračna bombardiranja njemačkih vojnih skladišta, radarskih stanica, lansirnih rampi za V-1, prometnih i transportnih sredstava, ali to su ionako radili već tjednima dan i noć, a napadi tog dana nisu bili, čini se, ništa intenzivniji nego obično.

Odmah pošto se spustio mrak, u Rundstedtov je štab stigla obavijest da londonski BBC emitira neuobičajeno velik broj šifriranih poruka francuskom pokretu otpora i da su njemačke radarske stanice između Cherbourga i Le Havrea blokirane. U deset sati navečer Petnaesta je armija uhvatila jednu šifriranu poruku BBC-ja francuskom pokretu otpora, za koju se smatralo da označuje skori početak invazije. Ova je armija dovedena u stanje pripravnosti, ali Rundstedt nije smatrao potrebnim da alarmira i Sedmu armiju, čijem su se sektoru nešto dalje uz obalu prema zapadu, između Caena i Cherbourga, sada — pred ponoć — savezničke snage približavale na oko tisuću brodova.

Tek jedanaest minuta poslije jedan sat noću 6. lipnja Sedma je armija, čiji se komandant još nije bio vratio sa svoje vježbe u Rennesu, shvatila što se događa. Dvije američke i jedna engleska zračno-desantna divizija počele su se spuštati ravno među njih. Znak za opću uzbunu dan je u 1.30.

Četrdeset i pet minuta kasnije nazvao je general-major Max Pemsel, načelnik štaba Sedme armije, generala Speidela u Rommelov glavni stan i rekao mu da to izgleda kao »operacija širokih razmjera«. Speidel nije povjerovao u to, ali je ipak prenio izvještaj Rundstedtu, koji je bio jednako skeptičan. Oba su generala vjerovala da je to spuštanje padobranaca samo saveznička varka kojoj je svrha da odvrati pažnju od njihovog glavnog iskrcavanja u području Calaisa. U 2.40 Pemselu je rečeno da Rundstedt »to ne smatra glavnom operacijom«.[175] Čak ni onda kad su mu u osvit dana 6. lipnja počele stizati vijesti da na normandijskoj obali između rijeka Vire i

Orne golema saveznička flota, pod okriljem ubitačne vatre iz velikih topova cijele armade ratnih brodova, iskrcava brojne trupe, vrhovni komandant na zapadu nije povjerovao da se radi o glavnom savezničkom napadu. Speidel kaže da je to postalo očito tek poslije podne 6. lipnja. U međuvremenu su Amerikanci već zauzeli dvije plaže, a Britanci treću, te prodrli 3 do 10 kilometara u unutrašnjost.

U 6 sati ujutro Speidel je nazvao Rommela u njegov stan i feldmaršal je pojurio automobilom natrag, odustavši od posjeta Hitleru, ali je u glavni stan grupe armija B stigao tek kasno poslije podne.[176] U međuvremenu su Speidel, Rundstedt i Rundstedtov načelnik štaba, general Blumentritt, telefonski razgovarah s OKW-om, koji se tada nalazio u Berchtesgadenu. Na temelju jedne Hitlerove idiotske naredbe čak ni vrhovni komandant zapadne fronte nije smio upotrijebiti oklopne divizije bez izričite Führerove dozvole. Kad su ta tri generala rano ujutro 6. lipnja zatražila dozvolu da hitno upute dvije oklopne divizije u Normandiju, Jodl je odgovorio da Hitler želi najprije vidjeti kako će se stvari dalje razvijati. Nakon toga Führer je otišao na spavanje i nisu ga, usprkos očajničkim pozivima generala sa zapadne fronte, smjeli uznemiravati sve do tri sata poslije podne.

Kad se probudio, loše vijesti koje su u međuvremenu stigle napokon su pokrenule nacističkog vojskovođu. Dao je — prekasno, kao što se pokazalo — dozvolu da se oklopna Lehr-divizija i 12. SS-oklopna divizija angažiraju u Normandiji. Osim toga, izdao je i svoju čuvenu zapovijed koja je u dnevniku Sedme armije sačuvana za potomstvo:

16.55 sati 6. lipnja 1944.

> Načelnik štaba zapadne fronte naređuje po želji Vrhovne komande oružanih snaga da se do večeri 6. lipnja uništi neprijatelj u mostobranu jer prijeti opasnost od daljnjih pojačanja s mora i iz zraka ... Mostobran na obali mora biti očišćen najkasnije do noći.

U zračnim visinama Obersalzberga, odakle je Hitler pokušavao komandirati najpresudnijom bitkom u ovom ratu — sam je već mjesecima govorio da će sudbina Njemačke biti odlučena na zapadu — čini se da je ta fantastična naredba bila izdana sasvim ozbiljno i da su se s njom složili i Jodl i Keitel. Izgleda da ju je ozbiljno shvatio čak i Rommel, kojem je

izdana telefonski nešto prije pet sati toga poslijepodneva, sat nakon što se vratio iz Njemačke, jer je naredio štabu Sedme armije da Dvadeset prva oklopna divizija, jedina njemačka oklopna jedinica u tom području, poduzme napad »smjesta i bez obzira na to stigne li pojačanje ili ne«.

To je ova divizija već bila učinila ne čekajući Rommelovu zapovijed. General Pemsel, koji se nalazio s druge strane telefonske linije kad je Rommel nazvao glavni stan Sedme armije, reagirao je na Hitlerov zahtjev da saveznički mostobran — bila su sada zapravo već tri — »mora biti očišćen najkasnije do noći« odrješitim odgovorom: »To je nemoguće.«

Hitlerov mnogo hvaljeni Atlantski bedem bio je slomljen u nekoliko sati. Nekadašnja vajna *Luftwaffe* sasvim je protjerana s neba, njemačka mornarica s mora, a njemačka je kopnena vojska zatečena na spavanju. Bitka je bila daleko od svršetka, ali o njezinom krajnjem ishodu nije više bilo sumnje. »Od 9. lipnja,« kaže Speidel, »inicijativu su preuzeli Saveznici.«

Rundstedt i Rommel zaključiše da je vrijeme da to otvoreno kažu i Hitleru te zatraže da on snosi posljedice. Namamili su ga na sastanak 17. lipnja u Margival, sjeverno od Soissonsa, u ugodan i od bombi siguran bunker, sagrađen sa svrhom da posluži kao Führerov glavni stan prilikom invazije u Britaniju 1940. godine, premda nikada nije bio upotrijebljen. Sada, četiri godine kasnije, nacistički se vojskovođa prvi put pojavio u njemu.

> Izgledao je blijedo i neispavano (pisao je Speidel kasnije), nervozno se poigravao svojim naočalama i raznobojnim olovkama koje je držao među prstima. Zgrbljeno je sjeo na niski stolac bez naslona dok su feldmaršali stajali. Činilo se da je njegova hipnotička moć oslabila. Nakon kratkog i hladnog pozdrava, Führer je povišenim i ogorčenim glasom izrazio svoje negodovanje zbog uspjeha savezničkog iskrcavanja te nastojao odgovornost za to prebaciti na vojne komandante.[177]

Ali bojazan od još jednog razornog poraza ohrabrila je generale, ili bar Rommela, kojem je Rundstedt prepustio riječ kad je Hitler na trenutak prekinuo svoj žučljivi napad na njih. »S nesmiljenom otvorenošću,« kaže Speidel koji je bio prisutan, »Rommel je naglasio ... da je bitka protiv (savezničke) nadmoći u zraku, na moru i na kopnu bezizgledna.«[178] »Ako, unatoč neprijateljskoj premoći u zraku, uspijemo u prvim satima staviti u akciju svoje pokretne snage u ugroženim obalnim obrambenim sektorima, uvjeren sam da će

neprijateljski napad na obalu propasti već prvi dan,« pisao je Rommel Jodlu 23. travnja, ni dva mjeseca ranije. (The Rommel Papers, izd. Liddell Hart, str. 468.) Hitlerove stroge zapovijedi, međutim, onemogućile su da se oklopne divizije ubace u borbu »u prvim satima«, pa čak i u prvim danima. Kad su napokon stigle, bile su razbijene. Doduše, ne sasvim bezizgledna ako Hitler odustane od svoje apsurdne odluke da zadrži svaki pedalj zemlje i zatim natjera savezničke snage u more. Rommel je, uz Rundstedtov pristanak, predložio da se Nijemci povuku izvan dohvata neprijateljskih ubojitih brodskih topova, povuku svoje oklopne jedinice s fronte i prestroje ih za kasniju borbu »izvan dohvata neprijateljske pomorske artiljerije« koja bi mogla dovesti do savezničkog poraza.

Ali vrhovni vojskovođa nije htio ni čuti za bilo kakav prijedlog o povlačenju. Njemački vojnici moraju ostati na mjestu i boriti se. Ova mu je tema, očito, bila neugodna te je brzo skrenuo razgovor na drugo. U jednom izlaganju, koje Speidel naziva »čudnom smjesom cinizma i pogrešne intuicije«, Hitler je uvjeravao generale da će novo oružje V-l, bomba koja je dan prije prvi put bačena na London, »odlučiti rat protiv Velike Britanije ... i Britanci će rado sklopiti mir«. Kad su oba feldmaršala upozorila Hitlera na potpuni neuspjeh *Luftwaffe* na zapadnoj fronti, Führer je odvratio da će »mase lovaca na mlazni pogon« — Saveznici još nisu imali mlažnjake, ali Nijemci su ih upravo pustili u proizvodnju — uskoro otjerati britanske i američke letače s neba. Onda će se, rekao je, Britanija slomiti. U tom ih je trenutku približavanje savezničkih aviona natjeralo da potraže zaklon u Führerovom podzemnom skloništu.

U sigurnosti podzemnog betonskog bunkera, nastaviše prekinuti razgovor.[179] Rommel ga je sad nastojao skrenuti na politiku.

> Prorekao je (kaže Speidel) slom njemačke fronte u Normandiji, pa i to da se ne može spriječiti prodor Saveznika u Njemačku ... te doveo u sumnju i održanje ruske fronte ... Ukazao je na potpunu političku izoliranost Njemačke. Zaključio je ... zahtjevom da se rat što hitnije dokrajči.

Hitler, koji je u nekoliko navrata bio prekidao Rommela, napokon mu je odrezao: »Ne brinite vi ništa o budućem toku rata, radije se pobrinite za vlastitu invazionu frontu.«

Dva feldmaršala nisu ništa postigla, ni svojim vojnim ni političkim argumentima. »Hitler se nije ni osvrnuo na njihova upozorenja,« rekao je kasnije Jodl na ntirnberškom procesu. Na kraju su generali zamolili

vrhovnog komandanta da bar posjeti glavni stan Rommelove grupe armija B, porazgovori s nekima od frontovskih komandanata i sam se uvjeri kako stoje stvari u Normandiji. Hitler je preko volje pristao da dođe 19. lipnja, to jest dva dana kasnije.

Ali nije došao. Odmah pošto su feldmaršali poslije podne 17. lipnja otputovali iz Margivala, jedna V-l bomba na putu za London pala je na krov Hitlerova bunkera. Nitko nije ubijen, čak ni ranjen, ali Hitler se toliko uzrujao da je smjesta krenuo u sigurnije područje i nije se zaustavljao sve do planinskih predjela Berchtesgadena.

Tamo su uskoro pristigle nove loše vijesti. Dvadeseti lipnja počela je dugo očekivana sovjetska ofenziva na centralnoj fronti, a za nekoliko dana toliko je ojačala da je njemačka grupa armija Centar, u koju je Hitler bio uputio svoje najjače snage, bila potučena do nogu. Došlo je do širokog prodora u fronti, koji je Rusima otvorio put u Poljsku. Četvrti Srpnja prešli su poljsku istočnu granicu od 1939. i usmjerili se prema Istočnoj Pruskoj. Na brzinu su skupljene sve raspoložive rezerve Vrhovne komande i prebačene — prvi put u drugom svjetskom ratu — na obranu same domovine. To je pripomoglo propasti njemačkih armija na zapadu. One sada više nisu mogle računati ni na kakva spomena vrijedna pojačanja.

Na dan 29. lipnja Rundstedt i Rommel još su jedanput apelirali na Hitlera da pogleda u oči stvarnosti na istoku i na zapadu te da pokuša dokrajčiti rat dok još postoji priličan dio njemačke vojske. Taj je sastanak održan u Obersalzbergu. Vrhovni vojskovođa primio je oba feldmaršala vrlo hladno, kratko odbivši njihove prijedloge i upustivši se zatim u dug monolog o tome kako on može dobiti rat s pomoću novog »čudesnog oružja«. Njegovo raspredanje, kaže Speidel, »gubilo se u fantastičnim digresijama«.

Dva dana kasnije feldmaršal von Kluge zamijenio je Rundstedta na položaju vrhovnog komandanta zapadne fronte.[180]

Petnaesti srpnja uputio je Rommel preko armijskog teleprintera dugačko pismo Hitleru. »Trupe se,« pisao je, »herojski bore posvuda, ali unatoč tome neravnopravna se borba bliži kraju.« Tome je vlastoručno dodao:

Moram Vas zamoliti da bez oklijevanja izvučete političke zaključke. Smatram svojom dužnošću, kao vrhovni komandant grupe armija, da to jasno izjavim.[181]

»Pružio sam mu posljednju priliku,« rekao je Rommel Speidelu. »Ako je ne prihvati, stupamo u akciju.«[182]

Dva dana kasnije, poslije podne 17. srpnja, vraćajući se s normandijske fronte u svoj glavni stan, Rommelov je automobil napadnut savezničkim lovcima u niskom letu, i on je tako teško ranjen da je u prvi mah izgledalo da neće preživjeti dan. To je bila prava katastrofa za pokret otpora, budući da je Rommel sada — Speidel se kune na to[183] — bio čvrsto odlučio da se u roku od nekoliko idućih dana aktivno pridruži borbi za oslobođenje Njemačke od Hitlerove vladavine (premda se još protivio Hitlerovu ubojstvu). Kao što se pokazalo, nedostajao je upravo čovjek njegove energije i hrabrosti među oficirima kopnene vojske, koji su se, kad je u srpnju 1944. počeo slom njemačkih armija na istočnoj i zapadnoj fronti, napokon odlučili da posljednji put pokušaju odstraniti Hitlera i nacionalsocijalizam.

Zavjerenici su, kaže Speidel, »bolno osjećali nedostatak svoga snažnog potpornja«.[184]

Speidel citira književnika Ernsta Jimgera čije su knjige bile nekoć popularne u nacističkoj Njemačkoj, ali koji se na kraju obratio i u Parizu pridružio njemačkom pokretu otpora: »Pogodak koji je zadesio Rommela na cesti za Livarot 17. srpnja lišio je naš plan jedinog čovjeka koji je bio dovoljno jak da na svojim leđima ponese strahovit teret rata i građanskog rata istodobno.« (Speidel; Invasion, str. 119).

ZAVJERA U POSLJEDNJI ČAS

Uspješno savezničko iskrcavanje u Normandiji dovelo je berlinske zavjerenike u veliku zabunu. Stauffenberg, kao što smo vidjeli, nije vjerovao da će u 1944. godini uopće doći do njega, a ako i dođe, da postoji pedeset posto vjerojatnosti da neće uspjeti. Čini se da je tako nešto i priželjkivao, jer bi američka i engleska vlada nakon takvog krvavog i skupog neuspjeha bile spremnije da s novom antinacističkom vladom pregovaraju o miru na zapadu, pri čemu bi ona mogla postići bolje uvjete.

Kad je postalo očito da je invazija uspjela, da je Njemačka pretrpjela daljnji odlučan poraz i da joj prijeti još jedan na istoku, Stauffenberg, Beck i Goerdeler su se upitali ima li uopće smisla da nastave sa svojim planovima. Ako uspiju, još će ih okriviti da su pridonijeli konačnoj katastrofi. Premda je njima samima bilo jasno da je ona sada neizbježna, njemački narod to još nije u potpunosti shvatio. Beck je napokon zaključio da, usprkos tome što nikakva antinacistička pobuna više ne može poštedjeti Njemačku od neprijateljske okupacije, ipak može dovesti do svršetka rata i zaustaviti daljnje prolijevanje krvi i pustošenje domovine. Osim toga, mir u ovom trenutku mogao bi spriječiti Ruse da pregaze Njemačku i boljševiziraju je. K tome bi svijet vidio da postoji i »jedna druga Njemačka«, osim nacističke. I — tko zna — možda bar zapadni Saveznici, unatoč svojim prijetnjama o bezuvjetnoj kapitulaciji, neće biti suviše strogi prema osvojenoj Njemačkoj. Goerdeler, koji je polagao još veće nade u zapadne demokracije, složio se s time. On zna, rekao je, koliko Churchill strahuje pred opasnošću od »totalne sovjetske pobjede«.

Mlađi, predvođeni Stauffenbergom, nisu bili sasvim uvjereni u to. Stoga su zatražili savjet od Tresckowa, koji je sada bio načelnik štaba Druge armije na istočnoj fronti. Njegov je odgovor ponovno učvrstio pokolebane zavjerenike.

> Atentat mora biti izveden po svaku cijenu. Čak ako i ne uspije, mora se poduzeti pokušaj za prisvajanje vlasti u glavnom gradu. Moramo dokazati svijetu i budućim generacijama da su se pripadnici njemačkog pokreta otpora usudili poduzeti odlučan korak i pri tom izložiti vlastiti život. U usporedbi s time, ništa drugo nije važno.[185]

Taj nadahnuti odgovor sredio je stvari, oživio duhove i raspršio sumnje Stauffenberga i njegovih mladih prijatelja. Slom, koji je prijetio frontama u Rusiji, Francuskoj i Italiji, potaknuo je zavjerenike da smjesta stupe u akciju.

Od samog početka grupa Beck-Goerdeler-Hassell nije htjela imati nikakva posla s komunističkim podzemljem, i obratno. U očima komunista, zavjerenici su bili isto tako reakcionarni kao i nacisti i njihov bi uspjeh mogao spriječiti komuniste u njihovu cilju, naime, da komunistička Njemačka naslijedi nacističku. Beck i njegovi prijatelji bili su i te kako svjesni tog njihovog cilja, a znali su i to da komunističkim podzemljem dirigira Moskva i da ono služi Rusima uglavnom u svrhu špijunaže.[186]

Štoviše, znali su da su se u nj uvukli agenti Gestapoa — V-ljudi, kako ih je bio prozvao Heinrich Müller, šef Gestapoa, koji je i sam učio od sovjetskog NKVD-a i divio mu se.

U lipnju su zavjerenici, unatoč protivnom savjetu Goerdelera i starijih članova, odlučili stupiti u vezu s komunistima. To je došlo na poticaj lijevog krila, osobito Adolfa Reichweina, socijalističkog filozofa i glasovitog *Wandervogela,* koji je sada bio na dužnosti direktora Muzeja narodne umjetnosti u Berlinu. Reichwein je bio održavao neke maglovite kontakte s komunistima. Iako je sam Stauffenberg sumnjičavo gledao na njih, njegovi socijalistički prijatelji Reichwein i Leber uspjeli su ga uvjeriti da su određeni kontakti s njima postali potrebni kako bi saznali što oni smjeraju i kako bi se ponijeli u slučaju puča, te da li bi se, bude li moguće, u posljednji trenutak mogli upotrijebiti za proširenje baze antinacističkog otpora. Nerado je pristao da se Leber i Reichwein 22. lipnja sastanu s vođama tajnog komunističkog pokreta. Ipak ih je upozorio da komunistima kažu što je moguće manje.

Do sastanka je došlo u istočnom Berlinu. Socijaliste su predstavljali Leber i Reichwein, a komuniste Franz Jacob i Anton Saefkow koji se izdavao — a možda je i bio — za vođu komunističkog podzemlja. U njihovoj je pratnji došao i treći drug koji se predstavio kao »Rambow«. Pokazalo se da komunisti znaju prilično mnogo o zavjeri protiv Hitlera i da bi htjeli saznati još više. Poželjeli su da se 4. srpnja sastanu s vojnim vođama zavjerenika. Stauffenberg je to odbio, ali je opunomoćio Reichweina da ga zastupa na tom drugom sastanku. Međutim, čim je stigao na sastanak, bio je Reichwein, zajedno s Jacobom i Saefkowom, smjesta uhapšen. »Rambow« je, naime, bio provokator. Sutradan je uhapšen i Leber, na koga je Stauffenberg računao da će postati dominantna politička sila u novoj vladi.[187]

Stauffenberga je ne samo duboko potreslo hapšenje Lebera, s kojim se bio prisno sprijateljio i koga je smatrao prijeko potrebnim u novoj vladi, nego je odjednom shvatio da se cijeli zavjerenički pokret nalazi u krajnjoj opasnosti da bude otkriven, s obzirom na to da su mu se Himmlerovi agenti našli tako blizu na tragu. Leber i Reichwein su hrabri ljudi i može se pouzdati u njih, mislio je, da ni na mukama neće otkriti nikakve tajne. Ili se možda vara? Neki od zavjerenika nisu bili tako uvjereni u to. Možda postoji

granica iznad koje ni najhrabriji čovjek ne može šutjeti dok mu tijelo razdire nepodnošljiva bol?

Leberovo i Reichweinovo hapšenje bio je drugi poticaj da se smjesta prijeđe na djelo.

DRŽAVNI UDAR OD 20. SRPNJA 1944.

Potkraj lipnja zavjerenicima se nasmiješio i jedan sretan slučaj. Stauffenberg je unaprijeđen u pukovnika i imenovan načelnikom štaba generala Fromma, vrhovnog komandanta Domovinske, odnosno Rezervne armije. Taj mu je položaj omogućavao ne samo da u Frommovo ime izdaje naredbe Domovinskoj armiji nego mu je dopuštao i izravan i čest pristup do Hitlera, budući da je Führer počeo pozivati šefa Rezervne armije, ili njegova zamjenika, u svoj glavni stan dva do tri puta na tjedan da zatraži svježe dopune za svoje desetkovane divizije u Rusiji. Na takav jedan sastanak bio je nakanio ponijeti i svoju bombu.

Stauffenberg je sada postao vodeća ličnost u pokretu otpora. Na njegovim je ramenima počivala jedina mogućnost za uspjeh. Budući da je jedino on od svih zavjerenika mogao prodrijeti u strogo čuvani Führerov glavni stan, zapao ga je zadatak da ubije Hitlera. A kao načelnik štaba Rezervne armije, imat će dužnost — budući da Fromm nije bio sasvim pridobiven i nije se moglo pouzdano računati na njega — da zapovijeda trupama koje će zauzeti Berlin čim Hitler bude maknut s puta. I oba ta zadatka moraju biti izvršena istog dana, na dva različita mjesta, međusobno udaljena 300, odnosno 500 kilometara — u Führerovom glavnom stanu na Obersalzbergu ili u Rastenburgu, i u Berlinu. Između prvog i drugog postupka bit će silom prilika vremenski razmak od dva do tri sata, koliko je potrebno da se njegov avion vrati u glavni grad. Za to vrijeme neće moći učiniti ništa drugo nego se nadati da njegovi istomišljenici u Berlinu energično provode potrebne mjere. U tome je bila jedna od nevolja, kao što ćemo uskoro vidjeti.

A bilo je i drugih. Među njima i jedna, čini se, gotovo nepotrebna komplikacija, koja je iskrsnula u glavama sada već očajnih zavjerenika. Došli su, naime, do zaključka da neće biti dovoljno ubiti samo Adolfa Hitlera. Moraju istodobno ubiti Göringa i Himmlera, kako bi se osigurali da

vojne snage pod komandom te dvojice neće biti upotrijebljene protiv njih. Vjerovali su, osim toga, da će im se najviši generali na fronti, koji još nisu pridobiveni, brže priključiti budu li Hitlerova dva glavna suradnika nestala zajedno s njim. Budući da su Goring i Himmler obično prisustvovali svakodnevnim razgovorima o vojnoj situaciji u Führerovom glavnom stanu, pretpostavljalo se da neće biti teško ubiti svu trojicu jednom bombom. Ta budalasta odluka navela je Stauffenberga da propusti dvije zlatne prilike.

Jedanaesti srpnja bio je pozvan u Obersalzberg da izvijesti Führern o stanju prijeko potrebnih rezervi. U avionu za Berchtesgaden bio je ponio jednu od *Abwehrovih* bombi engleske proizvodnje. Protekle je noći na sastanku zavjerenika u Berlinu zaključeno da je ovo pravi trenutak da se ubije Hitler — a zajedno s njim i Goring i Himmler. Ali Himmler se tog dana nije pojavio na konferenciji, a kad je Stauffenberg, napustivši na trenutak sastanak, nazvao generala Olbrichta u Berlinu da mu to kaže, naglasivši da bi možda bilo dovoljno da digne u zrak Hitlera i Göringa, general je zatražio da pričeka novu priliku, kad bude mogao udesiti svu trojicu. Te iste noći, po povratku u Berlin, Stauffenberg se sastao s Bečkom i Olbrichtom te odriješito izjavio da idući put mora pokušati atentat na Hitlera, bez obzira na to budu li Goring i Himmler prisutni ili ne. Ostali se složiše s tim.

Druga se prilika ukazala uskoro. Četrnaesti srpnja Stauffenbergu je naređeno da sutradan izvijesti Hitlera o stanju rezervi — bio je potreban svaki raspoloživi regrut da popuni rupe u Rusiji, gdje je grupa armija Centar, izgubivši dvadeset i sedam divizija, prestala postojati kao borbena snaga. Tog dana — četrnaestog — bio je Hitler svoj glavni stan premjestio u *Wolfsschanze* u Rastenburgu s namjerom da se osobno pobrine za učvršćenje centralne fronte, na kojoj su sada trupe Crvene armije prodrle sve do stotinjak kilometara od Istočne Pruske.

Ujutro 15. srpnja pukovnik Stauffenberg opet je sjeo u avion i odletio u Führerov glavni stan[188] s bombom u svojoj torbi za spise. Ovaj put zavjerenici su bili tako sigurni u uspjeh da su zaključili kako prvi signal za »*Walküre*« — to jest naredba trupama da umarširaju u Berlin i naredba tenkovima iz *Panzerschule* u Krampnitzu da se počnu kretati prema glavnom gradu — bude dan dva sata prije početka Hitlerove konferencije zakazane za jedan sat poslije podne.

U 11 sati prije podne, u subotu 15. srpnja, general Olbricht izdao je *»Walküre I«* za Berlin i još prije podne trupe su marširale prema centru grada sa zadatkom da zauzmu *Wilhelmstrasse.* U 1 sat poslije podne stigao je Stauffenberg, s torbom u ruci, u Führerovu dvoranu za sastanke, podnio izvještaj o rezervama i zatim izašao da nazove Olbrichta u Berlin i poruči mu — unaprijed dogovorenom šifrom — da je Hitler prisutan te da će se on sada vratiti na sastanak i aktivirati bombu. Olbricht ga je obavijestio da berlinske trupe već marširaju. Ali, kad se Stauffenberg vratio u dvoranu, Hitler je već bio otišao i više se nije vratio. Neutješan, Stauffenberg je žurno nazvao Olbrichta da mu to javi. General je bjesomučno opozvao alarm za *»Walküre«* i trupama je naređeno da se što brže i što neupadljivije vrate u svoje kasarne.

Vijest o ovom neuspjehu bila je težak udarac za zavjerenike, koji su se, po Stauffenbergovu povratku, okupili u Berlinu da razmisle kako će dalje. Goerdeler se zalagao za takozvano »zapadno rješenje«. Predložio je Bečku da zajedno odlete u Pariz i dogovore se s feldmaršalom von Klugeom o eventualnom primirju sa Zapadom, s time da se zapadni Saveznici obavežu da neće ići dalje od francusko-njemačke granice, kako bi njemačke armije sa zapada mogle biti prebačene na Istočnu frontu da obrane Reich od Rusa i njihova boljševizma. Beck je prosuđivao zdravije. On je znao da je ideja o sklapanju separatnog mira sa Zapadom puka tlapnja. Hitler, usprkos tome, mora biti ubijen, a nacizam zbačen, tvrdio je Beck, ako ni zbog čega drugog a ono zato da se spasi čast Njemačke. Stauffenberg se složio s njim. On se zakleo da će idući put sigurno uspjeti. General Olbricht, kojeg je Keitel bio propisno izgrdio zbog pokretanja trupa u Berlinu, izjavio je da on tako nešto ne smije ponoviti jer bi time mogao raskrinkati cijelu zavjeru. Jedva se izvukao, rekao je, objasnivši Keitelu i Frommu da se radilo samo o vježbi.

Olbrichtova bojazan od ponovnog pokretanja trupa prije nego što bude definitivno poznato da je Hitler mrtav, imala je katastrofalne posljedice po presudni idući četvrtak.

U nedjelju uvečer, 16. srpnja, Stauffenberg je pozvao k sebi u Wannsee uzak krug bliskih prijatelja i rođaka: svog brata Bertholda, mirnog, povučenog, učenog mladog čovjeka, koji je bio savjetnik za međunarodno pravo u Štabu ratne mornarice, zatim potpukovnika Cäsara von Hofackera, svog bratića i čovjeka za vezu s generalima na zapadnoj fronti, grofa Fritza

von der Schulenburga, bivšeg nacista i još uvijek zamjenika berlinskog šefa policije, te Trotta zu Solza. Hofacker se upravo bio vratio sa zapada, gdje je vijećao s nekim generalima — Falkenhausenom, Stuelpnagelom, Speidelom, Rommelom i Klugeom. Izvijestio je da je njemački slom neminovan i, što je još važnije, da će Rommel podržati pokret, bez obzira hoće li mu se Kluge pridružiti ili neće, premda se još uvijek protivi Hitlerovu ubojstvu. Usprkos tome, mladi su se zavjerenici, poslije duge diskusije, složili da je Hitlerova smrt sada jedini izlaz. Doduše, više nemaju nikakve iluzije o tome da će njihov očajnički čin spasiti Njemačku od bezuvjetne predaje. Čak su se složili i u tome da bi se Njemačka trebala bezuvjetno predati i Rusima, a ne samo zapadnim Saveznicima. Važno je, rekoše, da Nijemci — a ne njihovi strani osvajači — oslobode Njemačku od Hitlerove tiranije.[189]

Bili su u užasnom zakašnjenju. Jedanaest su godina podnosili nacističko nasilje i tek ih je izvjesnost o potpunom porazu u ratu koji je započela Njemačka i kojem su se veoma slabo — u mnogim slučajevima i nikako — opirali, natjerala na djelo. Ali bolje ikad nego nikad. Ostalo je, međutim, malo vremena. Frontovski su ih generali obavijestili da je slom i na istoku i na zapadu najvjerojatnije još samo pitanje tjedana.

Činilo se da je zavjerenicima preostalo samo još nekoliko dana za akciju. Preuranjeni marš trupa u Berlinu 15. srpnja pobudio je sumnje OKW-a. Tog dana bila je stigla i vijest da je general von Falkenhausen, jedan od vođa zavjere na zapadu, iznenada maknut s položaja vojnog guvernera Belgije i sjeverne Francuske. Postojala je bojazan da ih netko odaje. Sedamnaesti srpnja saznali su da je Rommel tako teško ranjen da ga na neodređeno vrijeme moraju izostaviti iz svojih planova. Dan kasnije dobio je Goerdeler mig od svojih prijatelja na policiji da je Himmler izdao nalog za njegovo hapšenje. Na Stauffenbergovo navaljivanje, Goerdeler se negodujući povukao u zaklon. Istoga dana obavijestio je Stauffenberga njegov osobni prijatelj u ratnoj mornarici, kapetan Alfred Kranzfelder, jedan od rijetkih pomorskih oficira u pokretu, kako se u Berlinu šire glasine da će idućih dana biti dignut u zrak Führerov glavni stan. Čini se da je opet netko u pokretu bio indiskretan. Sve je ukazivalo na to da Gestapo steže mrežu oko zavjerenika.

Poslije podne 19. srpnja Stauffenberg je ponovno pozvan u Rastenburg da izvijesti Führera o napretku novih *Volksgrenadier* divizija, koje je Rezervna armija užurbano uvježbavala da bi ih zatim bacila na istočnu frontu, koja se raspadala. Svoj je izvještaj trebao podnijeti na prvoj dnevnoj konferenciji u Führerovom glavnom stanu sutradan, to jest 20. srpnja, u 1 sat poslije podne.[190] Feldmaršala von Witzlebena i generala Hoepnera, koji su stanovali izvan Berlina, obavijestio je Stauffenberg da se pravodobno pojave u gradu. General Beck je dovršio svoje posljednje pripreme za rukovođenje državnim udarom dok se Stauffenberg avionom ne vrati nakon obavljena posla. Ključni oficiri u garnizonima u Berlinu i oko njega obaviješteni su da će 20. srpanj biti *Der Tag*.

Stauffenberg je u *Bendlerstrasse* do sumraka radio na svom izvještaju za Hitlera. Ured je napustio nešto poslije osam i krenuo svojoj kući u Wannsee. Na putu je svratio u jednu katoličku crkvu u Dahlenu da se pomoli.[191] Kod kuće je proveo mirnu večer sa svojim bratom Bertholdom i rano se povukao. Svi koji su ga vidjeli tog poslijepodneva i te večeri sjećaju se da je bio srdačan i miran, kao da se ništa neobično ne sprema.

DVADESETI SRPNJA 1944.

Nešto poslije 6 sati toplog i sunčanog ljetnog jutra 20. srpnja 1944. pukovnik Stauffenberg, praćen svojim ađutantom poručnikom Wernerom von Haeftenom, provezao se mimo bombardiranih berlinskih zgrada na aerodrom u Rangsdorfu. U njegovoj nabrekloj torbi za spise bili su materijali o novim *Volksgrenadier* divizijama o kojima mora u 13 sati izvijestiti Hitlera u »Vučjem brlogu« u Rastenburgu u Istočnoj Pruskoj. Među papirima, umotana u košulju, nalazila se tempirana bomba.

Bila je potpuno nalik na onu koju su Tresckow i Schlabrendorff prošle godine bili prokrijumčarili u Führerov avion, ali koja nije eksplodirala. Proizvedena je, kao što smo vidjeli, u Velikoj Britaniji, a aktivirala se tako da se razbije staklena kapsula iz koje potekne kiselina i izjede tanku žicu. Kad žica pukne, oslobodi se udarna igla i udari u inicijalnu kapslu. Debljinom žice određuje se vrijeme do eksplozije. Stauffenbergova je bomba bila opremljena najtanjom mogućom žicom, koja će se rastopiti za ciglih deset minuta.

Na aerodromu Stauffenberg se sastao s generalom Stieffom, koji je sinoć bio pripremio bombu. Ondje ih je već čekao avion generala Eduarda Wagnera, načelnika Uprave za snabdijevanje kopnene vojske i jednoga od kolovođa u zavjeri, koji se bio pobrinuo da im ga stavi na raspolaganje za taj vrlo važan let. U 7 sati avion je već uzletio i nešto poslije deset prije podne spustio se u Rastenburgu. Haeften je dao upute pilotu da bude spreman za povratni let od podne pa nadalje.

S aerodroma ih je jedan štabni automobil odvezao u *Wolfsschanze,* smješten u tmurnom i vlažnom, gustom šumom obraslom području Istočne Pruske. U to mjesto nije bilo lako ući, a niti izaći iz njega, što je Stauffenberg dobro znao. Führerov glavni stan bio je sagrađen u tri kruga, od kojih je svaki bio posebno zaštićen minskim poljima, poluukopanim okruglim betonskim bunkerima i elektrificiranom bodljikavom žicom. Osim toga, danonoćno su ga čuvale fanatične SS-trupe. Da bi mogli ući u strogo čuvani unutrašnji prostor, gdje je živio i radio Hitler, čak su i najviši generali morali imati specijalnu propusnicu koja je vrijedila samo za jedan posjet i koju je osobno pregledao *SS-Oberführer* Rattenhuber, Himmlerov šef sigurnosti i zapovjednik SS-straže, ili koji od njegovih zamjenika. Ali, budući da je sam Hitler naredio Stauffenbergu da podnese izvještaj, prošli su on i Haeften bez poteškoća kroz tri kontrolna mjesta, premda su na svakom morali pokazati svoje propusnice. Pošto je doručkovao s kapetanom von Möllendorffom, ađutantom logorskog komandanta, Stauffenberg je potražio generala Fritza Fellgiebela, načelnika Odjeljenja za veze OKW-a.

Fellgiebel je bio jedan od ključnih oficira u zavjeri. Stauffenberg se htio uvjeriti da je general spreman da vijest o eksploziji bombe smjesta brzojavno pošalje u Berlin kako bi zavjerenici mogli bez oklijevanja stupiti u akciju. Fellgiebelov se zadatak zatim sastojao u tome da izolira Führerov glavni stan isključivši svaku telefonsku, telegrafsku i radio-vezu. Nitko nije imao tako savršenu priliku za to kao šef cjelokupne telekomunikacijske mreže Vrhovne komande oružanih snaga, i zavjerenici su se smatrali sretnima što su ga uspjeli privući na svoju stranu. On je bio prijeko potreban za uspjeh cijele zavjere.

Pošto je posjetio generala Buhlea, predstavnika kopnene vojske u OKW, da službeno porazgovori s njim o stanju Rezervne armije,

Stauffenberg je otišao do Keitelova kvartira, objesio kapu i opasač u predsoblju i ušao u radnu sobu načelnika Vrhovne komande oružanih snaga. Tu je shvatio da će morati raditi brže nego što je planirao. Bilo je nešto preko 12 sati. Keitel ga je obavijestio da je zbog Mussolinijeva dolaska vlakom u 14.30 Führerova prva dnevna konferencija pomaknuta od 13 na 12.30 sati. Pukovnik mora, rekao je Keitel, skratiti svoj izvještaj. Hitler želi brzo dovršiti sastanak.

Prije negoli bomba eksplodira? Mora da se Stauffenberg pitao neće li ga i ovaj put, pri njegovom možda zadnjem pokušaju, sudbina opet lišiti uspjeha. Očito se do tog trenutka nadao da će se sastanak održati u Führerovom podzemnom bunkeru, gdje bi djelovanje eksplozije bilo nekoliko puta jače nego u bilo kojoj od nadzemnih zgrada. Ali Keitel mu je rekao da će se sastanak održati u *Lagebaracke.*[192]

Ta je bila daleko od drvene kolibe kakvom su je kasnije često opisivali. Prošle zime dao je Hitler temeljnu drvenu građevinu pojačati četrdeset i pet centimetara debelim betonskim zidovima da bi je zaštitio od krhotina zračnih bombi koje bi mogle pasti u blizini. Ti čvrsti zidovi pojačat će eksplozivnu snagu Stauffenbergove bombe.

Mora je brzo aktivirati. Ukratko je izložio Keitelu o čemu će izvijestiti Hitlera, te na kraju primijetio kako načelnik OKW nestrpljivo pogledava na svoj ručni sat. Nekoliko minuta prije 12.30 Keitel je rekao da moraju smjesta krenuti na sastanak ne žele li zakasniti. Izašli su iz njegova kvartira, ali jedva su prošli nekoliko koraka kad se Stauffenberg tobože sjetio da je u predvorju ostavio svoju kapu i svoj opasač te požurio natrag da Keitel ne bi dospio predložiti svom ađutantu, izvjesnom poručniku von Johnu koji je išao pored njega, da mu on to donese.

U predsoblju Stauffenberg je brzo otvorio svoju torbu za spise, dohvatio s tri svoja jedina prsta mala kliješta i razbio kapsulu. Ne bude li opet zakazao neki mehanizam, bomba će eksplodirati za deset minuta.

Keitel, koji je bio jednako osoran prema svojim potčinjenima kao što je bio pokoran prema pretpostavljenima, razbjesnio se zbog tog zavlačenja, vratio natrag i povikao Stauffenbergu neka već jednom krene jer će zakasniti. Stauffenberg se ispričao, a Keitel valjda shvatio da je tako

osakaćenom čovjeku kao što je pukovnik potrebno nešto više vremena da prikopča svoj opasač.

Dok su išli prema Hitlerovoj daščari, činilo se da je Stauffenberg vedro raspoložen te se izgubila i Keitelova sitničava zlovolja. On još ni u što nije sumnjao.

Doista su, kao što se Keitel i bojao, zakasnili. Sastanak je već bio počeo. Čim su ušli, Stauffenberg je zastao na trenutak u predvorju i rekao starijem vodniku prve klase koji je bio na dužnosti kod telefona da očekuje hitan poziv iz svoga berlinskog ureda u vezi s jednim važnim podatkom za Führerov izvještaj (to je bilo namijenjeno Keitelovu uhu), pa neka ga smjesta pozove čim poziv stigne. Ni to nije pobudilo Keitelovu sumnju, premda je bilo prilično neuobičajeno — naime, i sami bi se feldmaršali teško usudili napustiti nacističkog vojskovođu prije nego što ih ovaj otpusti, ili prije nego što svrši sastanak i Vrhovni komandant ne izađe *prvi.*

Obojica su ušla u dvoranu za sastanke. Prošlo je otprilike četiri minute otkako je Stauffenberg posegnuo kliještima u svoju torbu za spise i razbio kapsulu. Preostaje još šest minuta. Prostorija je bila relativno mala, otprilike deset metara dugačka i pet metara široka, i imala je deset prozora koji su svi bili širom otvoreni da uđe bar nešto povjetarca, jer dan je bio vruć i sparan. Toliko mnogo otvorenih prozora mora umanjiti učinak eksplozije bilo koje bombe. U sredini sobe nalazio se duguljast stol od debele hrastovine, šest metara dugačak i metar i dvadeset širok, koji nije stajao na nogama nego na dva vrlo široka, čvrsta potpornja sa svake strane. Ta neobična konstrukcija nije bila bez značenja za daljnji razvoj događaja.

Kad je Stauffenberg ušao u prostoriju, Hitler je sjedio u sredini duže strane stola, leđima okrenut vratima. Njemu zdesna nalazili su se general Heusinger, načelnik Operacionog odjeljenja i zamjenik načelnika štaba kopnene vojske, general Korten, načelnik štaba zračnih snaga, i pukovnik Heinz Brandt, Heusingerov načelnik štaba. Keitel se smjesta postavio na svoje mjesto slijeva od Führern, a odmah do njega bio je general Jodl. Još je osamnaest drugih oficira triju službi i SS-a stajalo oko stola, ali Goring i Himmler nisu bili među njima. Sjedili su samo Hitler, koji se poigravao svojim povećalom, sada već prijeko potrebnim da pročita sitna slova na kartama rasprostrtim pred njim, i dva stenografa.

Heusinger je bio usred tugaljivog izvještaja o najnovijem sovjetskom prodoru na središnjoj istočnoj fronti i o opasnosti koja zbog toga prijeti njemačkim armijama, ne samo ondje nego i na sjevernim i južnim bojištima. Keitel ga je prekinuo da najavi von Stauffenberga. Hitler je kratko otpozdravio jednorukom pukovniku s crnim povezom preko oka i odgovorio da, prije nego što sasluša njegov izvještaj, želi dovršiti razgovor s Heusingerom.

Stauffenberg se na to primaknuo stolu i postavio između Kortena i Brandta. Svoju je torbu stavio na pod, gurnuvši je pod stol tako da je bila prislonjena uz *unutrašnju* stranu masivnog hrastovog potpornja, otprilike oko metar i trideset centimetara od Führerovih nogu. Bilo je 12.37 sati. Još pet minuta. Heusinger je nastavio prekinuti govor, neprestano upirući prstom u kartu rasprostrtu na stolu. Hitler i oficiri nadvili su se nad nju proučavajući situaciju.

Čini se da nitko, osim možda pukovnika Brandta, nije primijetio kad se Stauffenberg iskrao iz sobe. Kad se Brandt nagnuo preko stola da bolje vidi kartu, zasmetala mu je Stauffenbergova nabrekla torba i pokušao ju je nogom gurnuti s puta, ali onda ju je ipak prihvatio rukom i premjestio na *vanjsku* stranu masivnog potpornja stola, koji se tako našao između bombe i Hitlera.[193] Taj naoko beznačajan pokret vjerojatno je spasio Führern život, ali je zato Brandta stajao njegovog. Tu je nedokučiva sudbina bila umiješala svoje prste. Naime, pukovnik Brandt je bio onaj oficir koga je Tresckow bio zamolio da ponese dvije »boce konjaka« u avion kojim se Hitler uvečer 13. ožujka 1943. trebao vratiti iz Smolenska u Rastenburg, i koji je bio pristao na to nimalo ne sumnjajući da se zapravo radi o bombi — istoj onakvoj kakvu je sada nezamjetljivo odmaknuo iz Hitlerove blizine. Kiselina u bombi u tom je trenutku već gotovo izjela žicu koja je zadržavala udarnu iglu.

Heusingerov se izvještaj bližio kraju i Keitel, koji je, u stvari, bio pozvao Stauffenberga, baci pogled prema mjestu na kojem je trebao stajati mladi pukovnik. Načelnik Vrhovne komande oružanih snaga htio je Stauffenbergu dati znak da je on sada na redu. Možda će mu zatrebati pomoć da izvadi materijale iz torbe. Ali, na svoje najveće ogorčenje, primijeti da on nije na svom mjestu. Prisjetivši se što je Stauffenberg pri

dolasku rekao dežurnom telefonistu, Keitel se izvuče iz sobe da dovede natrag toga čudnog oficira.

Ali Stauffenberg nije bio ni kod telefona. Dežurni je rekao da je pukovnik naglo napustio zgradu. Sasvim zbunjen, Keitel se vratio u dvoranu za sastanke. Heusinger je napokon dovršio svoj izvještaj o trenutačnoj katastrofalnoj situaciji. *»Rusi,«* govorio je, *»nadiru jakim snagama zapadno od Dvine prema sjeveru. Njihove isturene linije već su jugozapadno od Dvinska. Ako naša grupa armija oko Čudskog jezera ne bude smjesta povučena, katastrofa...*[194]

Ta rečenica nije nikad dovršena.

Upravo u tom trenutku, u 12.42 poslije podne, eksplodirala je bomba.

Stauffenberg je vidio što se zbiva. On je stajao s generalom Fellgiebelom pred njegovom kancelarijom u bunkeru 88, udaljenom oko dvjesta metara, i nervozno pogledavao na svoj ručni sat te na baraku za sastanke. Onda je začuo silan prasak i vidio kako je zgrada u oblaku dima i vatre odletjela u zrak kao da je, pričao je kasnije, direktno pogođena granatom od 155 mm. Ljudska su tijela letjela kroz prozore, ruševlje uvis. U svom uzbuđenju, Stauffenberg nije nimalo sumnjao u to da su svi sudionici sastanka mrtvi ili na samrti. Brzo se oprostio od Fellgiebela, koji je sad morao telefonski javiti zavjerenicima u Berlin da je atentat uspio, a zatim prekinuti sve veze dok oni ne zauzmu glavni grad i proglase novu vladu.[195]

Pred Stauffenbergom je sad bio zadatak da se sretno i brzo izvuče iz Führerovog glavnog stana. Stražari na kontrolnim mjestima vidjeli su ili čuli eksploziju i smjesta zatvorili sve izlaze. Na prvoj brklji, nekoliko metara od Fellgiebelova bunkera, zaustavljen je Stauffenbergov automobil. On je iskočio iz njega i zatražio da razgovara s dežurnim oficirom. Pred njim je telefonirao nekome — nije poznato kome — rekao nekoliko riječi, spustio slušalicu i okrenuo se oficiru: *»Herr Leutnant,* dopušteno mi je da prođem.«

To je bio čist blef, ali je upalio. Poručnik je propisno zapisao u svoju stražarsku knjigu: *12.44 prošao puk. Stauffenberg* i, očito, poručio drugom kontrolnom mjestu da propuste automobil. Na trećoj i posljednjoj zapreci išlo je teže. Tu je već bio primljen znak za uzbunu i brklja je bila spuštena, straža udvostručena i nikom nije bilo dopušteno da uđe niti da izađe.

Automobil sa Stauffenbergom i njegovim ađutantom Haeftenom našao se pred vrlo tvrdokornim narednikom po imenu Kolbe. Pukovnik je opet zatražio da telefonira. Nazvao je kapetana von Möllendorfa, ađutanta logorskog komandanta. Požalio se da ga »zbog eksplozije« straža ne pušta da prođe. »Žurim se. General Fromm me čeka na aerodromu.« I to je bio blef. Fromm je bio u Berlinu, što je Stauffenbergu bilo dobro poznato.

Spustivši slušalicu, pukovnik se okrenuo naredniku. »Čuli ste, naredniče, dopušteno mi je da prođem.« Ali narednik nije bio lakovjeran. Sam je nazvao Möllendorfa da provjeri. Kapetan je odgovorio: »Može proći.«[196]

Automobil je zatim pojurio na aerodrom. Poručnik Haeften je uz put užurbano demontirao drugu bombu, koju je bio ponio u *svojoj* torbi za spise. Dijelove je pobacao po cesti gdje ih je kasnije našao Gestapo. Zapovjednik aerodroma nije bio još primio nikakav znak za uzbunu. Avion je stajao spreman za let i nekoliko minuta kasnije već se s obojicom oficira dignuo u zrak.

Bilo je nešto preko jedan. Iduća tri sata mora da su se Stauffenbergu činila najdužima u životu. Dok je spori *Heinkel* letio prema zapadu preko pjeskovite i jednolične njemačke nizine, nije mogao ništa drugo nego se nadati da je Fellgiebel uspio dobiti vezu s Berlinom i prenijeti zavjerenicima signal da smjesta stupe u akciju, zauzmu glavni grad te otpošalju pripremljene poruke vojnim komandantima u Njemačkoj i na zapadu, te da alarmirani lovci *Luftwaffe* neće prisiliti njegov avion da se spusti, ili da ga neće srušiti koji od sovjetskih aviona što su sve aktivnije operirali nad Istočnom Pruskom. Radio u njegovom vlastitom avionu nije bio dovoljno jak da uhvati Berlin, tako da nije mogao čuti prve uzbudljive emisije koje će, prema njegovu očekivanju, zavjerenici emitirati prije njegova spuštanja. Niti je, iz istog razloga, mogao sam razgovarati sa svojim ortacima u glavnom gradu i dati signal koji general Fellgiebel nije možda uspio otposlati.

Njegov je avion jednolično brujao kroz rano ljetno poslijepodne i spustio se u Rangsdorfu u 15.45. Stauffenberg je u povišenom raspoloženju pojurio do najbližeg telefona na aerodromu da nazove generala Olbrichta i dobije točan izvještaj o onom što je učinjeno u ta sudbonosna tri sata o

kojima je sve ovisilo. Na svoje beskrajno zaprepaštenje, saznao je da nije učinjeno ništa. Vijest o eksploziji dostavio je Fellgiebel telefonski poslije 13 sati, ali veza je bila slaba i zavjerenicima nije bilo sasvim jasno je li Hitler poginuo ili nije. Zapovijedi za »*Walküre*« izvađene su, doduše, iz Olbrichtova sefa, ali nisu izdane. U *Bendlerstrasse* su svi besposleno čekali Stauffenbergov povratak. General Beck i feldmaršal von Witzleben, koji su kao novi šef države, odnosno vrhovni komandant Wehrmachta, trebali smjesta početi izdavati već pripremljene proglase i zapovijedi te preko radija navijestiti zoru novoga dana u Njemačkoj, nisu se još uopće ni pojavili.

Hitler, međutim, usprkos Stauffenbergovu čvrstom uvjerenju koje je preko telefona bio iz Rangsdorfa prenio i Olbrichtu, nije bio mrtav. Gotovo nesvjesni pokret pukovnika Brandta, koji je torbu za spise premjestio s unutrašnje na vanjsku stranu masivnog hrastovog potpornja za stol, spasio mu je život. Bio je svojski uzdrman, ali ne i ozbiljno ranjen. Kosa mu je bila spaljena, noge su zadobile opekline, desna mu je ruka bila natučena i prolazno oduzeta, bubnjići u uhu probušeni, a leđa ogrebena jednom palom gredom. Jedva se mogao prepoznati, ispričao je kasnije jedan očevidac, kada je, podržavan Keitelom, izašao iz uništene i zapaljene zgrade, pocrnjela lica, s kosom koja se dimila i u hlačama koje su mu visile u krpama. Keitel je nekim čudom ostao neozlijeđen. Ali oni koji su stajali na onom kraju stola gdje je eksplodirala bomba bili su svi mrtvi, na samrti ili teško ranjeni.[197]

U prvom uzbuđenju bilo je nekoliko pretpostavki o uzrocima eksplozije. Hitler je najprije pomislio da se radi o napadu neprijateljskog lovca-bombardera koji se uspio neprimjetno došuljati. Jodl — kome je, između ostaloga, na glavu pao i veliki stakleni luster — bio je uvjeren da je neki od građevinskih radnika postavio bombu ispod poda. Duboka rupa koju je Stauffenbergova bomba iskopala u podu čini se da je potvrđivala tu pretpostavku. Potrajalo je neko vrijeme prije nego što je sumnja pala na pukovnika. Himmler, koji je dotrčao na poprište čim je čuo eksploziju, našao se pred teškom zagonetkom i smjesta poletio na telefon — minutu-dvije prije nego što je Fellgiebel uspio prekinuti sve veze — i javio Arturu

Nebeu, šefu berlinske kriminalističke policije, da pošalje avionom odred detektiva koji će provesti istragu.

U općoj zbunjenosti i zaprepaštenju, nitko se u prvi mah nije sjetio da je Stauffenberg izašao iz dvorane neposredno prije eksplozije. Isprva se vjerovalo da je bio u zgradi i da se nalazi među teško ranjenima koji su hitno otpremljeni u bolnicu. Hitler, koji još nije sumnjao na njega, zapovjedio je da se provjeri nalazi li se ondje ili ne.

Otprilike dva sata nakon eksplozije počelo se klupko odmotavati. Narednik, koji je dežurao kod telefona u *Lagebaracke*, javio je da je »jednoruki pukovnik«, koji ga je bio obavijestio da čeka poziv iz Berlina, izašao iz dvorane te, ne sačekavši taj poziv, žurno napustio zgradu. Neki od sudionika sjednice sjetili su se da je Stauffenberg ostavio svoju torbu ispod stola. Provjerom na kontrolnim mjestima otkriveno je da su Stauffenberg i njegov ađutant prošli odmah nakon eksplozije.

Sad su se rasplamsale Hitlerove sumnje. Nakon telefonskog razgovora s aerodromom u Rastenburgu dobiven je zanimljiv podatak, naime, da je Stauffenberg uzletio u velikoj žurbi odmah poslije jedan sat, označivši kao odredište aerodrom u Rangsdorfu. Himmler je smjesta naredio da ga odmah po slijetanju uhapse, ali ta zapovijed nije nikad stigla u Berlin, zahvaljujući hrabrom potezu generala Fellgiebela, koji je prekinuo sve telefonske i telegrafske veze. Čini se da do tog trenutka nitko u Glavnom stanu nije posumnjao da se u Berlinu događa nešto nepoželjno. Svi su vjerovali da je Stauffenberg radio sam. Neće ga biti teško uhvatiti, ukoliko nije, kao što su neki sumnjali, sletio iza sovjetskih linija. Hitleru, koji je, s obzirom na okolnosti, ostao prilično miran, vrzle su se u tom trenutku druge misli po glavi. Mora dočekati Mussolinija koji, budući da mu vlak nešto kasni, stiže u 4 sata poslije podne.

Bilo je nečeg sablasnog i grotesknog u tom posljednjem sastanku dvaju fašističkih diktatora toga poslijepodneva, 20. srpnja 1944, kad su razgledali ruševine dvorane za konferencije nastojeći se međusobno obmanuti da Osovina, koju su oni iskovali i koja je trebala zagospodariti evropskim kontinentom, ne leži isto tako u ruševinama. Nekoć ponosni i gizdavi Duce nije sada bio ništa drugo do *Gauleiter* Lombardije, kojeg su iz zatvora izbavili nacistički grubijani a na noge postavili Hitler i SS. Usprkos tome, Führer se u svom prijateljstvu i poštovanju koje je gajio prema palom

talijanskom tiranu nije nikad pokolebao, i pozdravio ga je s toliko topline koliko mu je to njegovo Fizičko stanje dopuštalo. Pokazivao mu je još uvijek zadimljene ruševine *Lagebaracke* u kojoj se prije nekoliko sati zamalo ugasio njegov život, prorekavši da će njihova zajednička stvar, unatoč svim nedaćama, na kraju trijumfirati.

Dr. Schmidt, koji je bio prisutan kao tumač, ovako je opisao taj prizor:[198]

> Mussolini je bio vidljivo zaprepašten. Nije mogao razumjeti kako se tako nešto moglo dogoditi u Glavnom stanu...
>
> »Stajao sam za ovim stolom (objašnjavao je Hitler), bomba je eksplodirala tik ispred mojih nogu... Očito da se meni ništa ne može dogoditi i da mi je sudbina odredila da produžim svojim putem i dovršim započeto djelo... Ovo što se danas dogodilo ovdje, to je vrhunac! Da sam sada izbjegnuo smrti... Uvjeren sam čvršće no ikad da će velika stvar kojoj služim isplivati iz sadašnjih pogibli i da sve može biti privedeno sretnom svršetku.«

Mussolini, koga su Hitlerove riječi, što se već tako često događalo i prije, zanijele, kaže Schmidt, složio se s njim.

> Naš položaj je loš (rekao je), moglo bi se gotovo reći očajan, ali ovo što se danas zbilo ovdje ulijeva mi novu hrabrost. Nakon (tog) čuda nepojmljivo je da bi našu stvar mogla zadesiti zla kob.

Na to su oba diktatora, zajedno sa svojom svitom, otišla na čaj, i tu je sada — bilo je oko 17 sati — došlo do smiješne scene koja pruža poučnu, ako ne i začudnu sliku o ponašanju bijednih, ispraznih nacističkih poglavica u trenutku jedne od najtežih kriza Trećega Reicha. U međuvremenu je, na izričitu Hitlerovu zapovijed, popravljen sistem veza u Rastenburgu i počeli su pristizati prvi izvještaji iz Berlina, ukazujući na to da je ondje, a možda i na zapadnoj fronti, izbila vojna pobuna. Sad je među nacističkim vođama izbilo dugo suzdržavano međusobno optuživanje, a njihova je vika odzvanjala među krovnim gredama. Sam Hitler sjedio je isprva tiho i zamišljeno dok je Mussolini pocrvenio od zaprepaštenja.

Admiral Dönitz, koji se na vijest o atentatu požurio avionom u Rastenburg i stigao pošto je čaj već bio počeo, okomio se na kopnenu vojsku. Göring ga je podržavao u ime ratnog zrakoplovstva. Onda je Dönitz optužio Göringa za katastrofalne neuspjehe *Luftwaffe,* a debeli je maršal Reicha, pošto se obranio, napao Ribbentropa, kojeg nikad nije ni podnosio, zbog bankrota njemačke vanjske politike. U jednom trenutku nije mnogo trebalo da svojom maršalskom palicom tresne arogantnog ministra vanjskih

poslova. »Vi prljavi trgovčiću šampanjcem! Začepite ta svoja prokleta usta!« vikao je Göring. Ali to nije bilo lako Ribbentropu, koji je čak i od maršala Reicha tražio neko poštovanje. »Ja sam još uvijek ministar vanjskih poslova,« vikao je, »i zovem se *von* Ribbentrop!«[199]

Onda je netko naveo razgovor na jednu raniju »pobunu« protiv nacističkog režima, Röhmov »puč« od 30. lipnja 1934. Spominjanje te afere dovelo je Hitlera — koji je dotad mirno sjedio i mrzovoljno sisao živo obojene pilule kojima ga je bio opskrbio njegov šarlatanski liječnik dr Theodor Morell — do pravog bijesa. Svjedoci kažu da je skočio sa svog stolca, s pjenom na ustima, te urlikao i goropadio se. Ono što je učinio s Röhmom i njegovim izdajničkim sljedbenicima nije ništa, vikao je, prema onom što će učiniti s današnjim izdajicama. Svima će podsjeći korijenje i uništiti ih. »Žene i djecu poslat ću im u koncentracione logore,« režao je, »i neka ne očekuju nikakvu milost!« U tom slučaju, kao i u mnogim sličnim slučajevima, svoju je riječ i održao.

Nešto zbog iscrpljenosti, ali i zbog toga što su počele pristizati telefonske vijesti iz Berlina o novim pojedinostima vojne pobune, Hitler je prekinuo svoj suludi monolog, ali bijes mu se nije stišao. Otpratio je Mussolinija na vlak — bio je to njihov posljednji oproštaj — i vratio se u svoj glavni stan. Kad su mu oko 6 sati poslije podne rekli da puč još nije ugušen, zgrabio je telefonsku slušalicu i počeo vrištati u nju zapovijedi SS-u u Berlinu da strijelja svakoga tko je iole sumnjiv. »Gdje je Himmler? Zašto on nije ovdje?« proderao se, zaboravivši da je sam tek prije jedan sat, kad je njegovo društvo sjelo za čaj, naredio šefu SS-a da odleti u Berlin i nemilosrdno uguši pobunu, te da njegov vrhovni policajac nikako još nije mogao stići ni donde.[200]

Dugo i brižno pripremana pobuna u Berlinu, kao što je Stauffenberg, na svoj očaj, saznao kad se u 15.45 spustio na aerodrom u Rangsdorfu, nije se još ni bila pomaknula s mjesta. Tri dragocjena, odlučna sata, za kojih je Führerov glavni stan bio otcijepljen od vanjskog svijeta, bila su izgubljena.

Stauffenberg nije mogao ni za živu glavu razumjeti zašto se to dogodilo — kao što ne može ni povjesničar koji bi pokušao rekonstruirati događaje toga sudbonosnog dana. Vrijeme je bilo vruće i sparno, pa je

možda i to imalo izvjesnog učinka. Premda su glavni zavjerenici znali da je Stauffenberg tog jutra otišao u Rastenburg »teško natovaren«, kako je rečeno generalu Hoepneru, da u 1 sat poslije podne prisustvuje Führerovom sastanku, samo su neki od njih, i to uglavnom mlađi oficiri, počeli oko podne polako pristizati u štab Rezervne armije — i zavjere — u *Bendlerstrasse.* Pri Stauffenbergovu prethodnom pokušaju da ubije Hitlera, 15. srpnja, kao što se sjećamo, general Olbricht bio je naredio trupama berlinskog garnizona da izađu iz svojih kasarni dva sata prije nego što je bomba trebala eksplodirati. Ali 20. srpnja, sjećajući se valjda rizika kojem se bio izložio, nije izdao sličnu zapovijed. Komandanti jedinica u Berlinu i centrima za izobrazbu u obližnjem Döberlitzu, Jüterbogu, Krampnitzu i Wünsdorfu dobili su, doduše, sinoć mig da će vjerojatno na dvadesetog primiti zapovijed za *»Walküre«.* Ali je Olbricht bio odlučio da s njima pričeka tako dugo dok od Fellgiebela iz Rastenburga ne primi definitivnu obavijest. Trideset minuta poslije dvanaest — istog trenutka kad je Stauffenberg razbio kapsulu svoje bombe — u *Bendlerstrasse* se pojavio general Hoepner s kovčegom u kojem je bila uniforma koju mu je Hitler bio zabranio nositi. On i Olbricht odoše na ručak za kojim s pola boce vina nazdraviše uspjehu svog pothvata.

Tek što su se vratili u Olbrichtovu kancelariju, u sobu je upao general Fritz Thiele, šef Službe veze u OKH. Upravo je telefonski razgovarao s Fellgiebelom, rekao je uzbuđeno, i premda je veza bila slaba a Fellgiebel se morao vrlo oprezno izražavati, čini se da je bomba eksplodirala, ali da Hitler nije mrtav. A, u tom slučaju, zaključio je Thiele, zapovijedi za »*Walküre*« ne bi trebalo izdati. Olbricht i Hoepner složiše se s njim.

I tako nisu ništa poduzeli sve do 15.45 poslije podne, kad je Stauffenberg sletio u Rangsdorfu i pohitao na telefon. Trupe nisu skupljene, nikakve zapovijedi nisu otposlane vojnim komandantima u drugim gradovima i, možda najčudnije od svega, nitko se nije sjetio da zauzme zgradu radija ili telefonske i telegrafske centrale. Beck i Witzleben, dva glavna vojna lidera, nisu se još ni bili pojavili.

Stauffenbergov povratak napokon je pokrenuo zavjerenike. Još iz Rangsdorfa bio je nagovorio generala Olbrichta da ne čeka dok on stigne u *Bendlerstrasse* — od aerodroma donde treba mu četrdeset i pet minuta — nego neka odmah započne s *»Walküre«.* Zavjerenici su napokon dobili

nekoga tko će izdavati zapovijedi — jer bez njih je, čini se, njemački oficir izgubljen, pa makar on bio i pobunjeni oficir i makar se radilo o tako odlučnom trenutku — i akcija je započela. Pukovnik Mertz von Quirnheim, Olbrichtov načelnik štaba i Stauffenbergov prisni prijatelj, primio je zapovijedi za *»Walküre«* i stao ih teleprinterom i telefonom prenositi dalje. Prva je naređivala pokret trupa u Berlinu, a druga, koju je potpisao Witzleben kao »vrhovni komandant Wehrmachta« i supotpisao grof von Stauffenberg (obje su bile napisane već prije nekoliko mjeseci), javljale su da je Führer mrtav i da Witzleben »prenosi izvršnu vlast« na pokrajinske komandante u domovini i komandante borbenih armija na fronti. Feldmaršal von Witzleben nije još uopće ni bio stigao u *Bendlerstrasse.* Bio je dopro do Zossena, tridesetak kilometara udaljenog od Berlina, gdje je vijećao s načelnikom Uprave za snabdijevanje Wagnerom. Poslali su po njega, kao i po generala Bečka. Oba vodeća generala u zavjeri ponašala su se toga sudbonosnog dana krajnje ležerno.

Pošto su izdane zapovijedi, neke s potpisom generala Fromma, premda bez njegova znanja, Olbricht je otišao u kancelariju komandanta Rezervne armije i rekao mu da je Fellgiebel javio o Hitlerovoj pogibiji. Zamolio ga je da preuzme vodstvo »*Walküre«* i osigura unutrašnju sigurnost države. Zavjerenici su znali da će Frommove zapovijedi biti automatski poslušane. U tom je trenutku on za njih bio vrlo važan. Ali Fromm je, kao i Kluge, bio genijalan kolebljivac; on nije bio čovjek koji će skočiti prije no što bude siguran gdje će pasti. Tražio je pouzdan dokaz da je Hitler mrtav.

U tom je času Olbricht učinio još jednu sudbonosnu pogrešku tog dana. Prema onom što mu je preko telefona javio Stauffenberg iz Rangsdorfa, bio je siguran da je Führer mrtav. Osim toga znao je da je Fellgiebel uspio blokirati telefonske linije iz Rastenburga. Odvažno je podignuo telefonsku slušalicu i zatražio *blitz*-razgovor s Keitelom. Na njegovo golemo iznenađenje — veze su, kao što znamo, u međuvremenu bile opet uspostavljene, ali Olbricht to nije znao — Keitel se gotovo smjesta javio.

FROMM: Što se dogodilo u glavnom stanu? Berlinom kolaju svakojake glasine.

KEITEL: Što bi se dogodilo? Ovdje je sve u redu.

FROMM: Upravo mi je javljeno da je Führer ubijen.

KEITEL: Glupost. Doduše, pokušan je atentat, ali, srećom, nije uspio. Führer je živ i samo neznatno ranjen. Usput, gdje je vaš načelnik štaba, pukovnik grof von Stauffenberg?

FROMM: Stauffenberg se još nije vratio k nama.[201]

Od tog trenutka Fromm je bio izgubljen za pokret, s posljedicama koje će se uskoro pokazati katastrofalnima. Olbricht je, kao omamljen, bez riječi napustio sobu. U tom je času stigao general Beck, odjeven u tamno civilno odijelo — možda zato da pokaže kako malo važnosti pridaje vojnom karakteru pobune — da preuzme vodstvo. Ali pravi vođa, što su svi ubrzo uvidjeli, bio je pukovnik von Stauffenberg, koji je u 16.30, gologlav i bez daha, dojurio uza stube starog Ministarstva rata. Ukratko je izvijestio o eksploziji, naglasivši da ju je vidio vlastitim očima s udaljenosti od jedva stotinu metara. Kad je Olbricht upao s primjedbom da je Keitel upravo bio na telefonu i da se zakleo da je Hitler samo neznatno ranjen, Stauffenberg je odgovorio da Keitel lažima želi dobiti na vremenu. U najmanju ruku, Hitler je teško ranjen. Uostalom, dodao je, sad im ne preostaje drugo nego da, ne izgubivši više ni minutu, zbace nacistički režim. Beck se složio. Njemu je prilično svejedno, rekao je, je li despot živ ili mrtav. Oni moraju energično nastaviti i uništiti njegovu strahovladu.

Ali nevolja je bila u tome što zavjerenici nakon toga sudbonosnog oklijevanja i u zabuni koja je uslijedila nisu, usprkos svem svojem planiranju, znali kako da nastave. Čini se da im čak ni onda kad je general Thiele došao i obavijestio ih kako će vijest o tome da je Hitler preživio uskoro biti emitirana preko radija, nije palo na um da bi sad, kao prvo i neodgodivo, morali zauzeti radio-stanicu i spriječiti naciste da govore narodu te sami početi emitirati vlastite proklamacije o novoj vladi. Ako im trupe za to još nisu stajale na raspolaganju, mogla je poslužiti i berlinska policija. Grof von Helldorf, šef policije i pouzdan član zavjere, nestrpljivo je čekao od podne da poduzme akciju sa svojim znatnim snagama koje su, osim toga, već bile dovedene u stanje pripravnosti. Ali, budući da nitko nije nazvao, on se konačno u 16 sati odvezao u *Bendlerstrasse* da provjeri što se dogodilo. Olbricht mu je rekao da će njegova policija stajati pod zapovjedništvom vojske. Ali u tom trenutku nije još bilo nikakve ustaničke vojske; postojali su samo zbunjeni oficiri koji su se užurbano vrzli u štabu, bez ijednog vojnika pod svojom komandom.

Umjesto da se pobrine da oficiri dobiju svoje vojnike, Stauffenberg je naručio hitan telefonski razgovor sa svojim bratićem potpukovnikom Cäsarom von Hofackerom, u glavnom stanu generala von Stuelpnagela u Parizu, i dao znak tamošnjim zavjerenicima da stupe u akciju. To je, nema sumnje, bilo izvanredno važno, jer je zavjera u Francuskoj bila bolje organizirana i podržavana značajnijim oficirima kopnene vojske nego na drugim mjestima, osim u Berlinu. U stvari, Stuelpnagel je pokazao više energije nego njegove kolege generali u središtu pobune. Prije mraka uhapsio je i potrpao u zatvor tisuću dvjesta SS i SD-oficira i agenata u Parizu, među njima i njihovog opasnog komandanta, SS-general-potpukovnika Karla Oberga. Da je slična energija i slična primjena te energije bila pokazana toga poslijepodneva u Berlinu, povijest bi možda krenula drugim tokom.

Pošto je alarmirao Pariz, Stauffenberg je obratio pažnju tvrdoglavom Frommu, čiji je bio načelnik štaba i čije je odbijanje da se pridruži zavjerenicima pošto je od Keitela doznao da je Hitler živ, ozbiljno ugrozilo cijelu zavjeru. Budući da se Beck nije imao volje već tako rano pojaviti na sceni, otišli su Stauffenberg i Olbricht sami do Fromma. Olbricht je rekao Frommu kako Stauffenberg može posvjedočiti da je Hitler mrtav.

»To je nemoguće,« prasnuo je Fromm. »Keitel me je uvjerio u suprotno.«

»Keitel laže, kao i obično,« upao je Stauffenberg. »Na vlastite sam oči vidio kad su iznosili Hitlerovo tijelo.«

Ta izjava njegovog načelnika štaba i očevica navela je Fromma da se zamisli i neko je vrijeme šutio. Ali, kad je Olbricht, nastojeći da iskoristi tu njegovu neodlučnost, primijetio da je šifra za » *Walküre«* ionako već otposlana, Fromm se naglo dignuo i povikao: »To je čista nepokornost! Tko je izdao tu zapovijed?«

Kad su mu naveli ime pukovnika Mertza von Quirnheima, dao je pozvati tog oficira i rekao mu da je uhapšen.

Stauffenberg je učinio još jedan, posljednji pokušaj da predobije svog šefa. »Generale,« rekao je, »osobno sam postavio bombu za Hitlerovog razgovora o vojnoj situaciji. Eksplodirala je kao granata od 15 cm. Nitko u toj sobi nije mogao ostati živ.«

Ali Fromm je bio prelukav oportunist da bi se dao zavarati. »Grofe Stauffenberg,« odgovorio je, »atentat nije uspio. Morate se smjesta ustrijeliti.« Stauffenberg je to hladno odbio. Na to je krupni, zajapureni Fromm objavio da su sva tri njegova posjetioca, Stauffenberg, Olbricht i Mertz, uhapšeni.

»Varate se,« odgovorio je Olbricht. »Mi ćemo sada uhapsiti vas.«

Uslijedila je neprilična tučnjava među braćom oficirima u kojoj je Fromm, prema jednoj verziji, udario jednorukog Stauffenberga u lice. Ali general je brzo svladan, uhapšen i zatvoren u sobu svog ađutanta, a za čuvara mu je određen major Ludwig von Leonrod.[202] Za svaku sigurnost, zavjerenici su presjekli telefonske žice u sobi.

Kad se Stauffenberg vratio u svoj ured, zatekao je u njemu *SS-Oberführera* Piffrädera, koji se nedavno bio proslavio time što je nadzirao iskapanje i uništavanje 221.000 leševa onih Židova koje su *Einsatz*-grupe poubijale na Baltiku, kako ih Rusi u svom napredovanju ne bi pronašli. Piffräder je došao sa svoja dva agenta Službe sigurnosti u civilu da ga uhapsi. Sva trojica zatvorena su u jednu praznu susjednu sobu. Onda se pojavio general von Kortzfleisch, komandant vojne oblasti Berlin—Brandenburg *(Wehrkreis III),* da pita što se događa. Taj je zagriženi nacistički general zahtijevao da razgovara s Frommom, ali su ga odveli Olbrichtu, s kojim nije htio razgovarati. Napokon ga je primio Beck, a kad se Kortzfleisch pokazao krajnje nepopustljivim, zatvoren je i on. Kao što je bilo planirano, na njegovo je mjesto postavljen general von Thüngen.

Piffräderov dolazak podsjetio je Stauffenberga da su zavjerenici zaboravili postaviti stražu oko zgrade. Na to je jedan odred gardijskog bataljona *Grossdeutschland,* koji je trebalo da bude na stražarskoj dužnosti ali nije bio, postavljen na ulaz. Nešto poslije 17 sati urotnici su imali pod svojom kontrolom bar vlastiti glavni stan, ali to je ujedno bio i jedini dio Berlina koji su kontrolirali. Što se dogodilo s trupama kopnene vojske koje su trebale zauzeti glavni grad i osigurati nesmetan rad novoj antinacističkoj vladi?

Nešto poslije 16 sati, kad su zavjerenici nakon Stauffenbergova povratka napokon oživjeli, zapovjednik Berlina general von Hase telefonirao je komandantu elitnog gardijskog bataljona *Grossdeutschland* u

Döberitz, davši mu upute da stavi u pripravnost svoju jedinicu a sam se smjesta javi u Komandaturu u *Unter den Linden.* Tek nedavno imenovani komandant bataljona bio je major Otto Remer, koji će toga dana odigrati presudnu ulogu, premda ne onakvu kakvu su zavjerenici očekivali od njega. Budući da je njegovu bataljonu bila namijenjena vrlo važna zadaća, bili su se zanimali za njega i sa zadovoljstvom zaključili da je to nepolitički oficir koji će se pokoriti zapovijedima svoga neposrednog pretpostavljenog. O njegovoj hrabrosti nije bilo sumnje. Osam je puta bio ranjen te je nedavno iz ruku samoga Hitlera primio Viteški križ s hrastovim lišćem — rijetko odlikovanje.

Remer je, prema dobivenim uputama, stavio u stanje pripravnosti svoj bataljon i požurio u grad da od Hasea primi daljnje naredbe. General mu je rekao da je Hitler ubijen i da esesovci spremaju puč, naredivši mu da blokira ministarstva u *Wilhelmstrasse* i centralu Službe sigurnosti SS-a u blizini anhaltskog kolodvora. Brzo se prihvativši posla, Remer je do 17.30 sve to obavio i vratio se u *Unter den Linden* da primi nove naredbe.

I sad se jedan drugi sporedni lik upleo u dramu, navevši Remera da postane zla kob zavjerenika. Bio je to neki poručnik, dr Hans Hagen, izvanredno razdražljiv i samouvjeren mlad čovjek, koji je kao nacionalsocijalistički instruktor bio dodijeljen Remerovom gardijskom bataljonu. Osim toga, radio je i za dra Goebbelsa u Ministarstvu propagande i u tom je trenutku bio zapravo stacioniran u Bayreuthu, kamo ga je bilo poslalo to ministarstvo da, na zahtjev Hitlerova sekretara Martina Bormanna, prikupi materijal za knjigu »Povijest nacionalsocijalističke kulture«. U Berlinu se našao sasvim slučajno. Bio je došao da održi govor u spomen nekom nepoznatom piscu koji je pao na bojištu, a svoj je dolazak htio iskoristiti da to poslijepodne — usprkos vrućem i sparnom danu — ujedno održi predavanje svom bataljonu o »pitanjima nacionalsocijalističkog vodstva«. Volio je držati govore.

Razdražljivi je poručnik bio uvjeren da je na putu za Döberitz, u jednom mimoilazećem armijskom automobilu, vidio feldmaršala von Brauchitscha u punoj uniformi. Smjesta je došao na pomisao da stari general sprema neku izdaju. Brauchitsch, kojega je Hitler već poodavno bio najurio iz vojske, nije tog dana uopće bio u Berlinu, ni u uniformi ni bez nje, ali Hagen se kleo da ga je vidio. O toj svojoj sumnji govorio je Remeru

slučajno baš onda kad je major primio naredbu da zauzme *Wilhelmstrasse.* Ta je naredba tu sumnju još više pojačala te on nagovori Remera da mu da motorkotač, kojim smjesta odjuri u Ministarstvo propagande da upozori Goebbelsa.

Ministar je upravo bio primio telefonski poziv od Hitlera koji mu je ispričao o atentatu i rekao mu neka što prije objavi preko radija kako pokušaj nije uspio. Čini se da je to bila prva vijest koju je o događajima u Rastenburgu primio inače budni ministar propagande. Odmah zatim donio mu je Hagen najnovije vijesti o tome što se sprema u Berlinu. Goebbels je isprva bio skeptičan — smatrao je Hagena nekakvim gnjavatorom — i, prema jednoj verziji, htio ga izbaciti, ali poručnik mu je predložio da ode do prozora i sam se uvjeri. Ono što je vidio uvjerilo ga j.e više od Hagenovih histeričnih riječi. Trupe kopnene vojske zauzimale su položaj oko ministarstva. Goebbels, koji je, usprkos svojoj gluposti, bio izvanredno dosjetljiv, rekao je Hagenu neka mu smjesta pošalje Remera. Učinivši to, Hagen je ispao iz povijesti.

I tako, dok su zavjerenici u *Bendlerstrasse* uspostavljali vezu s generalima diljem Evrope, ne misleći na tako beznačajnog oficira kao što je bio Remer, usprkos njegovom važnom zadatku, Goebbels je nastojao doći u vezu s čovjekom, koji je, bez obzira na svoj čin, bio u tom trenutku najvažniji.

Susret između njih bio je na svaki način neizbježan, jer je Remer u međuvremenu primio naredbu da uhapsi ministra propagande. Tako je major imao zapovijed da uhapsi Goebbelsa, i poruku od tog istog Goebbelsa da dođe k njemu. Remer je ušao u Ministarstvo propagande s dvadeset vojnika, kojima je rekao da dođu po njega ako u roku od nekoliko minuta ne izađe iz ministrove sobe. S izvučenim pištoljima ušli su on i njegov ađutant u sobu da uhapse najvažnijeg nacističkog rukovodioca tog dana u Berlinu.

Među ostalim sposobnostima koje su omogućile Josephu Goebbelsu da se u Trećem Reichu vine do svog visokog položaja, bila je i njegova snalažljivost u kritičnim situacijama — a ova je bila najkritičnija i najneizvjesnija u njegovom burnom životu. Smjesta je podsjetio mladog majora na njegovu zakletvu vjernosti Vrhovnom komandantu. Remer je odriješito odgovorio da je Hitler mrtav. Na to je Goebbels rekao da je Führer

i te kako živ — upravo je razgovarao s njim preko telefona. Dokazat će to. Dignuo je slušalicu i zatražio hitnu vezu s Vrhovnim komandantom u Rastenburgu. Propust zavjerenika da zauzmu berlinsku telefonsku centralu, ili bar da prerežu njezine žice, i opet je pridonio katastrofi.[203] Hitler se odazvao za manje od dvije minute. Goebbels brzo pruži telefonsku slušalicu Remeru. Prepoznaje li major njegov glas? upitao je vrhovni vojskovođa. Tko u Njemačkoj ne bi prepoznao taj opori glas kad ga je nekoliko stotina puta čuo preko radija? Remer ga je, štoviše, prije nekoliko tjedana, kad je od Führera primio odlikovanje, čuo i direktno. Major se navodno smjesta ukočio u stavu mirno. Hitler mu je zapovjedio da uguši pobunu i pokorava se samo zapovijedima Goebbelsa, Himmlera, koga je upravo imenovao komandantom Rezervne armije i koji je na putu u Berlin, i generala Reineckea, koji se slučajno nalazi u glavnom gradu i već je primio zapovijed da preuzme zapovjedništvo nad svim berlinskim trupama. Führer ujedno smjesta unapređuje majora u čin pukovnika.

To je Remeru bilo dovoljno. Primio je naredbu odozgo i prihvatio se njezina izvršenja s energijom kakve nije bilo u *Bendlerstrasse.* Povukao je svoj bataljon iz *Wilhelmstrasse,* zauzeo *Kommandantur* u *Unter den Linden,* otposlao patrole da zaustave trupe koje bi eventualno umarširale u grad i sam se dao u potragu za sjedištem zavjere kako bi mogao uhapsiti kolovođe.

Zašto su pobunjeni generali i pukovnici tako važnu ulogu povjerili Remeru, u prvom redu, zašto ga u posljednji čas nisu zamijenili kojim oficirom što je dušom i tijelom pripadao zavjeri, ili zašto bar nisu dodijelili kojeg povjerljivog oficira gardijskom bataljonu da kontrolira izvršava li Remer zapovijedi — sve to spada među mnogobrojne zagonetke 20. srpnja. Nadalje, zašto nisu smjesta uhapsili Goebbelsa, najvažnijeg i najopasnijeg nacističkog rukovodioca u Berlinu? Dva policajca grofa von Helldorfa mogla su to učiniti za dvije minute, budući da Ministarstvo propagande nije uopće bilo čuvano. I zašto zavjerenici nisu zauzeli centralu Gestapoa u *Prinz Albrechtstrasse* te ne samo onemogućili tajnu policiju nego istovremeno oslobodili svoje ondje zatočene istomišljenike, uključiv i Lebera? Sjedište Gestapoa bilo je praktički nečuvano, jednako kao i *Reichssicherheitshauptamt,* taj živčani čvor SD-a i SS-a, koji je logički trebalo zauzeti među prvima. Na ta je pitanja sada nemoguće odgovoriti.

Remerovo naglo skretanje na protivničku stranu ostalo je neko vrijeme nepoznato u *Bendlerstrasse.* Očito je ondje malo što od onoga što se zbivalo u Berlinu postalo poznato prije negoli je bilo prekasno. Još i danas teško je objasniti te događaje, budući da su izvještaji očevidaca puni zbunjujućih proturječnosti. Gdje su bili tenkovi, gdje trupe Iz prigradskih garnizona?

Kratka objava, emitirana nešto poslije 18.30 preko *Deutschlandsendera,* radio-stanice s tako jakim odašiljačem da se mogla čuti u cijeloj Evropi, da je pokušan atentat na Hitlera, ali da nije uspio, pala je kao težak udarac na užurbane ljude u *Bendlerstrasse,* ali ih ujedno i upozorila na to da jedinica koja je trebala zauzeti *Rundfunkhaus* nije to učinila. Tu objavu uspio je Goebbels poslati telefonski u radio-stanicu još dok je čekao na

Remera. Petnaest minuta do sedam Stauffenberg je teleprinterom javio armijskim komandantima da je objava lažna i da je Hitler mrtav. Ali šteta pričinjena pučistima bila je gotovo nepopravljiva. Komandanti u Pragu i Beču, koji su već počeli hapsiti esesovce i nacističke partijske rukovodioce, stali su uzmicati. Onda je u 20.20 Keitel uspio preko armijskog teleprintera iz Hitlerova glavnog stana javiti svim komandantima kopnene vojske da je Himmler imenovan komandantom Rezervne armije, i da se svi imaju »pokoravati njegovim i mojim zapovijedima«, dodao je Keitel. »Zapovijedi izdane od Fromma, Witzlebena ili Hoepnera ne vrijede.« Objava *Deutschlandsendera* da je Hitler živ, i Keitelova stroga naredba da se svi imaju pokoravati samo njegovim zapovijedima, imale su, kao što ćemo vidjeti, presudno djelovanje na feldmaršala von Klugea, koji se u Francuskoj upravo bio spremao da stane na stranu zavjerenika.[204]

Nisu stigli čak ni tenkovi na koje su zavjerenici tako ozbiljno računali. Bilo bi logično očekivati da će se general Hoepner, istaknuti komandant oklopnih jedinica, pobrinuti za njih, ali nije dospio na to. Zavjerenici su naredili komandantu tenkovske škole u Krampnitzu, pukovniku Wolfgangu Gläsemem, da pošalje svoja oklopljena vozila u grad, a sam se javi u *Bendlerstrasse* gdje će dobiti daljnje upute. Ali pukovnik nije htio sudjelovati ni u kakvom puču protiv nacista, tako da ga je

Olbricht, pošto ga je uzalud nagovarao, morao također zatvoriti u zgradu. Gläserner je, međutim, uspio došapnuti svom ađutantu, koji nije bio

uhapšen, neka obavijesti Generalni inspektorat oklopnih jedinica u Berlinu o tome što se dogodilo, i neka se pobrine da se ubuduće slušaju samo zapovijedi Inspektorata.

Tako su zavjerenici bili lišeni prijeko potrebnih tenkova, premda su neki od njih ipak doprli do samog središta grada *Tiergartena.* Pukovnik Gläserner uspio se lukavštinom izvući iz svog zatvora rekavši svojim čuvarima da se predomislio i da će prihvatiti Olbrichtove zapovijedi i sam preuzeti komandu nad svojim tenkovima. Na to je umaknuo iz zgrade i uskoro zatim povučeni su svi tenkovi iz grada.

Ovaj pukovnik nije bio jedini oficir koji je umaknuo iz improviziranih džentlemenskih zatvora u koje su stavljeni oni što se nisu htjeli priključiti zavjeri. Ta je okolnost pridonijela brzom kraju pobune.

Kad je nešto prije 20 sati feldmaršal von Witzleben, u punoj uniformi i mašući svojom palicom, napokon stigao da preuzme svoje dužnosti kao novi vrhovni komandant Wehrmachta, čini se da je smjesta uočio da puč nije uspio. Razgalamio se na Bečka i Stauffenberga da su upropastili cijelu stvar. Kasnije je na svom suđenju rekao kako mu je odmah bilo jasno da je pothvat propao, čim je saznao da nije zauzeta čak ni zgrada radio-stanice. Ali on sam nije učinio ništa da pomogne onda kad je svojim feldmaršalskim autoritetom mogao pridobiti više vojnih komandanata u Berlinu i inozemstvu. Četrdeset i pet minuta kasnije bijesno je napustio zgradu u *Bendlerstrasse* — a time i zavjeru, jer je sad bilo očito da je propala — odvezao se svojim mercedesom natrag u Zossen, u kojem je bio potratio sedam odlučnih sati tog dana, rekao glavnom intendantu Wagneru da je zavjera propala, i nastavio vožnju do svog ladanjskog posjeda, udaljenog pedesetak kilometara, gdje ga je sutradan uhapsio general Linnertz.

Sad se dignuo zastor prije posljednjeg čina.

Nešto poslije 9 uvečer razočarani su se zavjerenici prenerazili čuvši kako *Deutschlandsender* objavljuje da će se Führer još iste večeri preko radija obratiti njemačkom narodu. Nekoliko minuta nakon toga saznali su da je komandant Berlina general von Hase, koji je bio poslao majora — sada pukovnika — Remera na njegov kobni zadatak, uhapšen i da je nacistički general Reinecke, podržan jedinicama SS-a, preuzeo komandu nad svim trupama u Berlinu i da se sprema osvojiti *Bendlerstrasse.*

SS se napokon oporavio, zahvaljujući uglavnom Ottu Skorzenyju, energičnom SS-vođi, koji se istaknuo u spašavanju Mussolinija iz zatočeništva. Ne sluteći da se tog dana nešto sprema, Skorzeny je u 6 sati poslije podne sjeo u noćni ekspres za Beč, ali je u Lichterfeldeu, na nalog SS-generala Schellenberga, čovjeka broj dva u SD-u, vlak zaustavljen i Skorzeny pozvan da siđe s njega. Vrativši se u Berlin, Skorzeny je zatekao nečuvanu zgradu SD-a u krajnje histeričnom raspoloženju, ali, hladnokrvan kakav je već bio, a povrh toga i dobar organizator, brzo je skupio svoje naoružane čete i bacio se na posao. On je bio prvi koji je nagovorio formacije iz tenkovske škole da ostanu vjerne Hitleru.

Energična protuakcija u Rastenburgu, Goebbelsova dosjetljivost kojom je predobio Remera i poslužio se radijem, oživljavanje SS-a u Berlinu i nevjerojatna zbunjenost i neaktivnost zavjerenika u *Bendlerstrasse,* naveli su mnoge oficire kopnene vojske koji su se spremali da pristupe zavjerenicima, ili su čak već i pristupili, da se predomisle. Jedan od tih bio je i general Otto Herfurth, načelnik štaba uhapšenog Kortzfleischa, koji je isprva surađivao s *Bendlerstrasse* u pokušaju da se skupe trupe, ali je zatim, vidjevši kako se stvari razvijaju, promijenio stranu i oko 21.30 nazvao Hitlerov glavni stan i rekao da radi na ugušivanju vojnog puča.[205]

General Fromm, zbog čijeg je odbijanja da se pridruži zavjeri cijeli pothvat od samog početka stajao na kocki i koji je zbog toga i uhapšen, sada se pokrenuo. Oko 20 sati, pošto je četiri sata bio zatvoren u sobi svog ađutanta, zamolio je za dozvolu da se premjesti u vlastite prostorije kat niže. Dao je svoju oficirsku riječ da neće pokušati pobjeći niti uspostaviti vezu s vanjskim svijetom. General Hoepner je pristao i, štoviše, budući da mu se Fromm potužio da je ne samo gladan nego i žedan, poslao mu sendviče i bocu vina. Nešto ranije bila su pristigla tri generala iz Frommova štaba, odbila da se pridruže zavjeri i zatražila da ih odvedu k njihovom šefu. Neobjašnjivo zašto, ali odveli su ih k njemu. Doduše, i njih su uhapsili, ali, čim su stigli k Frommu, on im je objasnio kako mogu uteći kroz jedan malo upotrebljavani stražnji izlaz. Pogazivši riječ koju je bio dao Hoepneru, naredio je generalima da organiziraju pomoć, zauzmu zgradu i uguše pobunu. Generali su neopaženo umaknuli iz zgrade.

Ali u međuvremenu je već i grupa nižih oficira iz Olbrichtova štaba, koji su isprva ili pristali uz zavjerenike ili ostali u *Bendlerstrasse* da vide

kako će se stvari dalje razvijati, počeli naslućivati da je pobuna propala. Počeli su, osim toga, uviđati, kao što je jedan od njih kasnije rekao, da će svi biti obješeni kap izdajice ako zavjera propadne, a .oni se nisu pravodobno okrenuli protiv nje. Jedan od njih, potpukovnik Franz Herber, bivši policijski oficir i uvjereni nacist, dao je iz arsenala u Spandauu donijeti nekoliko automata i municiju i sakrio ih na drugom katu. Oko 22.30 ti su se oficiri najavili kod Olbrichta i zatražili da im točno kaže što on i njegovi prijatelji nastoje postići. General im je objasnio, na što se oni bez riječi povukoše.

Vratili su se dvadeset minuta kasnije — šestorica ili osmorica, predvođeni Herberom i potpukovnikom Bodoom von der Heydeom — mašući oružjem i zatraživši daljnja objašnjenja od Olbrichta. Stauffenberg je svratio u sobu da vidi što znači ta galama i bio uhapšen. Kad je pokušao pobjeći, potrčavši hodnikom, jedno ga je zrno pogodilo u ruku — jedinu koju je imao. Protupobunjenici počeše divlje pucati ne pogodivši, međutim, nikoga osim Stauffenberga. Onda pohrliše u dio zgrade, u kojem je bio smješten centar zavjere, i stjeraše zavjerenike na jedno mjesto. Zatim su odveli Bečka, Hoepnera, Olbrichta, Stauffenberga, Haeftena i Mertza u ispražnjeni Frommov ured, u kojem se ubrzo zatim pojavio i Fromm s revolverom u ruci.

»No, gospodo,« rekao je, »sad ću ja postupiti s vama kako ste vi postupili sa mnom.« Ali nije.

»Odbacite oružje,« zapovjedio je i obavijestio svoje donedavne tamničare da su uhapšeni.

»To valjda nećete zahtijevati od mene, svoga starog pretpostavljenog,« rekao je Beck mirno posegnuvši za svojim revolverom. »Sam ću povući konzekvence ove nesretne situacije.«

»Dobro, ali držite ga uperenog u sebe,« opomenuo ga je Fromm.

Čudno pomanjkanje volje toga sjajnog, civiliziranog bivšeg načelnika Generalštaba da nešto poduzme dovelo ga je napokon do toga najtežeg ispita u životu. Nije ga napuštalo do samog kraja.

»U ovom trenutku prisjećam se starih dana ...« počeo je, ali ga je Fromm prekinuo.

»O tome sad ne želimo slušati. Tražim da prestanete govoriti i poduzmete nešto.«

Beck je poslušao. Povukao je obarač, ali zrno ga je samo okrznulo po glavi. Lako krvareći, svalio se na stolac.

»Pomozite starom gospodinu,« zapovjedio je Fromm dvojici mladih oficira, ali, kad su mu pokušali oduzeti oružje, Beck se usprotivio zatraživši da mu se pruži još jedna prilika. Fromm je u znak pristanka kimnuo glavom.

Onda se okrenuo ostalim zavjerenicima. »A vama, gospodo, želite li nešto napisati, dajem još nekoliko minuta.«

Olbricht i Hoepner zatražiše pribor za pisanje i sjedoše da napišu kratka oproštajna pisma svojim suprugama. Stauffenberg, Mertz, Haeften i ostali samo su nijemo stajali. Fromm je odmarširao iz sobe.

Bio se brzo odlučio da likvidira te ljude ne samo zato da uništi tragove — jer, iako je odbio da se aktivno pridruži zavjeri, znao je za nju već mjesecima a da nije prijavio zavjerenike i njihove planove — nego i zato da se dodvori Hitleru kao čovjek koji je ugušio pobunu. U svijetu nacističkih gangstera, bilo je za to mnogo prekasno, ali Fromm to nije shvatio.

Vratio se za pet minuta da objavi kako je »u Führerovo ime« sazvao »ratni sud« (nema dokaza da je to doista i učinio), koji je izrekao smrtnu kaznu četvorici oficira: »generalštabnom pukovniku Mertzu, generalu Olbrichtu, ovom pukovniku čije mi ime više nije poznato (Stauffenbergu), i ovom poručniku (Haeftenu)«.

Generali Olbricht i Hoepner još uvijek su pisali svojim suprugama. General Beck bio se ispružio na svom stolcu, lica uprskana krvlju od ogrebotine na glavi. Četiri na smrt osuđena oficira stajala su kao ukopana, bez riječi.

»No, gospodo,« upitao je Fromm Olbrichta i Hoepnera, »jeste li gotovi? Požurite, molim vas, da ne otežavate situaciju ostalima.«

Hoepner je dovršio svoje pismo i stavio ga na stol. Olbricht je zatražio omotnicu, stavio u nju pismo i zapečatio je. Beck, koji je sada polako došao k svijesti, zatražio je drugi pištolj. Stauffenberg, čiji je rukav bio natopljen krvlju, i njegova tri »osuđena« druga, izvedeni su napolje. Fromm je rekao Hoepneru neka ga slijedi.

Dolje na dvorištu, na tmurnom svjetlu zasjenjenih farova jednog armijskog automobila, streljački je odred na brzinu postrijeljao četiri oficira. Očevici kažu da je došlo do velike strke i zbrke, jer su se vojnici žurili zbog opasnosti od zračnog napada — tog su ljeta, naime, britanski avioni bili gotovo svake noći nad Berlinom. Stauffenberg je umro uzviknuvši: »Živjela naša sveta Njemačka!«[206]

U međuvremenu, Fromm je ponudio generalu Hoepneru određen izbor. Tri tjedna kasnije, stojeći pod sjenom vješala, Hoepner je o tome govorio pred Narodnim sudom.

> Čujte, Hoepneru (rekao mu je Fromm), ovaj mi posao zaista teško pada. Bili smo dobri prijatelji i kolege. Umiješali ste se u tu stvar i morate snositi posljedice. Želite li otići na isti način kao Beck? Ako ne, morat ću vas sada uhapsiti.

Hoepner je odgovorio da se »ne osjeća toliko krivim«, i misli da će se moći »opravdati«.

»Shvaćam,« uzvratio je Fromm, porukovavši se s njim. Hoepner je otpremljen u vojni zatvor u Moabitu.

Dok su ga odvodili, čuo je kroz vrata susjedne sobe Beckov iznemogao glas: »Ako ni ovaj put ne uspijem, onda mi pomozite, molim.« Zatim je odjeknuo pucanj. Ni Beckov drugi pokušaj da se ubije nije uspio. Fromm je provirio u sobu i opet rekao jednom oficiru: »Pomozite starom gospodinu.« Ali ovaj je nepoznati oficir odbio da zada *coup de grace,* prepustivši to jednom vodniku. Vodnik je Bečka, koji se nakon druge rane bio ponovno onesvijestio, odvukao iz sobe i dokrajčio hicem u vrat.[207]

Bilo je nešto poslije ponoći. Pobuna, jedina ozbiljna koja je ikad izvedena u jedanaest i pol godina postojanja Trećeg Reicha, ugušena je za jedanaest i pol sati. Skorzeny je stigao u *Bendlerstrasse* s četom naoružanih esesovaca i zabranio daljnja smaknuća — kao policajac znao je dobro da ne valja ubijati one koji bi pod mukama mogli dati dragocjene podatke o *opsegu* zavjere. Zatim je stavio lisičine na ruke ostalim zavjerenicima, otpremio ih u gestapovski zatvor u *Prinz Albrechtstrasse* i naredio detektivima da skupe optužujuće dokumente koje zatvorenici nisu dospjeli uništiti. Himmler, koji je nešto prije toga stigao u Berlin i uspostavio privremeni glavni stan u Goebbelsovu ministarstvu koje je sad čuvao Remerov gardijski bataljon, nazvao je Hitlera i javio mu da je pobuna

ugušena. U Istočnoj Pruskoj jedna su kola s radio-uređajima jurila iz Königsberga u Rastenburg kako bi Führer mogao održati svoj dugo najavljivani govor preko radija, koji je *Deutschlandsender* od 21 sata obećavao svakih nekoliko minuta.

Nešto prije; jedan Hitlerov je opori glas proparao zrak ljetne noći.

> Moji njemački drugovi!
>
> Ako vam danas govorim, to je u prvom redu zato da čujete moj glas i saznate da sam neozlijeđen i zdrav, a u drugom da vas pobliže upoznam sa zločinom kojem nema premca u njemačkoj povijesti.
>
> Jedna sasvim mala klika ambicioznih, neodgovornih i u isto vrijeme bešćutnih i glupih oficira skovala je urotu da ukloni mene, a zajedno sa mnom i Vrhovni štab njemačkog Wehrmachta.
>
> Bomba, koju je postavio pukovnik grof Stauffenberg, eksplodirala je dva metra desno od mene. Teško je ranjen izvjestan broj mojih iskrenih i odanih suradnika, od kojih je jedan i umro. Ja sam ostao potpuno neozlijeđen, osim nekoliko posve beznačajnih ogrebotina, masnica i opeklina. Smatram to potvrdom zadatka koji mi je namijenila sudbina.
>
> Krug koji predstavljaju ti uzurpatori vrlo je uzak i nema ništa zajedničko s njemačkim Wehrmachtom, pogotovu ne s njemačkim narodom. To je banda zločinačkih elemenata koja će biti uništena bez imalo milosti.
>
> Stoga sada naređujem da nijedna vojna vlast ... ne smije primati zapovijedi od tih uzurpatora. Naprotiv, svačija je dužnost da uhapsi, a, ako se opire, i smjesta ubije svakoga tko izdaje ili izvršava takve zapovijedi.
>
> Ovaj put izravnat ćemo s njima račune onako kako smo mi kao nacionalsocijalisti navikli.

KRVAVA OSVETA

Hitler je i ovaj put održao riječ.

Barbarski postupak njemačkih nacista prema vlastitim sunarodnjacima dosegao je vrhunac. Uslijedio je mahniti val hapšenja, jezivih mučenja, insceniranih suđenja i smrtnih osuda koje su u većini slučajeva bile izvršene polaganim vješanjem. Žrtve bi s pomoću klavirskih žica objesili na mesarske kuke posuđene iz mesnica i klaonica. Pohvatano je na tisuće rođaka i prijatelja osumnjičenih i poslano u koncentracione logore, gdje su mnogi od njih i pomrli. Nekolicina hrabrih koji su pružili sklonište onima

što su se skrivali, likvidirana je kratkim postupkom, zajedno s onima koje su skrivali.

Hitler, obuzet titanskim bijesom i neutaživom žeđi za osvetom, tjerao je Himmlera i Kaltenbrunnera na sve veće napore da se dočepaju i posljednje osobe koja se usudila urotiti protiv njega. Sam je odredio postupak kojim se moraju likvidirati.

»Ovaj put,« grmio je na jednom od prvih sastanaka nakon eksplozije u Rastenburgu, »zločince treba osuditi bez odugovlačenja. Nikakvih vojnih sudova. Treba ih izvesti pred Narodni sud. Ne smiju im se dopustiti nikakve govorancije. Sud mora raditi brzinom munje. Unutar dva sata pošto je izrečena, osuda mora biti izvršena. Vješanjem — bez milosti.«[208]

Te zapovijedi odozgo doslovno je izvršavao Ronald Freisler, predsjednik Narodnog suda *(Volksgerichtshof),* prost i neotesan manijak, koji je za boravka u Rusiji kao ratni zarobljenik iz prvog svjetskog rata postao fanatičan boljševik te je čak, pošto je 1924. postao isto tako fanatičan nacist, ostao vjeran obožavalac sovjetskog terora i revan izučavatelj njegovih metoda. Posebno je prostudirao tehniku Andreja Višinskog kao glavnog tužitelja u moskovskim suđenjima tridesetih godina, na kojima su »stari boljševici« i većina vodećih generala proglašeni krivima zbog »izdaje« i likvidirani. »Freisler je naš Višinski!« uskliknuo je Hitler na spomenutom sastanku.

Prvo suđenje zavjerenicima od 20. srpnja održano je pred Narodnim sudom u Berlinu 7. i 8. kolovoza. Na optuženičkoj klupi našli su se feldmaršal von Witzleben, generali Hoepner, Stieff i von Hase, te mlađi oficiri Hagen, Klausing, Bernardis i grof Peter Yorck von Wartenburg, koji su blisko surađivali sa svojim idolom Stauffenbergom. Iako su bili već prilično slomljeni samim postupkom u gestapovskim podrumima, poduzeto je, osim toga, sve da bi optuženi izgledali što bjednije, budući da je Goebbels naredio da se svaka minuta suđenja filmski snima kako bi se film mogao prikazati trupama kao zastrašujući primjer — i opomena. Bili su odjeveni u nekakvu neodređenu odjeću, stare kapute i pulovere, a u sudnicu su dopremljeni neobrijani, bez ovratnika, bez kravata, pa čak i bez naramenica i pojaseva koji bi im pridržali hlače. Najjadniju je sliku pružao nekoć ponosni feldmaršal. Izvadili su mu bili lažno zubalo i izgledao je kao

strahovito slomljen, krezub starac. Osim toga, dok ga je pakosni Freisler u ulozi vrhovnog suca nemilosrdno napadao i izazivao, morao je stalno pridržavati hlače da ne spadnu s njega.

»Pokvareni starče,« vikao je Freisler na njega, »zašto stalno prtljate oko tih svojih hlača?«

Uza sve to, iako su znali da im je sudbina zapečaćena, optuženi su se ponašali dostojanstveno i hrabro, usprkos Freislerovim neumornim naporima da ih ponizi i uvrijedi. Mladi Peter Yorck, Stauffenbergov bratić, bio je možda najhrabriji. Na najuvredljivija pitanja odgovarao je mirno, nimalo se ne trseći da prikrije prezir koji je osjećao prema nacionalsocijalizmu.

»Zašto niste bili u partiji?« upitao je Freisler.

»Zato što nisam i nikada ne bih mogao biti nacist,« odgovorio je grof.

Kad se Freisler oporavio od tog odgovora i zatražio da mu Yorck to pobliže objasni, ovaj je rekao:

»Gospodine predsjedniče, već sam izjavio na preslušanju da je nacistička ideologija takva da ja...«

Sudac ga je prekinuo. »... da se vi ne slažete s njom... Ne slažete se s nacional socijalističkim poimanjem pravde, na ppmjer s istrebljenjem Židova?«

»Ono što je bitno, što sva ta pitanja svodi na jedno,« odgovorio je Yorck, »jest totalno prisvajanje prava države na pojedinca, što ga primorava da se odrekne svojih moralnih i vjerskih obaveza prema Bogu.«

»Glupost!« izderao se Freisler i oduzeo riječ mladom čovjeku. Takav bi razgovor mogao upropastiti Goebbelsov film i razbjesniti Hitlera koji je naredio da im se ne smiju dopustiti »nikakve govorancije«.

Od suda određeni branitelji bili su više nego smiješni. Njihov kukavičluk, koji se razabire iz sudskih zapisnika, gotovo je nevjerojatan. Witzlebenov branitelj, na primjer, izvjesni dr Weissmann, nadmašio je samog državnog tužioca i nije mnogo zaostajao za Freislerom, optuživši svog klijenta kao »ubojicu« koji zaslužuje najtežu kaznu.

Kazna je izvršena 8. kolovoza, odmah po svršetku suđenja. »Svi moraju biti povješani poput stoke«, naredio je Hitler, a tako je i bilo. U jednu malu prostoriju zatvora u Plötzenseeu, u čiji je strop bilo učvršćeno

osam mesarskih kuka, stjerano je svih osam osuđenika. Najprije su ih skinuli do pasa, a onda im oko vrata nataknuli omču od klavirske žice i zataknuli je o kuku. Dok su se obješeni muškarci klatili i gušili, a nepridržavane im hlače napokon spale, tako da su u svojoj smrtnoj borbi ostali potpuno goli, neprestano je zujala filmska kamera.[209] Film je smjesta razvijen i, prema naređenju, hitno otposlan Hitleru da bi on još iste večeri mogao gledati izvršenje smrtne kazne, kao i prizore sa suđenja. Goebbels je navodno obim rukama pokrio oči kako se ne bi onesvijestio.[210] Saveznici su pronašli film s tog suđenja (i prikazali ga u Nürnbergu, gdje ga je autor prvi put i vidio), ali nisu pronašli film o smaknuću koji je Hitler vjerojatno dao uništiti kako ne bi pao u neprijateljske ruke. Prema Allenu Dullesu, Goebbels je oba filma — prvobitno dugačka 50.000 m — dao skratiti na 13.000 m i sastaviti u jedan, koji su zatim prikazani u nekim vojnim sredinama kao pouka i opomena. Ali vojnici ga nisu htjeli gledati — u kadetskoj školi u Lichterfeldeü izašli su napolje kad su se na platnu pojavile prve slike — pa je ubrzo povučen. (Dulles, Germany's Underground, str. 83.)

Cijelo to ljeto, jesen i zimu zasjedao je taj stravični Narodni sud, užurbano vodeći svoje sablasne procese i izričući smrtne osude na tekućoj traci, sve dok ujutro 3. veljače 1945, upravo kad je Schlabrendorff uveden u sudnicu, nije jedna američka bomba direktno pogodila sudsku zgradu, usmrtila Freislera i uništila dosjee većine optuženih kojima još nije suđeno. Tako je Schlabrendorff na čudesan način izvukao živu glavu — jedan od rijetkih zavjerenika kojemu se sreća nasmiješila — i napokon su ga američke trupe u Tirolu izbavile iz gestapovskih pandža.

A kakva je bila sudbina ostalih?

Goerdeler, koji je bio određen za kancelara novog režima, počeo se skrivati tri dana prije 20. srpnja, pošto je bio upozoren da je Gestapo izdao nalog za njegovo hapšenje. Tri je tjedna lutao između Berlina, Potsdama i Istočne Pruske, rijetko prespavavši dvije noći na istom mjestu. Skrivali su ga prijatelji ili rođaci, koji su se na taj način i sami izlagali smrtnoj opasnosti budući da je Hitler bio raspisao milijun maraka nagrade za njegovu glavu. Ujutro 12. kolovoza, iscrpljen i gladan, pošto je nekoliko dana i noći pješice tumarao po Istočnoj Pruskoj, ušao je u malu seosku krčmu u Konradswaldeu kraj Marienwerdera. Čekajući da mu donesu doručak, primijetio je kako ga pozorno promatra neka žena u uniformi ženskog odreda *Luftwaffe.* Ne dočekavši jelo, izvukao se napolje i pohrlio u

obližnju šumu, ali prekasno. Žena je bila stara znanica obitelji Goerdeler, izvjesna Helene Schwärzei, koja ga je lako prepoznala i smjesta upozorila na nj neke pripadnike zrakoplovnih snaga koji su sjedili s njom za stolom. Ubrzo zatim Goerdeler je uhvaćen u šumi.

Narodni ga je sud 8. rujna 1944. osudio na smrt, ali pogubljen je tek 2. veljače iduće godine, zajedno s Popitzom.[211] Himmler je, očito, odgađao vješanje jer je vjerovao da bi mu veze te dvojice, pogotovu Goerdelerove, sa zapadnim Saveznicima preko Švedske i Švicarske, mogle biti od koristi bude li sam preuzeo kormilo tonućeg broda države — misao što mu se u ono vrijeme bila počela rađati u glavi.[212]

Grof Friedrich Werner von Schulenburg, bivši ambasador u Moskvi, i Hassel, bivši ambasador u Rimu, koji su trebali voditi vanjsku politiku u novom antinacističkom režimu, pogubljeni su 10. studenog, odnosno 8. rujna. Grof Fritz von Schulenburg umro je na vješalima 10. kolovoza. General Fellgiebel, načelnik Odjeljenja za veze u OKW, o čijoj je ulozi u Rastenburgu već bilo riječi, pogubljen je istog dana.

Lista smrti je podugačka. Prema jednom izvoru, na njoj je 4.980 imena.[213] Gestapo je registrirao 7.000 hapšenja. Od vodećih ličnosti pokreta otpora koje se spominju u ovoj knjizi, pogubljeni su general Fritz Lindemann, pukovnik von Boeselager, pastor Dietrich Bonhoeffer, pukovnik Georg Hansen iz *Abwehra,* grof von Helldorf, pukovnik von Hofacker, dr Jens Peter Jessen, Otto Kiep, dr Carl Langbehn, Julius Leber, major von Leonrod, Wilhelm Leuschner, Arthur Nebe (šef kriminalističke policije), Reichwein, grof Berthold von Stauffenberg, Klausov brat, general Thiele, načelnik Odjeljenja za veze u OKH, i general von Thüngen, koga je Beck na dan puča imenovao nasljednikom generala von Kortzfleischa.

Skupina od dvadeset osuđenika, čije je živote Himmler produžio, očito iz istog razloga kao i u slučaju Goerdeler—Popitz, tj. zato da bi s pomoću njih, ukoliko preuzme vlast, lakše sklopio mir, na brzu je ruku pogubljena u noći između 22. i 23. travnja, kad su se Rusi počeli primicati centru glavnog grada. Zatvorenike su natjerali da pješice prijeđu put od zatvora u Lehrterstrasse do podzemnih tamnica Gestapoa u *Prinz Albrechtstrasse.* Na tom putu — a u takvim su se prilikama, inače, posljednjih dana Trećeg Reicha izgubili u mraku mnogi zatvorenici — susreli su jedan SS-odred

koji ih je postavio uz neki zid i pokosio. Spasila su se samo dvojica, koja su kasnije pričala o tome. Među strijeljanima bili su grof Albrecht von Bernstorff, Klaus Bonhoeffer, pastorov brat, i Albrecht Haushofer, Hessov prisni prijatelj i sin slavnog geopolitičara. Otac je nedugo zatim počinio samoubojstvo.

Ni general Fromm nije izbjegnuo svojoj sudbini, usprkos stavu koji je zauzeo one sudbonosne večeri 20. srpnja. Na zapovijed Himmlera, koji ga je naslijedio na položaju komandanta Rezervne armije, uhapšen je sutradan, izveden pred Narodni sud u veljači 1945. i zbog »kukavičluka« osuđen na smrt.[214]

Možda u znak priznanja za odlučnu ulogu koju je odigrao u spašavanju nacističkog režima, nije obješen o mesarsku kuku, poput onih koje je on uhapsio u noći 20. srpnja, nego je samo strijeljan 19. ožujka 1945.

Tajna što je obavijala život admirala Canarisa, svrgnutog šefa *Abwehra,* koji je tako mnogo pomogao zavjerenicima, ali nije direktno sudjelovao u događajima od 19. srpnja, dugi je niz godina obavijala i njegovu smrt. Poznato je da je nakon neuspjelog atentata na Hitlera bio uhapšen. Ali Keitel — što je bila jedna od njegovih rijetkih lijepih gesta u svojstvu načelnika OKW — uspio je spriječiti da bude izveden pred Narodni sud. Führer, ozlovoljen zbog tog odgađanja, naredio je da Canarisu sudi jedan prijeki esesovački sud. Ali i taj je proces odgođen. Na kraju je Canarisu, zajedno s pukovnikom Osterom, njegovim bivšim pomoćnikom, i još s četvoricom ostalih, ipak suđeno u koncentracionom logoru u Flossenburgu 9. travnja 1945, ni mjesec dana prije svršetka rata. Osuđen je na smrt, ali nije se pouzdano znalo je li pogubljen. Tek deset godina kasnije pala je koprena s te tajne. Godine 1955. izveden je pred sud gestapovski tužilac u njegovu procesu i tom je prilikom velik broj svjedoka posvjedočio da su vidjeli kako je Canaris obješen 9. travnja 1945. Jedan očevidac, danski pukovnik Lunding, priča kako su Canarisa golog izveli iz ćelije na vješala. Oster je pogubljen u isto vrijeme.

Neki od uhapšenih izbjegli su suđenju i napokon su ih savezničke trupe izbavile iz gestapovskih pandža. Među njima bili su general Haider i dr Schacht, koji nije imao udjela u pobuni od 20. srpnja, premda je na optuženičkoj klupi u Nürnbergu izjavio da je bio »upućen« u nju. Halder je

nekoliko mjeseci bio proboravio u potpuno mračnoj samici. Ovu dvojicu, zajedno s grupom uglednih zatvorenika, Nijemaca i stranaca, uključiv Schuschnigga, Leona Bluma, Schlabrendorffa i generala von Falkenhausena, oslobodile su američke trupe 4. svibnja 1945. u Niederdorfu, u južnom Tirolu, upravo u trenutku kad su se njihovi gestapovski čuvari spremali da ih ubiju. Falkenhausena su kasnije Belgijanci optužili kao ratnog zločinca te ga, nakon četiri godine provedene u zatvoru u iščekivanju suđenja, osudili na dvanaest godina prisilnog rada. Ipak je četrnaest dana kasnije pušten na slobodu i vratio se u Njemačku.

Velik broj oficira kopnene vojske upletenih u zavjeru izabrao je samoubojstvo radije nego da bude izručen bezobzirnom *Volksgerichtu.* Dne 21. srpnja general Henning von Tresckow, duša i srce zavjere među oficirima na istočnoj fronti, oprostio se od svog prijatelja i ađutanta Schlabrendorffa koji je upamtio njegove posljednje riječi:

> Sad će se svi okomiti na nas i obasuti nas grdnjama. Ali ja čvrsto ostajem pri svom uvjerenju da smo ispravno postupili. Hitler je ne samo neprijatelj broj jedan Njemačke, on je neprijatelj broj jedan cijelog svijeta. Kad budem za nekoliko sati stajao pred Bogom i odgovarao mu za svoja djela i svoje propuste, mislim da ću se čiste savjesti opravdati za sve što sam učinio u borbi protiv Hitlera...
>
> Svatko tko se pridružio pokretu otpora stavio je na sebe Nesovu košulju. Čovjek dokazuje svoju vrijednost tek onda ako je spreman žrtvovati život za svoja uvjerenja.[215]

Istog prijepodneva Tresckow se odvezao do Dvadeset osme streljačke divizije, otputio se u ničiju zemlju i aktivirao ručnu granatu. Raznijela mu je glavu.

Pet dana kasnije oduzeo je sebi život i načelnik Uprave za snabdijevanje kopnene vojske Wagner.

Od visokih armijskih oficira na zapadu samoubojstvo su počinila dva feldmaršala i jedan general. U Parizu, kao što smo vidjeli, pobuna je dobro počela kad je general Heinrich von Stuelpnagel, vojni guverner Francuske, uhapsio cjelokupni SS i SD, nakon čega je sve ovisilo o stavu koji će zauzeti feldmaršal von Kluge, novi vrhovni komandant zapadne fronte, kojeg je Tresckow još na istočnoj fronti dvije godine nagovarao da aktivno pristupi pokretu. Premda je dugo oklijevao, Kluge je napokon ipak obećao

— ili su to bar zavjerenici tako shvatile — da će podržati pobunu kad Hitler bude mrtav.

Dvadeseti srpnja pozvao je Kluge na večeru u La Roche-Guyon, glavni stan grupe armija B, koju je nakon Rommelove nesreće također preuzeo, svoje glavne savjetnike, generala Günthera Blumentritta, svog načelnika štaba, generala Speidela, načelnika štaba grupe armija B, generala Stuelpnagela i pukovnika von Hofackera, kojem je Stauffenberg to poslijepodne bio telefonski javio o eksploziji bombe i državnom udaru u Berlinu, da porazgovori s njima o proturječnim vijestima koje su stizale o Hitlerovoj smrti. Kad su se oficiri skupili za večerom, činilo se bar nekima od njih da je oprezni feldmaršal napokon odlučio da stane na stranu zavjerenika. Beck ga je bio nazvao neposredno prije večere i usrdno ga zamolio za podršku — bio Hitler mrtav ili živ. Onda je stigla prva opća naredba potpisana od feldmaršala von Witzlebena. Kluge je bio impresioniran.

Usprkos tome, želio je dobiti daljnje obavijesti o situaciji i, na nesreću zavjerenika, dobio ih je od generala Stieffa, koji je tog jutra bio putovao sa Stauffenbergom u Rastenburg, poželio mu sreću, vidio eksploziju, uvjerio se da Hitler nije mrtav i sad je nastojao zatrti tragove. Blumentritt je uspio uspostaviti s njim telefonsku "vezu i Stieff mu je rekao istinu o onom što se dogodilo ili, bolje rečeno, što se nije dogodilo.

»Znači, propalo je,« rekao je Kluge Blumentrittu. Čini se da je bio iskreno razočaran, jer je dodao da u obratnom slučaju ne bi ni časka oklijevao da se stavi u vezu s Eisenhowerom i zatraži primirje.

Za stolom — bila je to sablasna večera, sjećao se kasnije Speidel, »kao da su sjedili u kući obilježenoj smrću« — Kluge je saslušao Stuelpnagelova i Hofackerova uzbuđena uvjeravanja kako moraju nastaviti s pobunom, makar Hitler i nije mrtav. Blumentritt je opisao što je zatim slijedilo.

> Kad su svršili, Kluge je, vidljivo razočaran, primijetio: »Znači, gospodo, atentat nije uspio. Sve je propalo.« Onda je Stuelpnagel uskliknuo: »Feldmaršale, mislio sam da ste upoznati s planovima. Nešto se mora učiniti.«[216]

Kluge je porekao da mu je išta bilo poznato o planovima. Pošto je naredio Stuelpnagelu da pusti na slobodu uhapšene pripadnike SS-a i SD-a u Parizu, posavjetovao ga je: »Čujte, za vas bi bilo najbolje da obučete civilno odijelo i sakrijete se negdje.«

Ali to nije bio izlaz koji bi izabrao tako ponosan general Stuelpnagelova kova. Poslije ekscentrične šampanjske zabave u hotelu *Raphael* u Parizu, koja je potrajala svu noć i na kojoj su se oslobođeni oficiri SS-a i SD-a, predvođeni generalom Obergom, bratimili s armijskim vođama koji su ih bili pohapsili — i koji bi ih najvjerojatnije i bili strijeljali da je pobuna uspjela — Stuelpnagel, koji je u međuvremenu primio nalog da se javi u Berlin, krenuo je automobilom u Njemačku. Kod Verduna, gdje je u prvom svjetskom ratu komandirao jednim bataljonom, zaustavio se da baci pogled na slavno bojno polje. Ali i da provede u djelo jednu osobnu odluku. Njegov šofer i jedan pratilac začuli su revolverski hitac. Pronašli su Stuelpnagela kako se koprca u vodi nekog kanala. Zrno mu je izbilo jedno oko i tako teško ozlijedilo drugo da su mu ga morali izvaditi u vojnoj bolnici u Verdunu, kamo je bio otpremljen.

To, međutim, nije spasilo Stuelpnagela od strašnoga kraja. Slijep i bespomoćan, dopremljen je, na Hitlerovu izričitu zapovijed, u Berlin i izveden pred Narodni sud. Na nosilima je saslušao Freislerove optužbe i 30. kolovoza bio zadavljen u zatvoru Plötzensee.

Odlučno odbijanje feldmaršala von Klugea da se pridruži pobuni nije ga spasilo, kao uostalom ni Fromma koji je slično postupio u Berlinu. »Sudbina,« primjećuje Speidel govoreći o tom kolebljivom generalu, »nije poštedjela tog čovjeka čija se uvjerenja nisu slagala s njegovom spremnošću da ih provede u djelo.« Postoji dokaz da je pukovnik von Hofacker, podvrgnut strašnim mučenjima — on nije pogubljen sve do 20. prosinca — spomenuo suučesništvo Klugea, Rommela i Speidela u zavjeri. Blumentritt kaže da ga je Oberg obavijestio kako je Hofacker »spomenuo« Klugea na svom prvom preslušanju i kako je, pošto ga je sam Oberg obavijestio o tome, feldmaršal »postajao sve više i više zabrinut«.[217]

K tome, ni izvještaji s fronte nisu bili takvi da bi mu popravili raspoloženje.

Dvadeset šesti srpnja američke snage generala Bradleya probile su njemačku frontu kod St. Loa. Četiri dana kasnije novoformirana Treća armija generala Pattona projurila je kroz taj otvor sve do Avranchesa te otvorila put u Bretanju i na jug do Loire. To je bila prekretnica u savezničkoj invaziji i 30. srpnja Kluge javlja u Hitlerov glavni stan: »Cijela

je zapadna fronta rasporena... Lijevo krilo se raspalo.« Sredinom kolovoza sve što je preostalo od njemačkih armija u Normandiji zatvoreno je u uski džep oko Falaisea, gdje je Hitler zabranio svako daljnje povlačenje. Führeru je sad bilo dosta Klugea, koga je smatrao krivim za poraze na zapadu i na koga je sumnjao da razmišlja o predaji svojih snaga Eisenhoweru.

Sedamnaesti kolovoza stigao je u La Roche-Guyon feldmaršal Walther Model da zamijeni Klugea. Njegov nenadani dolazak bio je ovome prvi znak da je otpušten. Osim toga, Hitler je poručio Klugeu neka ga obavještava o mjestu svog boravka u Njemačkoj — opomena da je osumnjičen u vezi s događajima od 20 srpnja. Sutradan je napisao dugačko pismo Hitleru i zatim automobilom krenuo u Njemačku. U blizini Metza progutao je otrov.

Njegovo oproštajno pismo Führern pronađeno je u zaplijenjenim njemačkim vojnim arhivima.

> Kad primite ove retke, mene više neće biti... Za mene život više nema smisla... I Rommel i ja ... predvidjeli smo takav razvoj događaja. Nismo bili poslušani...
>
> Ne znam hoće li feldmaršal Model, koji se posvuda istaknuo, moći zagospodariti situacijom... Međutim, ne bude li tako, a ako Vaše žudno iščekivano novo oružje zakaže, onda se, moj Führern, odlučite da prekinete rat. Njemački je narod podnio takve nečuvene patnje da je krajnje vrijeme da se ta strahota svrši...
>
> Uvijek sam se divio Vašoj veličini ... Ali, ako je sudbina jača od Vaše volje i Vašeg genija, onda je to i Providnost... Pokažite se i sada, kad je potrebno, dovoljno velikim da dokrajčite tu bezizglednu borbu...

Hitler je, prema Jodlovu svjedočenju, šutke pročitao pismo i bez komentara pružio ga njemu. Nekoliko dana kasnije, za razgovora o vojnoj situaciji 31. kolovoza, vrhovni je vojskovođa primijetio: »Postoje jaki razlozi zbog kojih bi Kluge, da nije počinio samoubojstvo, bio uhapšen.«[218]

Slijedeći na redu bio je feldmaršal Rommel, idol njemačkih masa.

Dok je general Stuelpnagel, slijep i bez svijesti, ležao na operacijskom stolu bolnice u Verdunu nakon neuspjelog samoubojstva, izlanuo je Rommelovo ime. Kasnije se pukovnik Hofacker pod strahovitim mukama u gestapovskoj tamnici u *Prinz Albrechtstrasse* u Berlinu slomio i ispričao sve o Rommelovu udjelu u zavjeri. »Recite ljudima u

Berlinu da mogu računati na mene,« citirao je Hofacker feldmaršalove riječi. One su se čvrsto usjekle Hitleru u mozak, čim ih je čuo, i navela ga

na odluku da njegov omiljeni general, za koga je znao da je najpopularniji vojnik u Njemačkoj, mora umrijeti.

Rommel, koji je bio zadobio teške prijelome lubanje, sljepoočnica i ličnih kostiju te teško oštećenje lijevog oka, i čija je glava bila posuta krhotinama granate, bio je najprije premješten iz poljske bolnice u Bernayu u St. Germain, kako ga ne bi zarobile napredujuće savezničke trupe, a zatim 8. kolovoza u svoju kuću u Herrlingenu kraj Ulma. Prvo upozorenje da mu se nešto sprema dobio je kad je 7. rujna, dan pošto ga je posjetio u Herrlingenu, uhapšen general Speidel, njegov bivši načelnik štaba.

»Taj patološki lažljivac,« uskliknuo je Rommel kad je Speidel naveo razgovor na Hitlera, »sad je sasvim poludio. Sad iskaljuje svoj sadizam na zavjerenicima od 20. srpnja, ali ni time se neće zadovoljiti!«[219]

Rommel je primijetio da njegovu kuću motri SD. Kad je sa svojim petnaestogodišnjim sinom, koji je privremeno otpušten iz svoje protuavionske baterije da njeguje oca, izlazio na šetnju u obližnju šumu, obojica su nosila revolvere. U međuvremenu Hitler je u glavnom stanu u Rastenburgu primio kopiju Hofackerova priznanja kojim tereti Rommela. Nakon toga osudio ga je na smrt — ali na poseban način. Führer je dobro znao, kao što je Keitel kasnije objasnio jednom istražitelju u Nürnbergu, »da bi u Njemačkoj izbio velik skandal kad bi taj poznati feldmaršal, najpopularniji general kojeg smo imali, bio uhapšen i izveden pred Narodni sud«. Zato se Hitler dogovorio s Keitelom da Rommela treba upoznati s dokazima koji govore protiv njega i pružiti mu mogućnost izbora: ili da se sam ubije ili da, kao veleizdajnik, bude izveden pred Narodni sud. Ako izabere prvo, dobit će svečani državni pogreb sa svim vojničkim počastima a obitelj mu neće biti uznemiravana.

I tako su se oko podne 14. listopada 1944. dva generala iz Hitlerova glavnog stana dovezla pred Rommelovu kuću, koja je tom prilikom bila opkoljena SS-trupama pojačanima s pet oklopnih kola. Generali su bili Wilhelm Burgdorf, alkoholičar crvena lica, koji se takmičio s Keitelom u dodvoravanju Hitleru, i njegov pomoćnik u Personalnom odjelu kopnenih snaga, Ernst Maisel, koji je imao slične sklonosti. Bili su se najavili Rommelu i poručili mu da ih šalje Hitler da se porazgovore o njegovu »novom zaposljenju«.

»Na Führerov poticaj,« svjedočio je kasnije Keitel, »poslao sam Burgdorfa s kopijom dokaza protiv Rommela. Ako je optužba istinita, mora snositi posljedice. Ako nije istinita, sud će ga osloboditi krivnje.«

»Ujedno ste mu savjetovali da ponese sa sobom i otrov, zar ne?« upitali su Keitela.

»Da. Rekao sam Burgdorfu da uzme sa sobom malo otrova i, u slučaju potrebe, stavi ga na raspolaganje Rommelu.«

Odmah po Burgdorfovu i Maiselovu dolasku bilo je jasno da nisu došli zato da se porazgovore o Rommelovu novom zaposljenju. Zatražili su da razgovaraju s feldmaršalom u četiri oka, i sva su se trojica povukla u njegovu radnu sobu.

»Nekoliko minuta zatim,« ispričao je kasnije Manfred Rommel, »čuo sam kako se moj otac uspinje stubama i ulazi u sobu moje majke.« Nakon toga

> ušli smo u moju sobu. ’Upravo sam rekao tvojoj majci,’ počeo je polako, ’da ću za četvrt sata biti mrtav ... Hitler me optužuje zbog veleizdaje. S obzirom na moje zasluge u Africi, pruža mi se izbor da umrem od otrova. Ova dva generala donijela su ga sa sobom. Usmrćuje za tri sekunde. Ako pristanem, neće protiv moje obitelji biti poduzet ni jedan od uobičajenih postupaka ... Dobit ću državni pokop. Sve je pripremljeno do najsitnijih pojedinosti. Za četvrt sata nazvat će vas iz bolnice u Ulmu i reći da sam na putu za sastanak pretrpio udarac kapi.'

Tako je i bilo.

Odjeven u kratak kožni kaput svoga starog Afričkog korpusa i čvrsto stežući maršalsku palicu, Rommel se popeo u auto zajedno s oba generala. Odvezli su se dva do tri kilometra i zaustavili uz rub šume, gdje su general Maisel i esesovački šofer izašli iz auta ostavivši Rommela i generala Burgdorfa na stražnjem sjedalu. Kad su se minutu kasnije vratili, Rommel je bio svaljen na sjedalu, mrtav. Burgdorf je nestrpljivo koračao gore-dolje, kao da se boji da ne zakasni na ručak i svoje podnevno piće. Petnaest minuta pošto se oprostila od svog supruga, Frau

Rommel primila je očekivani telefonski poziv iz bolnice. Glavni ju je liječnik izvijestio da su dva generala donijela u bolnicu tijelo njezina supruga koji je umro od cerebralne embolije, očito posljedice njegovih ranijih prijeloma lubanje. U stvari, Burgdorf je strogo zabranio bilo kakvu autopsiju. »Ne dirajte tijelo,« grmio je. »Sve je već uređeno u Berlinu.«

I bilo je.

Feldmaršal Model izdao je svečano intoniranu dnevnu zapovijed u kojoj obznanjuje da je Rommel umro od »rana zadobivenih 17. srpnja« i oplakuje gubitak »jednoga od najvećih zapovjednika našeg naroda«.

Hitler je brzojavio Frau Rommel: »Primite moju iskrenu sućut zbog teškog gubitka koji Vas je zadesio smrću Vašeg supruga. Ime feldmaršala Rommela bit će zauvijek povezano s herojskim bitkama u sjevernoj Africi.« Göring je brzojavio u »tihoj sućuti«:

Činjenica da je Vaš suprug umro herojskom smrću kao posljedicom svojih rana, kad smo se svi već nadali da će ostati uz njemački narod, duboko me se kosnula.

Hitler je naredio državni pokop, na kojem je najviši oficir njemačke armije, feldmaršal von Rundstedt, održao posmrtni govor. »Njegovo je srce«, rekao je Rundstedt stojeći nad Rommelovim tijelom pokrivenim kukastim križem, »pripadalo Führeru«.[220]

»Stari vojnik (Rundstedt),« kaže Speidel, »učinio se svima prisutnima slomljen i zbunjen ... Ovdje mu je sudbina pružila jedinstvenu priliku da odigra ulogu Marka Antonija. Ali on je zadržao svoju moralnu bezvoljnost«.[221] (Speidel, *op. cit.*. str. 155, 172.)

Poniženje dičnog oficirskog kora njemačke vojske bilo je veliko. Doživio je da tri njegova slavna feldmaršala, Witzleben, Kluge i Rommel, budu upletena u zavjeru kojoj je bio cilj da svrgne vrhovnog vojskovođu, zbog čega je jedan od njih obješen, a dvojica natjerana na samoubojstvo. Morao je ostati miran i gledati kako njegove najviše generale jatomice tjeraju u gestapovske zatvore i kako zatim, nakon lakrdijaških procesa pred Narodnim sudom, vrše nad njima pravno umorstvo. U toj besprimjernoj situaciji, usprkos svojoj ponosnoj tradiciji, oficirski kor nije zbio redove. Umjesto toga, nastojao je spasiti »čast« na način koji bi strani promatrač u najmanju ruku mogao nazvati da obeščašćuje i degradira samu sebe. Strepeći pred gnjevom bivšeg austrijskog kaplara, njegovi su se prestrašeni prvaci umiljavali i puzili.

Nije onda čudo što je feldmaršal von Rundstedt izgledao slomljen i zbunjen dok je intonirao posmrtni govor nad Rommelovim tijelom. Spao je na niske grane, kao i njegova braća oficiri koje je Hitler prisiljavao da ispiju

gorku čašu do dna. Sam Rundstedt preuzeo je predsjedništvo takozvanog Vojnog suda časti, koji je Hitler ustanovio i namijenio mu zadatak da izbaci iz armije sve oficire na koje se sumnja da su sudjelovali u zavjeri protiv njega. Na taj način oficirima je uskraćeno pravo da im sudi ratni sud, pa su kao obični civili predani prijekom Narodnom sudu. Sudu časti nije bilo dopušteno da sasluša obranu optuženog oficira nego je sudio isključivo na osnovi »dokaznog materijala« kojim ga je opskrbio Gestapo. Rundstedt se nije bunio zbog tog ograničenja, kao što se nije bunio ni drugi član tog suda general Guderian — koji je dan nakon neuspjelog atentata bio imenovan novim načelnikom Generalštaba kopnene vojske — premda on u svojim memoarima priznaje da je to bila »neugodna zadaća«, da su sudska zasjedanja bila »sumorna« i izazivala »veoma teške sukobe savjesti«. To je svakako točno, jer su Rundstedt, Guderian i ostale njihove kolege suci — sve odreda generali — izručili stotine svojih drugova, pošto su ih degradirali i izbacili iz vojske, sigurnoj smrti.

Guderian je otišao još dalje. U svojstvu načelnika Generalštaba, izdao je dvije svečane dnevne zapovijedi u kojima uvjerava nacističkog vojskovođu u vječnu odanost oficirskog kora. U prvoj, obznanjenoj 23. srpnja, govori o »nekoliko oficira, od kojih su neki već umirovljeni, koji su izgubili svu hrabrost te, iz kukavičluka i slabosti, pretpostavili put sramote jedinom putu koji preostaje poštenom vojniku — putu dužnosti i časti«. Na kraju je svečano obećao Führeru »jedinstvo oficirskog kora i pripadnika kopnene vojske«.

U međuvremenu je odbačeni feldmaršal von Brauchitsch hitno objavio u štampi žarku izjavu u kojoj osuđuje puč, svečano se iznova zaklinje na podaničku vjernost Führeru ipozdravlja postavljanje Himmlera — koji je prezirao generale, uključiv i Brauchitscha — na čelo Rezervne armije. Jedan drugi odbačeni vojnik, veliki admiral Raeder, u strahu da na njega ne padne sumnja da je u najmanju ruku simpatizirao sa zavjerenicima, pohitao je iz svoje povučenosti u Rastenburg da osobno uvjeri Hitlera u svoju odanost. Od 24. srpnja, umjesto starog vojničkog, postao je obavezan nacistički pozdrav »u znak nepokolebljive privrženosti armije Führern i najtješnjeg savezništva između Armije i Partije«.

Dvadeset deveti srpnja, u drugoj dnevnoj zapovijedi, Guderian upozorava sve generalštabne oficire da odsada moraju pružiti primjer

dobrih nacista, vjernih i iskrenih svom Vođi.

> Svaki generalštabni oficir mora biti nacionalsocijalistički oficirski vođa ne samo... po svom primjernom stavu prema političkim pitanjima nego i po aktivnoj suradnji u političkom poučavanju mlađih komandanata u skladu s Fuhrerovim postavkama...
>
> Pri ocjenjivanju i izboru generalštabnih oficira pretpostavljeni moraju obratiti više pažnje karakteru i osvjedočenju nego umu. Netko može biti ne znam kako mudar, ali u času potrebe on će ipak zakazati, baš zato što je nitkov.
>
> Očekujem od svakog generalštabnog oficira da smjesta izjavi slaže li se s mojim pogledima ili im se protivi, i da to svoje uvjerenje iznese u javnosti. Tko to ne može, treba zatražiti ostavku na svoj položaj u Generalštabu.[222]

Koliko je poznato, nitko je nije zatražio.

Može se reći, primjećuje jedan vojni historičar, »da je time došao kraj priči o Generalštabu kao autonomnoj vojnoj instituciji«.[223] Ta elitna grupa, koju su osnovali Scharnhorst i Gneisenau a Moltke je izgradio u stup nacije i koja je vladala Njemačkom u prvom svjetskom ratu, dominirala u Weimarskoj Republici te prisilila čak i Hitlera da uništi SA i pogubi njegove vođe što su joj stajali na putu, bila je u ljeto 1944. svedena na sažaljenja vrijednu grupu puzavih, uplašenih ljudi. Više nije smjelo biti nikakve pobune protiv Hitlera, čak ni bilo kakve kritike na njegov račun. Nekoć moćna armija, kao i svaka druga institucija u Trećem Reichu, propast će zajedno s njim, jer njezine su vođe bile sad otupjele, suviše lišene hrabrosti (koju je pokazala tek šačica zavjerenika) da bi podigle glas — i zaustavile ruku jednog jedinog čovjeka koji, što je već bilo jasno, vodi i njih i njemački narod naglo u najstrašniju katastrofu u povijesti njihove ljubljene domovine.

Ta uzetost duha i volje odraslih muškaraca, odgojenih u kršćanskom duhu i zadojenih, pretpostavlja se, starim vrlinama, ponosnih na svoj kodeks časti i hrabrih — oči u oči sa smrću na bojnim poljima — začuđuje, premda se možda može shvatiti prisjetimo li se toka njemačke povijesti, ukratko prikazane u jednom ranijem poglavlju, iz kojeg se razabire da je slijepa pokornost svjetovnim vladarima smatrana najvećom vrlinom njemačkog muškarca. Generali su ipak u međuvremenu spoznali zloću čovjeka pred kojim su puzali. Guderian je kasnije opisao Hitlera kakav je bio nakon 20. srpnja.

> Ono što je kod njega bila čvrstina postalo je okrutnost, dok se sklonost blefiranju pretvorila u puko nepoštenje. Često je lagao bez ikakva oklijevanja i pretpostavljao da drugi lažu njemu. Više nije nikom vjerovao. I dotad je bilo teško raspravljati s njim, ali sad je to postalo pravo mučenje koje se pooštravalo iz mjeseca u mjesec. Često je potpuno gubio samokontrolu i izražavao se sve silovitije. U svom intimnom krugu nije više nailazio ni na kakav protuutjecaj.[224]

Usprkos svemu tome, taj je čovjek sam samcat, napola lud i očigledno sve slabiji i tijelom i duhom, sada, kao i one snježne zime 1941. pred Moskvom, nanovo skupio potučene i progonjene armije i ulio novu odvažnost u ispaćenu naciju Nevjerojatnom snagom volje, koja je nedostajala svima drugima u Njemačkoj — u vojsci, u vladi i u narodu — uspio je gotovo za punu godinu dana produžiti agoniju rata.

Pobuna od 20. srpnja 1944. nije propala samo zbog nerazjašnjive nespretnosti nekih od najsposobnijih ljudi u armiji i civilnom životu, niti zbog kobne slabosti Frommova i Klugeova karaktera i zle kobi koja je progonila zavjerenike na svakom koraku, nego i zato što su gotovo svi ljudi koji. su upravljali tom velikom zemljom — i generali i civili — te masa njemačkog naroda — u uniformi i bez nje — bili nespremni za revoluciju. U stvari, usprkos svoj nevolji i mračnim izgledima na poraz i tuđinsku okupaciju, nisu je željeli. Iako je nacionalsocijalizam tako strašno ponizio Njemačku i cijelu Evropu, još su ga prihvaćali, čak podržavali, a u Adolfu Hitleru još su gledali spasioca zemlje.

> U ono vrijeme (pisao je kasnije Guderian) — a ta je činjenica, po svemu sudeći, izvan svake sumnje — velik postotak njemačkog naroda još je vjerovao u Adolfa Hitlera, i bio bi uvjeren da je njegovom smrću atentator uklonio jedinog čovjeka koji je još bio kadar dovesti rat do povoljnog svršetka.[225]

Čak je i nakon rata general Blumentritt, koji nije bio u zavjeri ali bi je bio podržao da je njegov šef Kluge bio čvršćeg kova, zaključio da je najmanje »polovica civilnog stanovništva bila zaprepaštena činjenicom što su njemački generali sudjelovali u pokušaju zbacivanja Hitlera, te je zbog toga zauzela ogorčen stav prema njima, a isti se osjećaj ispoljio i u samoj armiji«.[226]

Hipnotizmom koji je nemoguće objasniti — u svakom slučaju, to nije moguće jednom Nenijemcu — Hitler je sačuvao privrženost i povjerenje toga velikog naroda do zadnjeg časa. I zato je bilo neizbježno da ga poput

nijeme stoke, ali s dirljivom vjerom, čak i s oduševljenjem koje ga uzdiže nad životinjsko krdo, slijepo slijedi preko ponora do propasti nacije.

KNJIGA ŠESTA

PAD TREĆEG REICHA

30.
OSVAJANJE NJEMAČKE

Rat koji je potekao iz Njemačke vratio se njezinim granicama.

Jedva što se oporavio od šoka koji je pretrpio nakon atentata od 20. srpnja, Hitler se morao suočiti s gubitkom Francuske i Belgije i velikim sovjetskim osvajanjima na istoku. Neprijateljske trupe u golemoj nadmoći približavale su se Reichu.

Do sredine kolovoza 1944. ruske ljetne ofenzive, koje su počele 10. lipnja i nastavljale se u valovima jedna za drugom, dovele su Crvenu armiju do granica Istočne Pruske, opkolile pedeset njemačkih divizija na Baltiku, doprle do Viborga u Finskoj, uništile grupu armija Centar i, u svom pobjedničkom napredovanju na toj fronti, prešle 600 kilometara u šest tjedana do Visle nasuprot Varšavi, dok je na jugu novi napad koji je počeo 20. kolovoza doveo krajem mjeseca do pada Rumunjske, a zajedno s njom i naftonosnih polja u Ploestiju, jedinog većeg izvora sirove nafte za njemačke armije. Dne 26. kolovoza Bugarska se formalno povukla iz rata i Nijemci su se užurbano počeli čistiti iz te zemlje. U rujnu predala se Finska i okrenula protiv njemačkih trupa koje su odbile da evakuiraju njezin teritorij.

Na zapadu, Francuska je brzo oslobođena. U generalu Pattonu, zapovjedniku novoformirane Treće armije, Amerikanci su dobili tenkovskog generala koji se po žestini i pronicavosti mogao mjeriti s Rommelom u Africi. Nakon zauzeća Avranchesa 30. srpnja, napustio je Bretanju i u velikom luku počeo opkoljavati njemačke armije u Normandiji, krećući se jugoistočno od Orleansa na Loiri i zatim prema Seini jugoistočno i sjeverozapadno od glavnog grada, a dva dana kasnije veliki grad, ponos i slava Francuske, bio je nakon četverogodišnje njemačke okupacije oslobođen. Kad su Druga francuska oklopna divizija generala Jacquesa Leclerca i američka Četvrta pješadijska divizija umarširale u grad, ustanovile su da ga jedinice francuskog pokreta otpora već dobrim dijelom drže u svojim rukama. A ustanovile su i to da su mostovi na Seini, od kojih su mnogi umjetnička djela, ostali neoštećeni.[227]

Ostaci njemačkih armija u Francuskoj bili su sad u punom povlačenju. Montgomery, pobjednik nad Rommelom u sjevernoj Africi, koji je 1. rujna imenovan feldmaršalom, prešao je sa svojom kanadskom Prvom armijom i britanskom Drugom armijom preko 300 kilometara u četiri dana — od donje Seine, pored legendarnih bojnih polja iz prvoga svjetskog rata i 1940. do duboko u Belgiju. Bruxelles je pao 3. rujna, a Antwerpen dan kasnije. To je napredovanje bilo toliko brzo da Nijemci nisu imali vremena uništiti lučke uređaje u Antwerpenu. To je bila, velika sreća za Saveznike, budući da je ta luka, čim su bili očišćeni prilazi, postala glavna baza za opskrbu angloameričkih armija.

Južno od britansko-kanadskih trupa, američka Prva armija, pod generalom Courtneyem H. Hodgesom, jednako je brzo napredovala u jugoistočnu Belgiju, doprla do rijeke Meuse, odakle je u svibnju 1940. započeo njemački razorni prodor, zauzela Namur i Liege, ne davši Nijemcima vremena da organiziraju obranu. Još dalje na jugu, Pattonova je Treća armija zauzela Verdun, opkolila Metz, doprla do rijeke Mosel i kod Belforta se povezala s francusko-američkom Sedmom armijom, koja se 15. kolo voza pod zapovjedništvom generala Alexandera Patcha bila iskrcala na Rivijeri u južnoj Francuskoj i naglo prodirala dolinom Rhone.

Do kraja kolovoza njemačke su armije na zapadu izgubile 500.000 vojnika, polovicu od toga kao zarobljenike, te gotovo sve svoje tenkove, artiljeriju i kamione. Malo je što ostalo za obranu domovine. Mnogo spominjana Siegfriedova linija bila je doslovno bez vojnika i bez topova. Većina generala na zapadu smatrala je da je došao kraj. »Više nije ostalo nikakvih spomena vrijednih snaga na zemlji, a da o zračnim snagama i ne govorimo,« piše Speidel.[228] »Što se mene tiče,« izjavio je nakon rata savezničkim istražiteljima Rundstedt, koji je 4. rujna bio ponovno postavljen na položaj vrhovnog zapovjednika na zapadu, »rat je svršio u rujnu.«[229]

Ali ne i za Adolfa Hitlera. Posljednjeg dana kolovoza održao je nekim svojim generalima u Glavnom stanu govor, s namjerom da ubrizga novu snagu u njihove vene i podrži im nadu.

> Bude li potrebno, borit ćemo se na Rajni. Meni je svejedno. Bez obzira na okolnosti, nastavit ćemo tu borbu sve dok se, kao što je rekao Fridrik Veliki, jedan od naših prokletih neprijatelja ne umori previše da nastavi borbu. Borit ćemo se dok ne

izborimo mir koji će osigurati život njemačkoj naciji za idućih pedeset ili sto godina, i koji, nadasve, neće po drugi put okaljati našu čast, kao što se dogodilo 1918... Ja živim samo za tu borbu, jer znam da ona neće biti dobivena ako iza nje ne bude stajala željezna volja.

Pošto je predbacio Generalštabu pomanjkanje željezne volje, Hitler je otkrio svojim generalima neke od razloga svojih nepokolebljivih nada.

Doći će vrijeme kad će napetost među Saveznicima postati tako jaka da će izbiti lom. Sve koalicije u prošlosti raspale su se prije ili kasnije. Moramo samo dočekati pravi trenutak, ma koliko nam to bilo teško.[230]

Goebbelsu je povjerena zadaća da organizira »totalnu mobilizaciju«, dok se Himmler, novi komandant Rezervne armije, dao na posao da pripremi dvadeset i pet *Volksgrenadier* divizija za obranu zapada. Usprkos svim planovima i neprestanom pričanju u nacističkoj Njemačkoj o »totalnom ratu«, rezerve u zemlji bile su daleko od toga da budu »totalno« iskorištene. Na Hitlerovo uporno zahtijevanje, proizvodnja robe široke potrošnje bila je tokom cijelog rata održavana na neobično visokom stupnju — očito zato da ojača moral. Osim toga, Hitler je izbjegavao da provede u djelo predratne planove o mobilizaciji žena za rad u tvornicama. »Žrtvovanje naših najdragocjenijih ideala previsoka je cijena,« rekao je u ožujku 1943. kad je Speer zatražio da se i žene uključe u industriju.[231] Nacistička je ideologija učila da je ženama mjesto u kući, a ne u tvornici — i u kući su ostale. U prve četiri godine rata, kad je u Velikoj Britaniji 2,25 milijuna žena bilo uključeno u ratnu industriju, na sličnim je mjestima u Njemačkoj bilo zaposleno samo 182.000 žena. Broj kućnih pomoćnica u Njemačkoj, koji je u mirno doba iznosio milijun i pol, ostao je za vrijeme rata nepromijenjen.

Sada, kad im se neprijatelj našao pred vratima, nacističke su se vođe trgnule. Pod zastavu su pozvani dječaci između 15 i 18 godina i muškarci između 50 i 60. Sveučilišta i visoke škole, uredi i tvornice pročešljani su u potrazi za regrutima. U rujnu i listopadu 1944. sakupljeno je za vojsku pola milijuna muškaraca. Ali nikakav propis nije donesen da se na njihova mjesta u uredima i tvornicama zaposle žene. Albert Speer, ministar za naoružanje i ratnu industriju, protestirao je kod Hitlera zbog pozivanja iskusnih radnika u vojsku, jer da to ozbiljno ugrožava proizvodnju oružja.

Njemački vojnici nisu još od Napoluonovog doba bili prisiljeni braniti svetu zemlju vlastite domovine. Odonda su se svi ratovi, pruski i njemački,

vodili na tuđoj zemlji. Sad su teško pritisnute trupe bile obasipane svim mogućim opomenama.

VOJNICI ZAPADNE FRONTE!

... Očekujem od vas da branite sveto tlo Njemačke ... do posljednjeg čovjeka!...

Heil Führer!

VON RUNDSTEDT feldmaršal

VOJNICI GRUPE ARMIJA!

... Ni jedan od nas neće napustiti ni pedalj njemačke zemlje dok je još života u njemu ... Tko god se povuče bez borbe izdajica je svog naroda.

Vojnici! Naša domovina, životi vaših žena i vaše djece u opasnosti su!

Naš Führer i naši bližnji imaju povjerenja u svoje vojnike! Živjela naša Njemačka i naš ljubljeni Führer!

MODEL

feldmaršal

Usprkos tome, kad se krov počeo rušiti, bilo je sve više dezertera i Himmler je poduzeo drastične mjere da ih obeshrabri. Deseti rujna objavio je slijedeću naredbu:

> Čini se da neki nepouzdani elementi vjeruju da će rat za njih biti svršen čim se predaju neprijatelju... Svakog će dezertera... zateći zaslužena kazna. Štoviše, njihovo će sramno ponašanje povući za sobom najstrože posljedice po njihovu obitelj... Oni će biti bez okolišanja strijeljani.

Izvjesni pukovnik Hoffmann-Schonforn iz 18. grenadirske divizije obznanio je svojoj jedinici:

> Izdajice iz naših redova prebjegle su neprijatelju ... Ti su nitkovi odali važne vojne tajne... Podmukli židovski klevetnici bockaju vas svojim pamfletima i nastoje vas zavesti da i vi postanete nitkovi. Neka samo brizgaju svoj otrov! ... A što se tiče podlih izdajica koji su zaboravili na svoju čast — njihove će obitelji morati ispaštati zbog njihove izdaje.[232]

U rujnu se dogodilo nešto što su sumnjičavi njemački generali nazvali »čudom«. Za Speidela je to »njemačka varijacija francuskog ’čuda na Marni’ iz 1914. godine. Silovito napredovanje Saveznika iznenada je popustilo«.

Saveznički su komandanti, od Eisenhowera pa naniže, kasnije raspravljali zašto je došlo do tog popuštanja, a raspravljaju još i danas o tome. Za njemačke je generale to bilo neshvatljivo. Do drugog tjedna u rujnu američke su se jedinice primakle njemačkoj granici pred Aachenom i na rijeci Mosel. Savezničke su armije imale otvoren put u Njemačku. Početkom rujna Montgomery je salijetao Eisenhowera da sve svoje zalihe i rezerve prepusti britanskim i kanadskim armijama, kao i američkoj Devetoj i Prvoj armiji, kako bi on, Montgomery, pod svojom komandom poduzeo smionu ofenzivu na sjeveru te prodro u Ruhr, lišio Nijemce njihovog glavnog arsenala, otvorio put u Berlin i dokrajčio rat. Eisenhower je odbio taj prijedlog.[233] On je htio napredovati prema Rajni na »širokoj fronti«.

Ali opskrba nije mogla držati korak s napredovanjem njegovih armija. Svaka tona benzina i municije morala je biti dopremljena preko plaža u Normandiji ili jedine luke u Cherbourgu te kamionima prevožena 500 do 600 kilometara do uznapredovale fronte. U drugom tjednu rujna Eisenhowerove su armije zapele zbog pomanjkanja zaliha. Osim toga, naišle su na neočekivan njemački otpor. Sredinom rujna uspio je Rundstedt, skupivši svoje raspoložive snage na dvije kritične točke, zaustaviti, bar privremeno, Pattonovu Treću armiju na Moseli i Hodgesovu Prvu armiju pred Aachenom.

Podbadan Montgomeryjem, Eisenhower je pristao na smjeli plan da uspostavi mostobran preko Donje Rajne kod Arnhema i tako utvrdi položaj s kojeg bi se Siegfriedova linija mogla zaobići sa sjevera. To je bilo daleko od Montgomeryjevih snova o prodoru u Ruhr, ali je obećavalo stratešku bazu za kasniji pokušaj.

Napad je počeo 17. rujna masovnim spuštanjem dviju američkih i jedne britanske zračno-desantne divizije, ali je zbog lošeg vremena, zbog činjenice da su se desantne trupe spustile ravno usred dviju SS-oklopnih divizija, o čijem postojanju nisu ništa znale, kao i zbog nedovoljnih kopnenih snaga koje su nadirale s juga, propao. Nakon desetodnevnih ogorčenih borbi, Saveznici su se povukli iz Arnhema. Od oko 9.000 pripadnika britanske Prve zračno-desantne divizije, koja se spustila kraj grada, preostalo ih je samo 2.163. Za Eisenhowera je taj neuspjeh bio »čvrst dokaz da predstoje još mnoge ogorčene borbe«.[234]

Ipak, teško da je očekivao da će se Nijemci dovoljno oporaviti da pred Božić te zime zadaju posve neočekivan udarac na zapadnoj fronti.

HITLEROV POSLJEDNJI OČAJNIČKI ULOG

Uvečer 12. prosinca 1944. pozvana je grupica generala, visokih njemačkih vojnih komandanata na zapadnoj fronti, u Rundstedtov glavni stan. Tu su im oduzeli revolvere i torbe za spise, posjeli ih u jedan autobus i pola ih sata vozikali po mračnoj i snježnoj okolici da izgube orijentaciju. Napokon su ih iskrcali pred ulazom u duboki podzemni bunker za koji se pokazalo da je Hitlerov glavni stan u Ziegenbergu kraj Frankfurta. Tu su prvi put doznali ono što je šačica najviših štabnih oficira i vojnih komandanata znala više od mjesec dana, naime, da Führer kani za četiri dana poduzeti snažnu ofenzivu na zapadu.

Ta mu se ideja motala po glavi još od sredine rujna, kad su se Eisenhowerove armije morale zaustaviti na njemačkoj granici zapadno od Rajne. Američke Deveta, Prva i Treća armija bile su u listopadu, doduše, pokušale nastaviti ofenzivu da »izboksaju« sebi put do Rajne, kako se bio izrazio Eisenhower, ali napredovanje je bilo teško i polako. Dne 24. listopada predao se Prvoj armiji, nakon ogorčene borbe, stari kraljevski grad Aachen, sjedište Karla Velikog. Bio je to prvi njemački grad koji je pao u savezničke ruke, ali se Amerikanci, usprkos tome, nisu uspjeli probiti do Rajne. Ipak su duž cijele fronte — kao i Britanci i Kanađani na sjeveru — iscrpljivali iznemogle branioce u neprestanim bitkama. Hitler je shvatio da, ostajući u defenzivi, samo odgađa konačni obračun. U svom grozničavom mozgu, razvio je smion i domišljat plan kako da ponovno preuzme inicijativu, zabije klin između američke Treće i Pete armije, probije se do Antwerpena i liši Eisenhowera njegove glavne opskrbne luke te potjera britanske i kanadske armije duž belgijsko-nizozemske granice. Takva će ofenziva, mislio je, ne samo pridonijeti teškom porazu angloameričkih armija i time otkloniti opasnost od njemačke zapadne granice, nego će mu omogućiti da se okrene protiv Rusa, koji su, doduše, još uvijek napredovali na Balkanu, ali su od listopada zaustavljeni na Visli u Poljskoj i Istočnoj Pruskoj. Ofenziva će brzo napredovati kroz Ardene, odakle je 1940. počeo veliki prodor, ali gdje se sada, kako je saznala

njemačka obavještajna služba, nalaze svega četiri slabe američke pješadijske divizije.

Plan je bio smion. On će, vjerovao je Hitler, gotovo sigurno iznenaditi Saveznike i svladati ih prije nego se dospiju pribrati.[235] Ali postojala je jedna nezgodna strana u svemu tome. Naime, ne samo što je njemačka armija bila slabija nego 1940, pogotovu u zraku, već se sada nalazila nasuprot daleko bolje opskrbljenom i naoružanom neprijatelju. Njemački generali su smjesta na to upozorili Hitlera.

»Kad sam početkom studenoga primio taj plan,« izjavio je kasnije Rundstedt, »bio sam preneražen. Hitler se nije ni potrudio da se posavjetuje sa mnom ... Meni je bilo jasno da su snage s kojima raspolažemo preslabe za tako ambiciozan plan.« Ali, shvativši da je beskorisno prepirati se s Hitlerom, Rundstedt i Model odlučiše da predlože alternativni plan koji bi mogao zadovoljiti želju vrhovnog vojskovođe za ofenzivom, ali koji bi se ograničio na to da odsiječe savezničku izbočinu fronte oko Aachena.[236] Međutim, njemački vrhovni komandant na zapadu tako je malo vjerovao da će Hitler promijeniti svoje mišljenje da je odbio da se pojavi na razgovoru o vojnoj situaciji 2. prosinca u Berlinu, poslavši umjesto toga tamo svog načelnika štaba Blumentritta. Ali Blumentritt, feldmaršal Model, general Hasso von Manteuffel i SS-general Sepp Dietrich (posljednja dvojica trebala su pri tom prodoru zapovijedati dvjema velikim tenkovskim armijama), koji su prisustvovali sastanku, nisu bili u stanju odvratiti Hitlera od njegove odluke. Čitavu kasnu jesen on je bio strugao po bačvi u Njemačkoj da pribavi sredstva za taj posljednji očajnički ulog. U studenom je uspio skupiti blizu 1.500 što novih, što obnovljenih tenkova i jurišnih topova, a u prosincu daljnjih 1.000. Skupio je oko dvadeset i osam divizija, uključiv devet oklopnih, za prodor preko Ardena, i još šest divizija za napad na Alsace, predviđen nakon glavne ofenzive. Göring je obećao 3.000 lovačkih aviona.

To je bila znatna snaga, iako daleko slabija od Rundstedtove grupe armija na istoj fronti 1940. godine. Ali njihovo je formiranje značilo da njemačke snage na istoku neće dobiti pojačanje koje su tamošnji komandanti smatrali prijeko potrebnim da odbiju sovjetski zimski napad koji su očekivali u siječnju. Kad je načelnik Generalštaba Guderian, koji je

bio odgovoran za istočnu frontu, protestirao, Hitler se nemilo okomio na njega.

> Nije potrebno da me vi učite. Već pet godina komandiram njemačkom vojskom u ratu i za to sam vrijeme stekao više praktičkog iskustva nego što će ga bilo koji gospodin iz Generalštaba ikada steći. Proučio sam Clausewitza i Moltkea i pročitao sve Schlieffenove spise. Bolje sam upućen u sve to nego vi!

Kad je Guderian izjavio da Rusi spremaju napad s nadmoćnim snagama i kad je iznio brojke koje su govorile o snazi sovjetskog naoružanja, Hitler je povikao: »To je najveći blef od vremena Džingis-kana! Tko je izmislio te bljezgarije?«[237]

Generali, koji su se uvečer 12. prosinca, bez svojih torbi za spise i bez revolvera, skupili u Hitlerovom glavnom stanu u Ziegenbergu, našli su nacističkog vojskovođu, kako se Manteuffel kasnije prisjećao, kao »pognutu pojavu, blijeda i podbula lica, zgrbljenu u svom stolcu, drhtavih ruku. Pogotovu mu se lijeva ruka grčevito trzala, ma koliko se trsio da to prikrije. Bolesnik ... Kad je hodao, vukao je jednu nogu za sobom.«[238]

Hitlerov je duh, međutim, bio živ kao i uvijek. Generali su očekivali da će dobiti upute u vezi s ofenzivom, ali vrhovni im je vojskovođa, umjesto toga, održao vatreni političko-povijesni govor.

> Nikada još u povijesti nije postojala koalicija kao što je ova u naših neprijatelja, sastavljena od tako heterogenih elemenata s tako oprečnim stremljenjima... S jedne strane, ultra-kapitalističke države, a s druge ultra-marksističke. S jedne strane, umiruća imperija, Britanija, s druge kolonija koja teži za baštinom, Sjedinjene Države...
>
> Svaki od partnera ušao je u tu koaliciju s nadom da će ostvariti svoje političke ciljeve... Amerika nastoji postati nasljednica Engleske; Rusija nastoji zadobiti Balkan... Engleska nastoji zadržati svoje posjede, položaj u Sredozemlju ojačati... Te se države već sada svađaju. I onaj tko, sjedeći poput pauka u svojoj mreži, prati taj razvoj može vidjeti kako ti antagonizmi jačaju iz sata u sat.
>
> Ako sada dobiju još nekoliko težih udaraca, moglo bi se dogoditi svakog trenutka da se ta umjetno održavana zajednička fronta odjednom slomi, sa silnim grmljavinskim praskom . .. pod uvjetom da u Njemačkoj ne bude trenutaka slabosti.
>
> Važno je lišiti neprijatelja njegove sigurnosti u pobjedu... Ratovi se konačno odlučuju kad jedna ili druga strana shvati da rat, kao takav, više ne može dobiti. Također je važno ... da ne propustimo ni jedan trenutak a da neprijatelju ne pokažemo kako, ma što on radio, nikada ne može računati na kapitulaciju. Nikada! Nikada![239]

Kad su se generali razišli, još im je u ušima odzvanjao taj propagandni govor, ali usprkos tome ni jedan od njih — bar su tako govorili nakon rata — nije vjerovao da će ardenska ofenziva uspjeti. Ipak su odlučili da će zapovijedi koje su dobili izvršiti kako najbolje budu znali i umjeli.

Tako je i bilo. Noć 15. prosinca bila je mračna i studena, a gusta se magla nadvila nad krševite, snijegom pokrivene bregove Ardena. Nijemci su se uspinjali do svojih borbenih položaja na fronti od 110 kilometara između Monschaua, južno od Aachena, i Echtemacha, sjeverozapadno od Triera. Njihovi su meteorolozi bili predvidjeli da će takvo vrijeme potrajati nekoliko dana za kojih će, prema njemačkim proračunima, savezničke zračne snage ostati na zemlji, pa će njemačke opskrbne kolone biti pošteđene normandijskog pakla. Pet dana služila je Hitlera sreća s vremenom i Nijemci su, potpuno iznenadivši savezničku Vrhovnu komandu, nakon prvih napada ujutro 16. prosinca uspjeli izvesti nekoliko prodora.

Kad je noću 17. prosinca jedna njemačka oklopna grupa doprla do Stavelota, bila je samo dvanaest kilometara udaljena od glavnog stana američke Prve armije u Spau, koji je na brzinu evakuiran. A, što je još važnije, bila je samo nepuna dva kilometra udaljena od golemog američkog skladišta u kojem je bilo petnaest milijuna litara benzina. Da je osvojila to skladište, njemačke bi oklopne divizije, koje su neprestano zastajkivale zbog nestašice benzina kojeg su Nijemci imali žalosno malo, mogle prodrijeti i dalje i brže nego što su prodrle. Skorzenyjeva *Panzerbrigade 150,* čiji su pripadnici, odjeveni u američke uniforme, vozili zarobljene američke tenkove, kamione i džipove, doprla je najdalje. Četrdesetak takvih džipova s posadom probilo se kroz razbitu frontu, a nekoliko ih je doprlo čak do rijeke Meuse.[240]

Ipak, pošto su četiri slabe divizije u Ardenima bile pregažene, žilavi improvizirani otpor jedinica američke Prve armije usporio je njemačko napredovanje, a čvrst položaj na sjevernom i južnom krilu prodora kod Monschaua, odnosno Bastognea, usmjerio je Hitlerove snage kroz uski prodor u fronti. Američka obrana Bastognea zapečatila im je sudbinu.

Ta raskrsnica putova bila je od ključne važnosti za obranu Ardena i rijeke Meuse. Bude li se čvrsto držala, blokirat će ne samo glavne ceste

kojima napreduje Manteuffelova Peta oklopna armija prema Meusi kod Dinanta, nego će vezati znatne njemačke snage određene za napad otraga. Ujutro 18. prosinca Manteuffelove isturene linije bile su samo oko 22 kilometra udaljene od grada, a jedini Amerikanci u njemu pripadali su korpusu štaba glavnog stana koji se spremao na evakuaciju. Međutim, uvečer 17. prosinca naređeno je 101. zračno-desantnoj diviziji, koja se odmarala i prestrojavala u Reimsu, da punom brzinom proslijedi do Bastognea, udaljenog oko 1.600 km. Vozeći svoje kamione s upaljenim farovima cijelu noć, stigli su u grad dvadeset i četiri sata kasnije, neposredno prije Nijemaca. Bila je to odlučna trka i Nijemci su je izgubili. Iako su opkolili Bastogne, bio im je otežan daljnji prodor prema Meusi. Osim toga, morali su ostaviti jake snage iza sebe da blokiraju raskršće i nastoje ga zauzeti.

Dvadeset drugi prosinca general Heinrich von Lüttwitz, komandant njemačkog 47. oklopnog korpusa, pismeno je zatražio od generala A.C. McAuliffea, komandanta 101. zračno-desantne divizije, da mu preda Bastogne. Odgovor koji je primio postao je slavan: NUTS! (Otprilike: »Šipak!«)

Do konačne prekretnice u Hitlerovom ardenskom hazardu došlo je na Badnjak. Dan prije jedna je prethodnica njemačke Druge oklopne divizije doprla do 5 kilometara istočno od Meuse kod Dinanta i tu čekala na benzin za svoje tenkove i neka pojačanja prije nego što se niz obronke spusti do rijeke. Ali ni benzin ni pojačanje nisu nikad stigli. Druga američka oklopna divizija iznenada je udarila sa sjevera. S juga se već primicalo nekoliko divizija Pattonove Treće armije, a glavni im je cilj bio da pomognu Bastogneu. »Uvečer dvadeset četvrtog,« pisao je kasnije Manteuffel, »postalo je jasno da je dosegnut maksimum naše operacije.« Pritisak na sjeverno i južno krilo duboke i uske njemačke izbočine postao je prejak. Osim toga, dva dana prije Božića napokon se razvedrilo i angloameričke su se zračne snage u masovnim napadima svom silinom oborile na njemačke linije za snabdijevanje, kao i na trupe i tenkove što su se kretali uskim, zavojitim planinskim putovima. Nijemci su poduzeli još jedan očajnički pokušaj da osvoje Bastogne. Cijeli Božić, počev od 3 ujutro, izvodili su napad za napadom, ali McAuliffeovi branioci su izdržali. Sutradan su se oklopne trupe Pattonove Treće armije probile s juga i oslobodile grad od

opsade. Nijemcima sad nije preostalo drugo nego da svoje snage izvuku iz uskog koridora prije nego što budu odrezane i uništene.

Ali Hitler nije htio ni čuti o bilo kakvom povlačenju. Uvečer 28. prosinca održao je vojnu konferenciju na vrhu. Umjesto da posluša Rundstedtov i Manteuffelov savjet i pravodobno izvuče njemačke snage iz džepa, naredio je da se ofenziva nastavi, Bastogne jurišem osvoji i iznova pokuša prodor prema Meusi. Štoviše, zatražio je da se na jugu u Alsaceu, gdje se američka linija prorijedila pošto je nekoliko Pattonovih divizija poslano na sjever u Ardene, smjesta započne nova ofenziva. Na prigovore generala da nemaju dovoljno snaga ni za nastavak ofenzive u Ardenima ni za napad u Alsace, ostao je gluh.

Gospodo, ja sam u ovom poslu već jedanaest godina i ... još nikada nisam ni od koga čuo da je sve potpuno spremno... Nikada niste potpuno spremni. To je bar jasno.

Govorio je i govorio.[241] Mora da su generali mnogo prije nego što je dovršio shvatili da je njihov vrhovni komandant postao slijep za stvarnost i da se izgubio u oblacima.

> Pitanje je ... želi li Njemačka i dalje postojati ili će biti uništena... Gubitak ovog rata uništit će njemački narod.

Slijedila je duga znanstvena rasprava o povijesti Rima i o Pruskoj u sedmogodišnjem ratu. Napokon se vratio na neposredne probleme. Premda je priznao da ardenska ofenziva nije »donijela odlučan uspjeh koji se očekivao«, rekao je da je izazvala »preokret cijele situacije kakav prije četrnaest dana nitko ne bi smatrao mogućim«.

> Neprijatelj se morao odreći svih planova za napad... Morao je ubaciti jedinice koje su bile izmorene. Njegovi su operacioni planovi posve poremećeni. Strašno je kritiziran kod kuće. Psihološki trenutak govori protiv njega. Već je morao priznati da nema izgleda da se rat završi prije kolovoza, možda ni do kraja iduće godine...

Nije li ta posljednja rečenica bila priznanje konačnog poraza? Hitler se požurio da ispravi bilo kakav sličan dojam.

> Želim smjesta dodati, gospodo, da... ne smijete zaključiti da ja makar izdaleka računam na gubitak ovog rata... Nikad nisam upoznao značenje riječi »kapitulacija«... Za mene današnja situacija nije ništa novo. Bio sam već u daleko težim situacijama. Spominjem to samo zbog toga što želim da shvatite zašto ja s takvim fanatizmom slijedim svoj cilj i zašto me ništa ne može slomiti. Ma koliko me mučile brige, i ma

> koliko mi te brige potkopavale zdravlje, ništa neće ni najneznatnije promijeniti moju odluku da se borim sve dok na kraju jezičac na vagi ne pretegne na našu stranu.

Na to je apelirao na generale da podrže nove napade »sa svom svojom vatrom, svom energijom«.

> Zatim ćemo ... posve dotući Amerikance... Što će dalje biti, vidjet ćemo. Ne vjerujem da će neprijatelj na kraju moći izdržati napad četrdeset i pet njemačkih divizija. Ipak ćemo pokoriti sudbinu!

Bilo je prekasno. Njemačka nije imala dovoljno vojničke snage da njegove riječi provede u djelo.

Na samu Novu godinu Hitler je ubacio osam njemačkih jedinica u juriš u područje Saara, nakon čega je s mostobrana na Gornjoj Rajni uslijedio snažan napad jedne armije pod zapovjedništvom — za njemačke je generale to bio loš vic — Heinricha Himmlera. Ni s jednom od tih operacija nisu Nijemci dotjerali daleko. Kao ni s beskompromisnim napadom na Bastogne koji su 3. siječnja započeli s ni manje ni više nego dva korpusa od devet divizija, što je dovelo do najžešće bitke u ardenskoj kampanji. Ali 5. siječnja Nijemci su napustili nadu da će ikad osvojiti taj ključni grad. Osim toga, zaprijetila im je opasnost da ih odsiječe britansko-američka protuofenziva sa sjevera koja je započela 3. siječnja. Model, čije su armije bile u opasnosti da budu opkoljene kod Houffalizea, sjeveroistočno od Bastognea, dobio je 8. siječnja napokon dozvolu da se povuče. Šesnaesti siječnja, točno mjesec dana nakon početka ofenzive u koju je Hitler uložio svoje posljednje rezerve u ljudstvu, oružju i municiji, njemačke su se snage našle na liniji s koje su bile i krenule.

Nijemci su izgubili oko 120.000 ljudi, u mrtvima, ranjenima ili nestalima, 600 tenkova i jurišnih topova, 1.600 aviona i 6.000 vozila. I američki su gubici bili teški — 8.000 poginulih, 48.000 ranjenih, 21.000 zarobljenih ili nestalih i 733 tenka.[242]

Ali Amerikanci su mogli nadomjestiti svoje gubitke, Nijemci nisu. Posve su se ispucali. To je bila zadnja veća ofenziva njemačke armije u drugom svjetskom ratu. Njezin neuspjeh nije samo učinio poraz na zapadu neizbježnim, nego je osudio na propast i armije na istoku, gdje se smjesta osjetio učinak toga što je Hitler svoje posljednje rezerve ubacio u Ardene.

U svom dugom predavanju generalima na zapadu 28. prosinca, Hitler je bio vrlo optimističan što se tiče ruske fronte. Balkan je, doduše, bio izgubljen,

ali su se zato još od listopada njemačke armije čvrsto držale na Visli u Poljskoj i u Istočnoj Pruskoj.

> Na žalost (rekao je Hitler), zbog izdaje naših dragih saveznika prisiljeni smo se postepeno povlačiti... Usprkos tome, istočnu je frontu bilo uglavnom moguće održati.

Samo koliko dugo? Na Badnjak, pošto su Rusi opkolili Budimpeštu, i ponovno ujutro na Novu godinu, Guderian je uzalud preklinjao Hitlera da pošalje pojačanja kojima bi se mogli suprotstaviti Rusima u Mađarskoj i sovjetskoj ofenzivi u Poljskoj koja se očekivala sredinom siječnja.

> Ukazao sam na to (kaže Guderian) da je Ruhr već paraliziran neprestanim bombardiranjem zapadnih Saveznika ... dok bi s druge strane, rekao sam, industrijsko područje Gornje Šleske moglo još raditi punom parom, jer je težište njemačke ratne industrije ionako već na istoku, i da bi gubitak Gornje Šleske morao za svega nekoliko tjedana neminovno dovesti do našeg poraza. Sve to nije bilo ni od kakve koristi. Bio sam kratko odbijen i proveo sam žalostan i tmuran Badnjak u toj krajnje nekršćanskoj sredini.

Usprkos tome, Guderian je 9. siječnja učinio i treći pokušaj. Ovaj put poveo je u Hitlerov glavni stan i svog načelnika obavještajne službe na istoku, generala Gehlena, koji je s pomoću strateških karata i dijagrama pokušao objasniti Führeru kritičnu njemačku situaciju uoči očekivane ruske ofenzive na sjeveru.

> Hitler je (kaže Guderian) zapao u strašan bijes ... izjavivši da su karte i dijagrami »potpuno idiotski« i naredivši mi da čovjeka koji ih je sastavio dam smjesta zatvoriti u ludnicu. Onda sam se i ja razbjesnio i rekao: »Ako želite generala Gehlena poslati u ludnicu, onda bi bilo najbolje da zatvorite i mene zajedno s njim.«

Kad je Hitler tumačio da istočna fronta »nije nikad posjedovala tako jake rezerve kao sada«, Guderian je odvratio: »Istočna je fronta kao kuća od karata. Bude li probijena na jednoj jedinoj točki, sva će se raspasti.[243]

Tako je i bilo. Dvanaesti siječnja 1945. Konjevljeva ruska armijska grupa provalila je iz svog mostobrana kod Baranowa na gornjoj Visli južno od Varšave i krenula prema Šleskoj. Dalje na sjeveru Žukovljeve su armije prešle preko Visle sjeverno i južno od Varšave, koja je pala 17. siječnja. Još dalje na sjeveru, dvije ruske armije pregazile su pola Istočne Pruske i doprle do Gdanskog zaljeva.

To je bila najveća ruska ofenziva u drugom svjetskom ratu. Staljin je samo u Poljsku i Istočnu Prusku ubacio 180 divizija, od toga neobično mnogo oklopnih. Ništa ih nije moglo zaustaviti.

»Do 27. siječnja (samo petnaest dana od početka sovjetske ofenzive) ruski je vihor,« kaže Guderian, »naglo poprimao za nas razmjere prave katastrofe.«[244] U međuvremenu su Istočna i Zapadna Pruska otcijepljene od Reicha. Tog istog dana Žukov je prešao Odru kod Lübbena pošto je u četrnaest dana prevalio 350 kilometara i našao se na samo 150 kilometara daleko od Berlina. Ali najkatastrofalnije od svega bilo je to što su Rusi zauzeli šleski industrijski bazen.

Albert Speer, ministar za naoružanje i ratnu proizvodnju, napisao je 30. siječnja — na 12-godišnjicu Hitlerova dolaska na vlast — memorandum Hitleru, u kojem je istaknuo značenje gubitka Šleske. »Rat je izgubljen« — tim je riječima počeo izvještaj i nastavio na svoj trijezni i objektivni način objašnjavati zašto. Šleski su rudnici, otkako je započelo intenzivno bombardiranje Ruhra, podmirivali 60 posto njemačke potrošnje ugljena. Zalihe ugljena za potrebe njemačkih željeznica, elektrana i tvornica dostaju još samo za dva tjedna. Sada, nakon gubitka Šleske, može on, rekao je Speer, osigurati samo četvrtinu ugljena i šestinu čelika od količine koju je Njemačka proizvodila u 1944.[245] On predviđa katastrofu u 1945. godini.

Führer je, ispričao je kasnije Guderian, bacio pogled na Speerov izvještaj, pročitao prvu rečenicu i naredio da se spis odloži u njegov sef. Odbio je da primi Speera nasamo, rekavši Guderianu:

> Vi ćete razumjeti zašto više nikoga ne želim primiti nasamu. Kad s nekim govorim u četiri oka, on mi uvijek ima nešto neugodno reći. Ne mogu to podnijeti.[246]

Dvadeset peti siječnja očajni je Guderian posjetio Ribbentropa i nastojao ga nagovoriti da smjesta pokuša sklopiti primirje na zapadu, kako bi se ostatak njemačkih armija mogao koncentrirati na istoku protiv Rusa. Ministar vanjskih poslova nije imao prečeg posla nego da to odmah izbrblja Führeru, koji je još iste večeri strogo ukorio načelnika svog Generalštaba i optužio ga zbog »veleizdaje«. Ali dva dana kasnije, poslije podne 27. siječnja, kad su Žukovljeve trupe već prešle Odru 150 kilometara od Berlina, u Führerovom je glavnom stanu, koji je sad premješten u Kancelariju Reicha u Berlinu, gdje će ostati do kraja, došlo do zanimljivog obrata.

Pod dojmom katastrofe na istoku, Hitler, Goring i Jodl zaključiše da nema potrebe tražiti primirje na zapadu. Bili su uvjereni da će zapadni Saveznici sami dotrčati k njima u strahu pred posljedicama boljševičkih

pobjeda. Iz jednog odlomka zapisnika s Führerove konferencije od 27. siječnja sačuvao se dio tog razgovora.

HITLER: Zar mislite da su Englezi oduševljeni svim tim ruskim razvojem događaja?

GÖRING: Njima sigurno nije bilo na pameti da ćemo ih mi odbijati dok Rusi ne osvoje svu Njemačku... Nisu računali na to da ćemo ih ... zadržavati kao luđaci dok Rusi prodiru sve dublje i dublje u Njemačku i praktički već sada drže cijelu Njemačku...

JODL: Oduvijek su sumnjičavo gledali na Ruse.

GÖRING: Ako se tako nastavi, dobit ćemo za nekoliko dana telegram (od Engleza).[247]

O tako tanku nit počele su vođe Trećeg Reicha vezati svoje posljednje nade. Njemački graditelji nacističko-sovjetskog pakta protiv Zapada na kraju su stigli dotle da nisu mogli shvatiti zašto im se Britanci i Amerikanci ne žele pridružiti da zajednički odbiju ruske osvajače.

SLOM NJEMAČKOG WEHRMACHTA

Proljeće 1945. donijelo je brz kraj Trećem Reichu.

Smrtna je borba počela u ožujku. U veljači je — s Ruhrom uglavnom u ruševinama i izgubljenom Gornjom Šleskom — proizvodnja ugljena spala na petinu od proizvodnje od prije godinu dana, a i od toga je vrlo malo moglo biti otpremljeno, zbog angloameričkog zračnog bombardiranja željezničkog i vodenog prometa. Nestašica ugljena postala je dominantna tema na Führerovim razgovorima o vojnoj situaciji. Dönitz se tužio da mnogi njegovi brodovi moraju beskorisno ležati zbog nestašice goriva dok je Speer strpljivo objašnjavao kako se elektrane i tvornice oružja iz istog razloga nalaze u sličnom položaju. Gubitak rumunjskih i mađarskih naftonosnih izvora i bombardiranje tvornica sintetičkog pogonskog goriva u Njemačkoj doveli su do tako akutne nestašice benzina da je dobar dio očajnički potrebnih lovačkih aviona bio prisiljen ostati na zemlji gdje su ih uništili saveznički bombarderi. Mnoge oklopne divizije bile su zbog pomanjkanja pogonskog goriva za svoje tenkove osuđene na mirovanje.

Napokon je napuštena i nada u »čudesno oružje« za koju su se neko vrijeme hvatale ne samo mase naroda i vojnici nego i tako realistični generali kao što je bio Guderian. Lansirna mjesta za leteće bombe V-l i V-2, koje su upravljane na Veliku Britaniju, gotovo su sva izgubljena kad su Eisenhowerove trupe zaposjele francuske i belgijske obale, premda ih je još nekoliko ostalo u Nizozemskoj. Kad su britansko-američke snage stigle do njemačke granice, upućeno je oko osam tisuća obiju vrsta V-bombi na Antwerpen i druge vojne ciljeve, ali nisu počinile nikakve značajnije štete.

Hitler i Göring su računali da će novi lovci na mlazni pogon protjerati s neba savezničke zračne snage, a to se lako moglo i dogoditi — budući da su Nijemci uspjeli proizvesti više od tisuću takvih lovaca — da britanski i američki piloti, koji nisu raspolagali takvim avionima, nisu poduzeli uspješnu protuakciju. Konvencionalni saveznički lovci nisu se mogli mjeriti s njemačkim mlažnjacima u *zraku,* ali su se zato pobrinuli da se malo koji od njih digne sa zemlje. Rafinerije koje su proizvodile specijalno gorivo za njih bile su bombardirane i uništene, a saveznički su piloti lako otkrili posebno izgrađene produžene piste te uništili njemačke mlažnjake na tlu.

Veliki admiral Dönitz bio je obećao Führeru da će nove električne podmornice izvesti čuda na moru i ponovno izvršiti zator među britansko-američkim brodovljem na sjevernom Atlantiku. Ali do sredine veljače 1945. puštene su u more samo dvije od sto dvadeset i šest naručenih novih podmornica.

Što se pak tiče njemačkog projekta atomske bombe, koji je zadao mnogo briga Londonu i Washingtonu on nije daleko uznapredovao zbog pomanjkanja Hitlerova zanimanja za nj i Himmlerove prakse da zatvara atomske fizičare zbog tobožnje nelojalnosti ili da ih odvlači na neka od svojih omiljenih besmislenih »znanstvenih« istraživanja koje je smatrao važnijima. Potkraj 1944. saznale su američka i britanska vlada — na svoje veliko olakšanje — da Nijemci u ovom ratu neće imati atomsku bombu.[248]

Osmi veljače Eisenhowerove armije, koje su se sad sastojale od osamdeset i pet divizija, počele su se primicati Rajni. Bile su računale da će Nijemci čuvati snagu te se, pruživši tek umjeren otpor, povući iza moćne vodene zapreke od široke, brze rijeke. Ali ni ovdje, kao ni u toku prošlih godina svojih poraza, Hitler nije htio ni čuti za povlačenje. To bi samo

značilo, rekao je Rundstedtu, »premjestiti katastrofu s jednog mjesta na drugo«. I tako su njemačke armije, na Hitlerovo inzistiranje, ostale na mjestu i borile se — ali ne zadugo. Potkraj mjeseca Britanci i Amerikanci doprli su do Rajne na nekoliko mjesta sjeverno od Düsseldorfa, a četrnaest dana kasnije već su čvrsto držali cijelu lijevu obalu Rajne od ušća rijeke Mosel prema sjeveru. Nijemci su izgubili još 350.000 ljudi, u mrtvima, ranjenima ili zarobljenima (bilo je 293.000 zarobljenika), te većinu oružja i opreme.

Hitler se strašno razbjesnio. Deseti ožujka otpremio je Rundstedta — po posljednji put — i nadomjestio ga feldmaršalom Kesselringom koji se onako žilavo i dugo odupirao u Italiji. Već u veljači bio je Hitler, u napadu bijesa, razmišljao o tome da otkaže Ženevsku konvenciju kako bi, kao što je rekao na jednom svom sastanku 19. veljače, »natjerao neprijatelja da shvati kako smo odlučni da se za svoju egzistenciju borimo svim sredstvima koja nam stoje na raspolaganju«. Na taj ga je korak nagovarao dr Goebbels, krvožedni neborac, koji je bio predložio da se svi zarobljeni avijatičari kratkim postupkom postrijeljaju, u znak odmazde zbog njihovog nemilosrdnog bombardiranja njemačkih gradova. Kad su neki od prisutnih oficira iznijeli pravne prigovore, Hitler je ljutito odvratio:

> Do vraga s tim! ... Ako dam jasno do znanja da s neprijateljskim zarobljenicima postupam bez ikakvog obzira na njihova prava, ne mareći za njihove mjere odmazde, onda će rijetko koji (Nijemac) dezertirati a da prije toga dobro ne promisli.[249]

To je bilo jedno od prvih upozorenja njegovim sljedbenicima da je Hitler, pošto je propao u svojoj misiji da osvoji svijet, čvrsto odlučio da nestane, poput Wotana u Walhali, u moru krvi — ne samo neprijateljske nego i krvi vlastitog naroda. Na kraju razgovora, bio je zatražio od admirala Dönitza »da razmotri sve *pro* i *contra* tog koraka i da što prije podnese izvještaj o tome«.

Dönitz se sutradan vratio s odgovorom koji je bio tipičan za tog čovjeka.

> Šteta bi prevagnula korist. Bilo bi bolje da bez ikakva oglašavanja provedemo mjere koje smatramo potrebnima a da na svaki način sačuvamo formu.[250]

Hitler je nevoljko popustio. I tako ih je, iako nije bilo, kao što smo vidjeli,[251] općeg pokolja zarobljenih avijatičara ni drugih ratnih zarobljenika (osim ruskih), nekoliko ipak ubijeno, a civilno je stanovništvo

poticano da linčuje savezničke avijatičare koji su se padobranom morali spustiti na zemlju. Jedan zarobljeni francuski general, Mesny, namjerno je umoren na Hitlerovu zapovijed, a mnogo je savezničkih ratnih zarobljenika podleglo za dugih marševa bez hrane i vode, na koje su natjerani — i to po cestama koje su mitraljirali britanski, američki i ruski avijatičari — kad su ih Nijemci vodili u unutrašnjost zemlje da ih ne bi oslobodile savezničke armije.

Hitlerova namjera da njemačke vojnike natjera da »dobro promisle prije nego što dezertiraju«, nije bila bez osnove. Na zapadu se broj dezertera, ili bar onih koji su se pred naletom britansko-američkih armija predavali što su brže mogli, zabrinjavajuće povećao. Dvanaesti veljače Keitel je izdao naredbu »u Führerovo ime« u kojoj se kaže da će svaki vojnik »koji je prijevarom došao do otpusnice za dopust ili koji putuje s krivotvorenim ispravama, biti... kažnjen smrću«. A 5. ožujka izdao je general Blaskowitz, komandant grupe armija H na zapadu, ovu naredbu:

> Svi vojnici ... koji budu zatečeni izvan svojih jedinica ... i koji izjave da su u potrazi za svojim jedinicama, bit će stavljeni pred prijeki sud i strijeljani.

Dvanaesti travnja Himmler je dao i svoj doprinos toj naredbi zaprijetivši da će svaki komandant koji ne bude branio neki grad ili važno prometno raskršće »biti kažnjen smrću«. Ta je prijetnja već ostvarena na nekoliko nesretnih komandanata na jednom od mostova preko Rajne.

Rano poslije podne 7. ožujka, prethodnica američke Devete oklopne divizije doprla je do uzvisina nad gradom Remagenom, četrdesetak kilometara niz Rajnu od Koblenza. Na svoje veliko iznenađenje, posade američkih tenkova ustanovile su da je željeznički most preko rijeke još uvijek neoštećen, i požurile se nizbrdo do obale. Pioniri su užurbano rezali svaku žicu za paljenje eksploziva koju su mogli pronaći, a jedan je pješadijski vod pojurio preko mosta. Kad se primaknuo istočnoj obali, eksplodirao je jedan naboj, zatim drugi. Most se potresao, ali izdržao. Slabe njemačke snage na drugoj obali ubrzo su rastjerane. Onda i tenkovi pojuriše preko mosta i do mraka Amerikanci su učvrstili jak mostobran na istočnoj obali Rajne. Time je svladana najveća prirodna zapreka u zapadnoj Njemačkoj.[252]

Nekoliko dana kasnije, noću 22. ožujka, prešla je i Pattonova Treća armija preko Rajne, i to kod Oppenheima, južno od Mainza, pošto je prethodno, nakon briljantne operacije, zajedno s američkom Sedmom i francuskom Prvom armijom, zauzela trokut Saar—Pfalz. Do 25. ožujka angloameričke su armije zaposjele cijelu zapadnu obalu rijeke i uspostavile dva jaka mostobrana na drugoj obali. U šest tjedana Hitler je izgubio više od trećine svojih snaga na zapadu i većinu oružja dovoljnog za pola milijuna ljudi.

U 2.30 ujutro 24. ožujka Hitler je sazvao ratno vijeće u svom berlinskom glavnom stanu da odluče što bi sad trebalo poduzeti.

HITLER: Smatram taj drugi mostobran kod Oppenheima najvećom opasnošću.

HEWEL (predstavnik Ministarstva vanjskih poslova): Ondje Rajna nije osobito široka.

HITLER: Dobrih dvjesta pedeset metara. Na vodenoj zapreci dovoljno je da jedan čovjek zaspi i može doći do strašne nesreće.

Vrhovni se zapovjednik zanimao ne postoji li negdje »nekakva brigada ili što slično, što bi se moglo poslati tamo«. Jedan je ađutant odgovorio:

> U ovom trenutku ne postoji ni jedna slobodna jedinica koju bismo mogli uputiti tamo. U logoru kod Senne leži samo pet lovaca tenkova koji će biti pripremljeni za akciju danas ili sutra. Za nekoliko dana mogli bismo ih ubaciti u borbu ...[253]

Za nekoliko dana! A u tom trenutku Patton je kod Oppenheima već učvrstio mostobran širok jedanaest a dubok deset kilometara i njegovi su tenkovi krenuli na istok prema Frankfurtu. Kakvog li žalosnog stanja u kojem se našla nekoć moćna njemačka armija, čiji su vajni tenkovski korpusi svojedobno jurili Evropom, kad je njezin vrhovni komandant u tom kritičnom trenutku spao na to da s pet oštećenih lovaca tenkova, koji bi mogli biti »ubačeni u borbu za nekoliko dana«, pokuša zaustaviti napredovanje snažne neprijateljske oklopne armije![254] Pošto su Amerikanci trećeg tjedna u ožujku već bili prešli Rajnu, a jaka se saveznička armija, sastavljena od Britanaca, Kanađana i Amerikanaca pod Montgomeryjevom komandom, spremala da prijeđe Donju Rajnu i produži u sjeveronjemačku ravnicu i Ruhr — ta je operacija započela 23. ožujka — Hitlerova se osveta s neprijatelja sručila na vlastiti narod. On taj narod, s pomoću kojeg je

postigao najveće pobjede u njemačkoj povijesti, sada kad su zaredali porazi, više nije smatrao vrijednim svoje veličine.

»Bude li njemački narod podlegao u toj borbi,« bio je rekao *Gauleiterima* u kolovozu 1944, »onda mora da je bio preslab. Nije dokazao svoju snagu pred poviješću i nije zaslužio drugo nego da bude uništen.«[255]

Hitler se brzo pretvarao u fizičku ruševinu, a to mu je zatrovalo i misli. Napor u vođenju rata, šok zbog poraza, nezdravi život bez svježeg zraka i tjelesnog kretanja u podzemnom bunkeru iz kojeg je rijetko izlazio, njegovo prepuštanje sve češćim izljevima zlovolje i, ne najmanje važno, otrovne droge koje je svakodnevno uzimao po savjetu svog šarlatanskog liječnika dra Morelia, potkopali su mu zdravlje već i prije atentata od 20. srpnja. Prilikom eksplozije tog dana, oštećeni su mu bubnjići u oba uha, što je pridonijelo njegovim napadima vrtoglavice. Nakon atentata, liječnici su mu preporučili poduži odmor, što je on odbio. »Ako napustim Istočnu Prusku,« bio je rekao Keitelu, »ona će pasti. Dok sam ovdje, držat će se.«

U rujnu 1944. pretrpio je živčani slom i bio neko vrijeme prikovan uz krevet, ali se u studenom, po povratku u Berlin, oporavio. Nikad se, međutim, nije izliječio od svojih bjesomučnih ispada. Sve češće, kad su se pogoršavale vijesti s fronta u 1945. godini, zapadao je u histeričan bijes, što je uvijek bilo popraćeno drhtanjem ruku i nogu koje nije mogao obuzdati. General Guderian opisao je nekoliko takvih ispada. Potkraj siječnja, kad su Rusi doprli do Odre, samo sto šezdeset kilometara od Berlina, i kad je načelnik Generalštaba zatražio da se morskim putem evakuira nekoliko njemačkih divizija koje su bile odsječene u području Baltika, Hitler se okomio na njega.

> Stajao je preda mnom podignutih šaka, tako da se moj dobri načelnik štaba Thomale smatrao primoranim da me uhvati za kaput i povuče natrag kako ne bih postao žrtvom fizičkog napada.

Nekoliko dana kasnije, 13. veljače 1945, oba su muškarca opet zapodjenula prepirku zbog situacije na istočnoj fronti koja je potrajala, kaže Guderian, dva sata.

> Podignutih šaka, lica pocrvenjela od bijesa, dok mu se cijelo tijelo treslo, taj je čovjek stajao preda mnom, sav izvan sebe i potpuno izgubivši samokontrolu. Poslije svake provale gnjeva, Hitler se uskoračao po rubu saga, onda se opet naglo zaustavio preda

> mnom i sasuo mi u lice slijedeću optužbu. Gotovo je vrištao i činilo se da će mu oči iskočiti iz duplji, a žile na sljepoočnicama su mu debelo nabrekle.[256]

U takvom stanju tijela i duha njemački je vođa donio jednu od posljednjih značajnih odluka u svom životu. Devetnaesti ožujka izdao je opću naredbu da sve vojne, industrijske, transportne i komunikacijske instalacije, kao i sve zalihe u Njemačkoj, moraju biti uništene kako ne bi neoštećene pale u ruke neprijatelju. Potrebne će mjere provesti vojska uz pomoć nacističkih *Gauleitera* i »komesara za obranu«. »Sve suprotne direktive ne vrijede više,« završavala je naredba.[257]

Njemačka je trebala postati golema pustoš. Nije smjelo ostati ništa što bi njemačkom narodu pomoglo da nekako preživi poraz.

Albert Speer, ministar za naoružanje bez dlake na jeziku, bio je već iz prethodnih sastanaka s Hitlerom predvidio da će doći do te barbarske naredbe, te je 15. ožujka sastavio memorandum u kojem se gorljivo suprotstavlja takvom zločinačkom koraku ponovivši svoju tvrdnju da je rat izgubljen. Memorandum je osobno predao Führern uvečer 18. ožujka.

> Za četiri do osam tjedana (pisao je Speer) mora se sa sigurnošću računati na konačni slom njemačke privrede... Nakon tog sloma, rat se više ni vojnički ne može nastaviti... Moramo učiniti sve što možemo da očuvamo, makar i na najprimitivniji način, osnovu za egzistenciju naroda do kraja... Nemamo prava u ovom stadiju rata izvršiti razaranja koja bi mogla nepovoljno utjecati na život naroda. Ako naši neprijatelji žele uništiti ovaj narod, koji se borio s jedinstvenom hrabrošću, onda će povijesna sramota pasti isključivo na njih. Naša je dužnost da narodu ostavimo svaku mogućnost da se u dalekoj budućnosti ponovno pridigne...[258]

Ali Hitler, znajući da mu je vlastita sudbina zapečaćena, nije bio zainteresiran za daljnji opstanak njemačkog naroda, prema kojem je tobože uvijek osjećao tako bezgraničnu ljubav. Rekao je Speeru:

> Ako je rat izgubljen, izgubljen je i narod. Ta je sudbina neminovna. Nema potrebe razmišljati o osnovi koja će narodu omogućiti najprimitivniji opstanak. Naprotiv, bolje je da sami uništimo te stvari, sami uništimo sebe, jer ovaj se narod pokazao kao slabiji, a budućnost pripada isključivo jačem istočnom narodu (Rusiji). Osim toga, oni koji će ostati nakon bitke samo su manje vrijedni jer dobri su izginuli.

Na to je vrhovni vojskovođa sutradan obznanio svoju zloglasnu naredbu o »spaljenoj zemlji«. Nju je 23. ožujka slijedila jednako monstruozna naredba Führerova sekretara Martina Bormanna, koji je sebi

sada kao krt izrovao položaj na dvoru bez premca među nacističkim satrapima. Speer je o tome govorio na suđenju u Nürnbergs

> Prema Bormannovoj naredbi, narod je trebalo dovesti u unutrašnjost Reicha, i s istoka i sa zapada. Njemu su se trebali pridružiti strani radnici i ratni zarobljenici. Na taj put trebali su milijuni tih ljudi krenuti pješice. Nije predviđen nikakav provijant za njihov opstanak, niti se to, s obzirom na situaciju, moglo izvesti. Provedba te naredbe dovela bi do nezamislivog pomora od gladi.

Isto tako, da su bile provedene sve ostale Hitlerove i Bormannove naredbe — a bilo ih je još — milijuni Nijemaca koji su dotad iznijeli živu glavu na kraju bi bijedno izginuli. Speer je pred sudom u Nürnbergu nastojao dati rezime različitih naredbi u vezi sa »spaljenom zemljom«. Trebalo je uništiti, rekao je,

> sva industrijska postrojenja, sve važne električne instalacije, vodovode, plinovode, zalihe hrane i zalihe odjeće... sve mostove... sve željezničke i telefonsko-telegrafske instalacije... sve vodene putove, sve brodove, sve teretne automobile i sve lokomotive.

Da je njemačkom narodu ušteđena ta posljednja katastrofa, treba zahvaliti — osim brzom napredovanju savezničkih trupa koje je onemogućilo takvo gigantsko razaranje — nadljudskim naporima Speera i nekolicine oficira kopnene vojske koji su se, direktno se suprotstavljajući (napokon!) Hitlerovim naredbama, rastrčali po zemlji da se pobrinu za to da prerevni oficiri i stranački fanatici ne dignu u zrak po život važne komunikacije, tvornice i zalihe.

Njemačkoj se vojsci sad približavao kraj.

Dok su se britansko-kanadske armije feldmaršala Montgomeryja, pošto su posljednjeg tjedna u ožujku prešle preko Donje Rajne, kretale sjeveroistočno prema Bremenu, Hamburgu i Lübecku, američka Deveta armija generala Simpsona i američka Prva armija generala Hodgesa naglo su napredovale u svom opkoljavanju Ruhra, prva po sjevernoj kružnoj liniji, druga s južne strane. Prvi travnja spojile su se kod Lippstadta. Time je grupa armija B feldmaršala Modela, koja se sastojala od Petnaeste i Pete oklopne armije — otprilike dvadeset i jedne divizije — opkoljena u ruševinama najvećeg njemačkog industrijskog područja. Izdržala je osamnaest dana i predala se 18. travnja. Zarobljeno je daljnjih 325.000

Nijemaca, uključiv trideset generala, ali Model nije bio među njima. Radije se ustrijelio nego da padne u zarobljeništvo.

Kapitulacija Modelovih armija u Ruhru široko je rasporila njemačku frontu na zapadu. Kroz taj rascijep od preko 300 kilometara jurnule su divizije američke Devete i Prve armije, koje nisu bile potrebne za operacije u Ruhru, prema Elbi u srce Njemačke. Put u Berlin bio je sad otvoren, jer se između tih dviju američkih armija i njemačkog glavnog grada nalazilo samo nekoliko raštrkanih i dezorganiziranih njemačkih divizija. Uvečer 11. travnja, pošto je od rane zore prešla nekih stotinu kilometara, prethodnica Devete armije doprla je do Elbe kod Magdeburga i već sutradan učvrstila mostobran na drugoj obali. Tako su se Amerikanci našli na samo stotinjak kilometara od Berlina.

Eisenhower je sad planirao da se sastane s Rusima na Elbi između Magdeburga i Dresdena i podijeli Njemačku na dva dijela. Churchill i britanski vojni šefovi oštro su ga kritizirali zbog toga što se nije požurio da prije Rusa stigne u Berlin, što je lako mogao učiniti, ali Eisenhower i njegov štab bili su u tom trenutku zaokupljeni idejom da, nakon spajanja s Rusima, krenu prema jugoistoku s namjerom da na juriš osvoje takozvanu »Alpsku tvrđavu«, u kojoj Hitler navodno prikuplja svoje preostale snage za posljednji otpor u gotovo nepristupačnim alpskim brdima južne Bavarske i zapadne Austrije.

»Alpska tvrđava«, međutim, bila je samo utvara. Nikada nije postojala osim u propagandnim štosovima dra Goebbelsa i glavama opreznih ljudi u Eisenhowerovom glavnom stanu koji su im nasjeli. Već 11. ožujka obavještajna služba SHAEF-a bila je upozorila Eisenhowera da nacisti namjeravaju izgraditi neosvojivu tvrđavu u predjelu Alpa, te da će sam Hitler zapovijedati njezinom obranom iz svog skrovišta u Berchtesgadenu. Zaleđene planinske litice »praktički su neosvojive«, glasila je poruka.

> Ovdje (rečeno je dalje), branjena prirodom i najefikasnijim tajnim oružjem koje je dosad izumljeno, vlada koja je dosad vodila Njemačku preživjet će da pripremi svoje uskrsnuće; oružje će se ovdje proizvoditi u tvornicama sigurnim od bombardiranja, hrana i oprema bit će uskladištene u prostranim podzemnim spiljama, a specijalno izabrani korpus mladih muškaraca bit će izvježban za vođenje gerilskog rata, tako da će se moći opremiti cijela podzemna armija i biti upotrijebljena za oslobođenje Njemačke od okupatorskih snaga.[259]

Gotovo se čini kao da su se među osoblje obavještajne službe Savezničke vrhovne komande uvukli britanski i američki pisci fantastičnih romana. U svakom slučaju, te fantastične izmišljotine u Vrhovnom su štabu savezničkih ekspedicionih snaga shvatili ozbiljno i Eisenhowerov je načelnik štaba, general Bedell Smith, mozgao o stravičnoj mogućnosti »nastavka borbe u alpskom području«, koja će progutati mnogo američkih života i produžiti rat u beskonačnost.[260]

To je bilo posljednji put da je domišljati dr Goebbels uspio jednim propagandnim trikom utjecati na strateški tok rata. Adolf Hitler je, doduše, isprva razmišljao o tome da se povuče u austrijsko-bavarska brda u blizini kojih je rođen i u kojima je proveo većinu privatnih sati svog života, koja je volio i gdje se nalazio jedini dom koji je mogao smatrati svojim — na Obersalzbergu iznad Berchtesgadena — i ondje pružiti posljednji otpor, ali nije se mogao odlučiti sve dok nije bilo prekasno.

Šesnaesti travnja, na dan kad su američke trupe doprle do Nürnberga, grada velikih političkih skupova nacističke stranke, Žukovljeve su se sovjetske armije otisnule sa svog mostobrana na Odri i poslije podne 21. travnja stigle do predgrađa Berlina. Beč je pao već 13. travnja. U 4.40 poslije podne 25. travnja, izvidnice američke 69. pješadijske divizije susrele su se kod Torgaua na Elbi, otprilike sto dvadeset kilometara južno od Berlina, s prethodnicom sovjetske 58. gardijske divizije. Sjeverna i južna Njemačka bijahu razdvojene. Adolf Hitler bio je izoliran u Berlinu. Nastupili su posljednji dani Trećeg Reicha.

31.
GÖTTERDÄMMERUNG
POSLJEDNJI DANI TREĆEG REICHA

Hitler je bio planirao da napusti Berlin 20. travnja, na svoj pedeset šesti rođendan, te da sa Obersalzberga zapovijeda posljednjim otporom Trećeg Reicha. Većina ministarstava bila je već na putu prema jugu, u kamionima krcatima službenim spisima i izbezumljenim činovnicima koji su jedva čekali da se maknu iz ugroženog Berlina. Sam Führer bio je već prije deset dana poslao uglavnom sve svoje kućno osoblje u Berchtesgaden da njegovu planinsku vilu *Berghof* pripreme za njegov dolazak.

Bilo mu je suđeno, međutim, da nikada više ne vidi svoje ljubljeno planinsko utočište. Kraj se približavao brže nego što je on smatrao mogućim. Amerikanci i Rusi naglo su napredovali prema Elbi. Britanci su bili pred vratima Hamburga i Bremena i prijetili da otcijepe Njemačku od okupirane Danske. U Italiji je pala Bologna i Alexanderove savezničke snage nadirale su u dolinu rijeke Po. Rusi su 13. travnja osvojili Beč i produžili uz Dunav, dok im je američka Treća armija dolazila u susret niz tu rijeku da se sastane s njima u Hitlerovu gradu Linzu u Austriji. Nürnberg, u kojem su se za cijelog rata izvodili radovi na velikom gledalištu i stadionima što su tom drevnom gradu trebali dati obilježje središta nacističke stranke, bio je opkoljen, a dio američke Sedme armije pohitao je pored njega prema Münchenu, kolijevci nacističkog pokreta. U Berlinu se već čula grmljavina sovjetske teške artiljerije.

»Cijeli tjedan,« zapisao je 23. travnja u svoj dnevnik grof Schwerin von Krosigk, djetinjasti ministar financija, koji je na prvi glas da se približuju boljševici izjurio iz

Berlina prema sjeveru, »nije bilo ničeg drugog do Jobovih glasnika. Čini se da našem narodu predstoji mračna budućnost.«[261]

Hitler je po posljednji put napustio svoj glavni stan u Rastenburgu u Istočnoj Pruskoj 20. studenog prošle godine, kad su se počeli približavati Rusi, te ostao u Berlinu, koji od početka rata na istoku nije gotovo ni vidio,

do 10. prosinca. Zatim se premjestio u svoj zapadni glavni stan u Ziegenbergu kraj Bad Nauheima, odakle je nakanio dirigirati velikom igrom u Ardenima. Nakon neuspjeha, vratio se 16. siječnja u Berlin, u kojem će ostati do kraja zapovijedajući svojim razmrvljenim armijama iz podzemnog bunkera 15 metara ispod Kancelarije Reicha, čije su velike mramorne dvorane nakon savezničkih bombardiranja ležale u ruševinama.

Hitler je naglo tjelesno propadao. Jedan mladi kapetan, koji ga je u veljači prvi put vidio, opisao je kasnije njegov izgled.

> Glava mu se lagano klimala. Lijeva mu je ruka opušteno visila i prilično se tresla. U očima je imao neki neopisivi treperavi žar koji se doimao strašno i krajnje neprirodno. Njegovo lice i dijelovi oko očiju ostavljali su dojam potpune iscrpljenosti. Sve njegove kretnje odavale su senilnog čovjeka.[262]

Nakon atentata od 20. srpnja postao je nepovjerljiv prema svima, čak i prema svojim starim stranačkim drugovima. »Lažu mi sa svih strana,« istresao se u ožujku na jednu od svojih tajnica.

> Ne mogu se pouzdati ni u koga. Svi me izdaju. Smučilo mi se od svega toga ... Ako se meni bilo što dogodi, Njemačka će ostati bez vođe. Ja nemam nasljednika. Hess je lud, Göring je izgubio simpatije naroda, a Himmlera neće prihvatiti stranka — osim toga, on je bez trunka smisla za umjetnost... Napregnite malo svoj mozak i recite mi tko bi me mogao naslijediti...[263]

Moglo bi se pomisliti da je u ovom povijesnom trenutku pitanje nasljednika bilo posve akademsko, ali nije bilo — ne u toj šašavoj nacističkoj zemlji. Tim pitanjem nije bio opsjednut samo Führer nego su njime bili opsjednuti i svi glavni kandidati za njegovog nasljednika, kao što ćemo uskoro vidjeti.

Usprkos tomu što se pretvorio u takvu ruševinu, što mu je prijetio strašan kraj jer su se Rusi primicali Berlinu a zapadni su Saveznici pregazili Reich, Hitler i nekoliko njegovih najfanatičnijih sljedbenika, ispred svih Goebbels, tvrdoglavo su se hvatali za nadu da će ih u posljednji čas spasiti neko čudo.

Jedne lijepe večeri početkom travnja Goebbels je čitao Hitleru iz jedne od njegovih najomiljenijih knjiga, Carlyleove *Povijesti Fridrika Velikog.* Odlomak koji je čitao govorio je o najmračnijim danima sedmogodišnjeg rata, kad veliki kralj nije vidio izlaza iz teškoća i kad je rekao svojim ministrima da će, ako do 15. veljače njegova zla kob ne krene nabolje,

odustati od svega i popiti otrov. Taj je djelić povijesti zacijelo bio prikladan i Goebbels ga je, bez sumnje, pročitao na svoj najdramatičniji način.

> »Hrabri kralju! (čitao je Goebbels) Čekaj još malo i proći će dani tvoje patnje. Iza oblaka već se pomalja sunce tvoje sreće i uskoro će zasjati nad tobom.« Dvadeseti veljače umrla je Carica, desilo se čudo kuće Brandenburg.

Führerove oči, ispričao je Goebbels Krosigku, čijem dnevniku zahvaljujemo tu potresnu scenu, »zalile su se suzama«.[264]

Tako ohrabreni — i to jednim engleskim piscem — poslali su po dva horoskopa koja su se čuvala u arhivu jednoga od brojnih Himmlerovih »istraživačkih« ureda. Jedan od njih bio je Hitlerov horoskop, izrađen 30. siječnja 1933, na dan kad je preuzeo vlast, a drugi horoskop Weimarske Republike, koji je 9. studenog 1918, na rođendan te republike, izradio neki nepoznati astrolog. Goebbels je Krosigku saopćio rezultate preispitivanja tih dvaju značajnih dokumenata.

> Pri tom je otkrivena jedna značajna činjenica, naime, oba horoskopa složno proriču izbijanje rata 1939. godine, pobjede do 1941, zatim niz neuspjeha, s najtežim udarcima u prvim mjesecima 1945, osobito u prvoj polovici travnja. Velika pobjeda u drugoj polovici travnja i onda razdoblje stagnacije do kolovoza i mir toga istog mjeseca. Iduće tri godine bit će teške za Njemačku, ali početkom 1948. ona će se ponovno uzdignuti.[265]

Obodren Carlyleom i »začudnim« proročanstvima zvijezda, Goebbels je 6. travnja izdao zanosni apel trupama u povlačenju:

> Führer je najavio da će još ove godine doći do obrata sudbine... Istinsko svojstvo genija jest njegova nesumnjiva spoznaja, njegovo pouzdano znanje da će doći do preokreta. Führeru je poznat točan sat kad će on nastupiti. Sudbina nam je poslala tog čovjeka da bismo u ovo doba velikog vanjskog i unutrašnjeg pritiska posvjedočili to čudo...[266]

Jedva tjedan dana kasnije, u noći 12. travnja, sam Goebbels bio je uvjeren da je »točan sat« tog čuda nastupio. I tog su dana bile pristizale loše vijesti. Amerikanci su se pojavili na *Autobahnu* Dessau—Berlin i Vrhovna je komanda užurbano naredila da se unište dvije posljednje tvornice eksploziva koje su se nalazile u blizini. Odsada će se njemački vojnici morati snalaziti s onim što im je još preostalo. Goebbels je proveo dan u glavnom stanu generala Bussea na odranskoj fronti kod Küstrina. General ga je bio uvjerio da je ruski proboj nemoguć i da će on (rekao je Goebbels

sutradan Krosigku) održati tu frontu »sve dok nas Britanci ne ritnu u stražnjicu«.

> Onda je Goebbels ispričao (kaže Krosigk) kako su sjedili u Glavnom stanu i kako je on razvijao svoju tezu da, prema historijskoj logici i pravdi, mora doći do promjene u ratnoj sreći, kao što je i u sedmogodišnjem ratu došlo do čuda kuće Brandenburg.

»Koja će carica ovaj put umrijeti?« upitao je jedan oficir.

Goebbels nije znao. Ali sudbina, odgovorio je, »raspolaže s različitim mogućnostima«.

Kad se ministar propagande kasno noću vratio u Berlin, centar grada bio je u plamenu nakon još jednog britanskog bombardiranja. Gorjeli su ostaci Kancelarije i hotel *Adlon* u *Wilhelmstrasse.* Na stubama Ministarstva propagande jedan je referent dočekao Goebbelsa s važnom novošću. »Roosevelt je mrtav!« rekao je.

Ministrovo lice, koje se jasno razabiralo u svjetlu plamena goruće Kancelarije s druge strane *Wilhelmplatza,* ozarilo se.

»Iznesite naš najbolji šampanjac!« povikao je Goebbels. »I dajte mi telefonsku vezu s Führerom.«

Hitler, koji je u svom dubokom bunkeru čekao svršetak bombardiranja, dohvatio je telefonsku slušalicu.

»Moj Führern,« rekao je Goebbels, »čestitam vam! Roosevelt je mrtav. U zvijezdama je zapisano da će druga polovica travnja biti prekretnica za nas. Danas je petak, 13. travnja. (Ponoć je već bila prošla!) To je ta prekretnica !«

Hitlerova reakcija na tu vijest nije zabilježena, premda je nije teško zamisliti, s obzirom na ohrabrenje koje je dobio od Carlylea i zvijezda. Ali je zato zabilježena Goebbelsova. »Bio je,« kaže njegova tajnica, »u ekstazi«.[267]

Famozni grof Schwerin von Krosigk također. Kad mu je Goebbelsov državni sekretar telefonirao da je Roosevelt umro, uskliknuo je — bar u svom vjernom dnevniku:

> To je bio anđeo povijesti! Osjetili smo zamah njegovih krila u sobi. Je li to taj obrat koji smo tako željno iščekivali?

Sutradan ujutro Krosigk je telefonirao Goebbelsu da mu izruči *svoje* »čestitke« — kako sam ponosno ističe u svom dnevniku — i, kao da to nije

bilo dosta, napisao mu je i pismo u kojem pozdravlja Rooseveltovu smrt kao »nebesku pravdu ... dar od Boga«.

U toj atmosferi ludnice, kad su dugogodišnji ministri, odgojeni na starim evropskim sveučilištima, kao Krosigk i Goebbels, posezali za proročanstvima zvijezda i, usred plamena gorućeg glavnog grada, slavili smrt američkog predsjednika kao siguran znak da će Svemogući u posljednji čas spasiti Treći Reich od prijeteće katastrofe, zadnji čin berlinske drame bližio se svom svršetku.

Petnaesti travnja u Berlin je stigla Eva Braun da se pridruži Hitleru. Vrlo je malo Nijemaca znalo da ona uopće postoji, a još ih je manje znalo u kakvom je odnosu s Hitlerom. Bila mu je ljubavnica duže od dvanaest godina. Sada je došla, kaže Trevor-Roper, na svoje vjenčanje i ceremonijalnu smrt.

Premda je njezina uloga u ovom zadnjem činu vrlo zanimljiva, ona sama po sebi nije bila zanimljiva. Nije bila nikakva Madame Pompadour niti Lola Montez. Iako ju je Hitler, bez sumnje, vrlo volio i ugodno se osjećao u njezinom nenametljivom društvu, nikada joj nije dopustio da dođe u bilo koji od njegovih glavnih stanova u kojima je tokom ratnih godina proveo gotovo sve svoje vrijeme, pa i u Berlin je rijetko smjela doći. Ostajala je zatvorena u *Berghofu* na Obersalzbergu, provodeći vrijeme u skijanju i plivanju, čitanju jeftinih romana i gledanju bezvrijednih filmova, u plesu (što Hitler nije odobravao) i beskonačnom uljepšavanju, puna čežnje za svojom odsutnom ljubavi.

»Ona je bila,« kaže Erich Kempka, »najnesretnija žena u Njemačkoj. Svoj je život uglavnom provela čekajući Hitlera«.[268] »Za sve pisce-povjesničare,« rekao je Speer Trevor-Roperu, »Eva Braun je razočaranje.« Na što je ovaj odgovorio: »... za čitaoce povijesti također.« (Trevor-Roper: The Last Days of Hitler, str. 92.)

Za jednog preslušavanja u Nürnbergu, opisao ju je feldmaršal Keitel:

> Bila je vrlo vitka, elegantna pojava, imala je lijepe noge — to se moglo vidjeti — šutljiva i povučena i vrlo, vrlo draga osoba, tamna blondina. Uglavnom se držala u pozadini i rijetko se mogla vidjeti.[269]

Potjecala je iz malograđanske bavarske obitelji i njezini su se roditelji isprva žestoko protivili njezinoj nezakonitoj vezi s Hitlerom, makar on bio i diktator. Bila je zaposlena kod münchenskog fotografa Heinricha Hoffmanna, koji ju je upoznao s Führerom. To je bilo godinu ili dvije nakon samoubojstva Geli Raubal, Hitlerove nećakinje, prema kojoj je, kao što smo vidjeli, osjećao jedinu veliku strastvenu ljubav. Čini se da je i Evu Braun njezin ljubavnik često dovodio do očaja, premda ne iz istog razloga kao Geli Raubal. Iako smještena u jednom apartmanu Hitlerove alpske vile, Eva nije mogla podnijeti duga razdoblja kad on nije bio s njom, i u prvim godinama njihova prijateljstva dvaput je pokušala samoubojstvo. Ali postepeno je prihvatila svoju nezadovoljavajuću i neodređenu ulogu — ni supruge ni ljubavnice — zadovoljavajući se time da bude jedina žena toga velikog čovjeka i nastojeći izvući što više iz njihovih rijetkih zajedničkih trenutaka.

Sad je odlučila da zajedno s njim pođe u smrt. Poput doktora i Frau Goebbels, ni ona nije htjela živjeti u Njemačkoj bez Adolfa Hitlera. »Nijednom pravom Nijemcu ne doliči da dalje živi,« rekla je u bunkeru pred sam kraj Hanni Reitsch, slavnoj ženi-probnom pilotu.[270] Iako Eva Braun nije možda bila osobito pametna i nije izazivala nikakav intelektualni dojam na Hitlera — a možda je upravo to i bio jedan od razloga zašto je njezino društvo pretpostavljao društvu učenih žena — očito je da je njegov utjecaj na nju, kao i na mnoge druge, bio totalan.

HITLEROVA POSLJEDNJA VELIKA ODLUKA

Hitlerov rođendan 20. travnja protekao je prilično mirno, premda su, kao što je general Koller, načelnik štaba zrakoplovnih snaga, koji je prisustvovao proslavi u bunkeru, zapisao u svoj dnevnik, i tog dana stizale vijesti o katastrofama na frontama koje su se naglo raspadale. Proslavi su prisustvovali i svi nacisti stare garde, Göring, Goebbels, Himmler, Ribbentrop i Bormann, pa i preživjeli vojni komandanti Dönitz, Keitel, Jodl i Krebs — ovaj posljednji kao novi, i zadnji, načelnik Generalštaba. Svi su čestitali Führeru rođendan.

Vrhovni vojskovođa nije, usprkos situaciji, bio potišten kao obično. Još je vjerovao, kao što je prije tri dana bio rekao svojim generalima, da će

»Rusi pretrpjeti svoj najkrvaviji poraz pred Berlinom«. Generali su imali bolji pregled, i na redovnom razgovoru o vojnoj situaciji nakon rođendanske proslave nagovarali su Hitlera da napusti Berlin i krene na jug. Za dan ili dva, objašnjavali su, Rusi će zatvoriti posljednji prolaz u tom pravcu. Hitler se kolebao, nije rekao ni da ni ne. Očito se nije mogao posve pomiriti s činjenicom da se glavni grad Trećeg Reicha nalazi pred opasnošću da bude osvojen od Rusa, čije su armije, kako je bio izjavio prije nekoliko godina, tako reći uništene. Kao jedini ustupak generalima, pristao je da uspostavi dvije zasebne komande u slučaju da se Amerikanci i Rusi spoje na Elbi. Admiral Dönitz zapovijedat će onom na sjeveru, a Kesselring možda onom na jugu. Za Kesselringa se još nije bio čvrsto odlučio.

Te je noći uslijedio opći bijeg iz Berlina, Između ostalih, pobjegla su i dva najstarija i najpovjerljivija Hitlerova suradnika: Himmler i Goring, ovaj posljednji u motoriziranoj koloni, čiji su kamioni bili natovareni dragocjenim plijenom s njegovog bajoslovnog dobra Karinhall. Svaki od te dvojice nacista iz stare garde otišao je u uvjerenju da će njegov ljubljeni Vođa uskoro biti mrtav i da će ga on naslijediti.

Nikada ga više nisu vidjeli. Kao ni Ribbentrop, koji je kasnije te iste noći također pohitao u sigurnije krajeve.

Ali Hitler se još nije predao. Sutradan nakon svog rođendana naredio je generalu SS-a Felixu Steinern da poduzme sveobuhvatni protunapad na Ruse u južnim predgrađima Berlina. U taj napad treba ubaciti svakog raspoloživog vojnika u području Berlina, uključiv i kopnene jedinice *Luftwaffe.*

»Svaki komandant koji bude zadržao svoje snage,« vikao je Hitler na generala Kollera, koji je ostao u gradu kao predstavnik zrakoplovnih snaga, »rastat će se sa životom u roku od pet sati. Vi mi osobno jamčite svojom glavom da će biti ubačen i posljednji čovjek.«[271]

Čitav taj dan i dobar dio drugoga dana Hitler je nestrpljivo iščekivao vijesti o Steinerovu protunapadu. Još jedan dokaz u kolikoj je mjeri izgubio vezu sa stvarnošću. Nije bilo nikakvog Steinerova napada. Nije ni pokušan. Postojao je samo u grozničavu umu očajnog diktatora.

Dvadeset drugi travnja donio je posljednju prekretnicu na Hitlerovu putu prema propasti. Od ranog jutra do tri poslije podne bio je na telefonu,

kao uostalom i dan prije, nastojeći od različitih vojnih službi doznati kako napreduje Steinerov kontranapad. Nitko nije znao. Avioni generala Kollera nisu ga mogli locirati, niti su to mogli komandanti kopnene vojske, premda se napad trebao odvijati samo oko četiri do pet kilometara južno od glavnoga grada. Nisu mogli pronaći ni Steinera, koji je postojao, a nekmoli njegovu nepostojeću armiju.

Bura je izbila na redovnom razgovoru o vojnoj situaciji u bunkeru u tri sata poslije podne. Hitler je bijesno zatražio vijesti o Steinern. Ni Keitel, ni Jodl, ni itko drugi nije ništa znao. Povlačenje trupa sa sjevera Berlina u cilju da pojačaju Steinerov napad toliko je oslabilo frontu da su je Rusi probili i njihove su tenkovske prethodnice već bile unutar granica grada.

To je bilo previše za vrhovnog vojskovođu. Svi preživjeli svjedoci tvrde da je posve izgubio kontrolu nad sobom. Zapao je u najveći bijes u svom životu. »To je kraj,« vrištao je. Svi su ga ostavili na cjedilu. Same izdaje, laži, korupcija i kukavičluk. Sad je sve propalo. Pa dobro, on će ostati u Berlinu, Osobno će preuzeti obranu glavnog grada Trećeg Reicha. Tko želi, može otići. On će na ovom mjestu dočekati svoj kraj.

Ostali se pobuniše. Još uvijek ima nade, rekoše, ako se Führer povuče na jug, gdje su armijska grupa feldmaršala Ferdinanda Schörnera u Čehoslovačkoj i prilične Kesselringove snage još netaknute. Dönitz, koji je bio krenuo prema sjeverozapadu da preuzme zapovjedništvo nad tamošnjim trupama, i Himmler, koji je, kao što ćemo vidjeti, zaigrao vlastitu igru, telefonirali su i nagovarali Vođu da napusti Berlin. Nazvao je čak i Ribbentrop da kaže kako će on zadati »diplomatski udarac« koji će sve spasiti. Ali Hitler nije više nikom vjerovao, čak ni svom »drugom Bismarcku«, kako je jedanput, u trenutku lakoumnosti, bio nazvao svog ministra vanjskih poslova. On je već stvorio odluku, rekao je svima. I da im pokaže kako je ona neopoziva, dao je pozvati jednu od svojih tajnica i u njihovoj joj prisutnosti izdiktirao objavu koja će se smjesta pročitati preko radija. Führer će, stajalo je u njoj, ostati u Berlinu i braniti ga do kraja.

Hitler je zatim poslao po Goebbelsa te pozvao njega, njegovu suprugu i njihovo šestoro malodobne djece da se iz svoga teško bombardiranog stana u Ministarstvu propagande presele u *Führerbunker*. Znao je da će taj fanatični i vjerni sljedbenik i njegova obitelj ostati uz njega do kraja. Zatim se posvetio svojim spisima, izdvojio one koje treba uništiti i predao ih

jednom od svojih ađutanata, Juliusu Schaubu, koji ih je odnio u vrt i ondje spalio.

Napokon je navečer pozvao Keitela i Jodla i naredio im da krenu na jug i preuzmu direktnu komandu nad preostalim oružanim snagama. Oba generala, koja se za cijelo vrijeme trajanja rata nisu odmicala od Hitlera, sami su opisali svoj posljednji rastanak s vrhovnim vojskovođom.[272]

Kad je Keitel izjavio da neće otići bez Führera, Hitler je odgovorio: »Vi ćete se pokoriti mojim zapovijedima.« Keitel, koji se nikad u životu nije usprotivio ni jednoj Führerovoj zapovijedi, čak ni onima koje su mu naređivale da počini najgnusnije ratne zločine, nije rekao više ni riječi. Jodl, međutim, koji je bio manji puzavac i u kojem je, usprkos njegovoj fanatičnoj odanosti Führeru kome je tako odano služio, još preostalo nešto osjećaja za vojničke tradicije, usprotivio se. U njegovim se očima vrhovni vojskovođa spremao da napusti komandu svojih trupa i da u trenutku sloma skine odgovornost sa sebe.

»Ne možete,« rekao je Jodl, »otposlati svoj štab od sebe i očekivati da će on sam sebe voditi.«

»Pa dobro,« odvratio je Hitler, »neka Göring ondje preuzme vodstvo.«

Kad je jedan od njih primijetio da se nijedan vojnik neće boriti pod *Reichsmarshallom,* Hitler mu je upao u riječ: »Što mislite time reći, boriti? Nije preostalo gotovo ničeg za borbu!« Napokon su se i tom suludom osvajaču otvorile oči. Ili su mu bar bogovi podarili trenutke lucidnosti u posljednjim mučnim danima života.

Hitlerov napad bijesa 22. travnja i njegova konačna odluka da ostane u Berlinu izazvali su različite reperkusije. Kad je Himmler, koji se nalazio u Hohenlychenu, sjeverozapadno od Berlina, primio preko telefona izvještaj iz prve ruke od Hermanna Fegeleina, svoga esesovačkog oficira za vezu s glavnim stanom, uskliknuo je: »U Berlinu su svi poludjeli. Što da radim?«

»Pođite ravno u Berlin,« odgovorio je jedan od glavnih Himmlerovih pomoćnika, *Obergruppenführer* Gottlob Berger, šef Glavnog ureda SS-a. Berger je bio jedan od onih jednostavnih Nijemaca koji su iskreno vjerovali u nacionalsocijalizam. Nije imao ni pojma da je njegov poštovani šef, potaknut generalom SS-a Schellenbergom, već stupio u vezu sa švedskim

grofom Folkeom Bernadotteom radi kapitulacije njemačkih armija na Zapadu.

»Ja idem u Berlin,« rekao je Berger Himmleru, »a to je i vaša dužnost.«

Himmler ipak nije otišao, ali je otišao Berger, i to još iste noći. Taj je njegov posjet zanimljiv utoliko što je opisao kako je izgledao Hitler u noći svoje velike odluke. Kad je Berger stigao, ruske su granate već praskale u blizini Kancelarije. Na svoje zaprepaštenje, ustanovio je da je Führer »slomljen čovjek — gotov«. Kad se usudio pohvaliti Hitlerovu odluku da ostane u Berlinu — »čovjek ne može napustiti narod koji je tako vjerno i tako dugo stajao uz njega«, kaže da je izjavio — upravo je tim riječima izazvao Hitlerov napad gnjeva.

Za sve to vrijeme (pričao je kasnije Berger), Hitler nije izustio ni riječi. Onda je odjednom vrisnuo: »Svi su me izdali! Nitko mi nije govorio istinu! Wehrmacht mi je lagao!...« i tako je vikao i vikao. Onda mu se lice zalilo plavkastim crvenilom. Pomislio sam da će ga svaki čas udariti kap ...

Berger je bio i šef Himmlerove Uprave za ratne zarobljenike; zato su, kad se Führer smirio, raspravljali o sudbini jedne skupine istaknutih britanskih, francuskih i američkih zarobljenika, kao i o takvim Nijemcima kao što su bili Haider i Schacht i bivši austrijski kancelar Schuschnigg. Njih je trebalo otpremiti na jugoistok da ne padnu u ruke Amerikancima koji su napredovali kroz Njemačku. Odlučeno je da Berger te noći odleti u Bavarsku i pobrine se za njih. Njih su dvojica razgovarala i o separatističkim ispadima u Austriji i Bavarskoj. Pomisao da bi u njegovoj rodnoj Austriji i u njegovoj adoptivnoj Bavarskoj mogla izbiti pobuna, opet je razbjesnila Hitlera.

Ruka mu se tresla, noga mu se tresla i glava mu se tresla, i samo je govorio (izvještava Berger): »Sve ih postrijeljajte! Sve ih postrijeljajte!«[273]

Berger nije bio sasvim načistu treba li postrijeljati sve separatiste ili sve ugledne zatvorenike, ili i jedne i druge, ali za tog je jednostavnog čovjeka to značilo sve odreda.

GÖRING I HIMMLER NASTOJE PREUZETI VLAST

General Koller nije prisustvovao Führerovom vojnom sastanku od 22. travnja. Morao je voditi brigu o *Luftwaffe,* a osim toga — kaže on u svom dnevniku — »nisam mogao podnijeti da me se cijeli dan vrijeđa«.

General Eckard Christian, njegov oficir za vezu u bunkeru, bio ga je nazvao u 18.15 i zadihanim glasom rekao: »Historijski događaji, vrlo važni po ishod rata, zbivaju se ovdje!« Nekoliko sati kasnije Christian se pojavio u glavnom stanu zrakoplovnih snaga u Wildpark-Werderu, na periferiji Berlina, da osobno raportira Kolleru. »Führer je slomljen!« Gorljivi nacist Christian, oženjen jednom Hitlerovom sekretaricom, jedva je disao. Njegov je izvještaj bio toliko nesuvisao da Koller nije razabirao ništa drugo nego da je Vođa odlučio završiti svoj život u Berlinu i da sada spaljuje svoje papire. Zato se načelnik štaba *Luftwaffe,* usprkos snažnom britanskom bombardiranju koje je upravo započelo, dao u potragu za generalom Jodlom da od njega čuje što se danas zapravo dogodilo u bunkeru.

Našao ga je u Krampnitzu, između Berlina i Potsdama, gdje se privremeno smjestio glavni stan OKW-a koji je ostao bez svog vođe. Jodl je svom prijatelju zrakoplovcu ispričao cijelu žalosnu priču i ujedno mu povjerio nešto što Koller još nije bio čuo ni od koga i što će u nekoliko idućih dana dovesti do daljnjih uzbudljivih obrata. Rekao mu je kako je Hitler izjavio njemu i Keitelu: »Kad bude došlo do pregovora (o miru), Goring će to učiniti bolje od mene. Göring je mnogo bolji u tim stvarima. On mnogo bolje izlazi na kraj s drugom stranom.«[274]

Zrakoplovni je general smatrao svojom dužnošću da smjesta odleti Göringu. Bilo bi teško, pa i opasno, s obzirom na neprijateljsko hvatanje poruka, preko radija objasniti o čemu se radi. Treba li Göring, koga je Hitler već prije nekoliko godina imenovao svojim nasljednikom, pregovarati o miru, smatrao je Koller, onda se ne smije gubiti vrijeme. Jodl se složio s njim. U 3.30 ujutro 23. travnja Koller je uzletio u jednom lovcu u pravcu Münchena.

U podne je stigao na Obersalzberg i prenio vijest maršalu Reicha. Göring, koji je jedva čekao, blago rečeno, dan kad će moći naslijediti Hitlera, bio je oprezniji nego što bi čovjek mogao očekivati. On se ne želi izložiti, rekao je, makinacijama svoga »smrtnog neprijatelja« Bormanna. Taj je oprez, kao što se pokazalo, bio i te kako opravdan. Göring se našao u teškoj dilemi. »Ako sada nešto poduzmem,« rekao je svojim savjetnicima, »mogli bi me ožigosati kao izdajicu, ako ne poduzmem, predbaci vat će mi da sam u kritičnim trenucima stajao skrštenih ruku.«

Göring je poslao po Hansa Lammersa, šefa Kancelarije Reicha, koji se nalazio u Berehtesgadenu, u želji da dobije od njega pravni savjet. Osim toga, iz svog je sefa izvadio kopiju Führerova dekreta od 29. lipnja 1941. U dekretu je bilo sasvim jasno utvrđeno da će Göring, u slučaju Hitlerove smrti, biti njegov nasljednik, a bude li Führer spriječen u vršenju svojih dužnosti, on će ga zamjenjivati. Svi su se složili s time da je Hitler, zbog svoje odluke da ostane u Berlinu i ondje umre, kao i zbog činjenice što je u svojim posljednjim satima odrezan i od vojne komande i od vladinih ureda, spriječen u vršenju svojih dužnosti i da je, prema dekretu, Göringova dužnost da preuzme vlast.

Usprkos tome, maršal Reicha je sastavio vrlo oprezan brzojav Hitleru. Htio je ići na sigurno.

MOJ FÜHRERU!

U povodu Vaše odluke da ostanete na svom mjestu u berlinskoj tvrđavi, pristajete li na to da ja, u skladu s Vašim dekretom od 29. lipnja 1941, smjesta kao Vaš zamjenik preuzmem cjelokupno vodstvo Reicha, s punom slobodom djelovanja u zemlji i izvan nje? Ne stigne li do 10 uvečer nikakav odgovor, smatrat ću da ste izgubili slobodu djelovanja i da su time ispunjeni uvjeti Vašeg dekreta, te poraditi u najboljem interesu naše zemlje i našeg naroda. Vi znate što osjećam prema Vama u ovim najtežim trenucima svog života. Nedostaju mi riječi da to izrazim. Neka Vas Bog štiti i, unatoč svemu, što prije pošalje ovamo.

Vaš vjerni
HERMANN GÖRING

Te iste večeri, nekoliko stotina kilometara dalje, Himmler se sastao s grofom Bernadotteom u švedskom konzulatu u Lübecku. *Der treue Heinrich* — vjerni Heinrich, kako ga je Hitler često nježno nazivao — nije ni pitao smije li preuzeti vlast, sam ju je počeo prisvajati.

»Uzvišeni Führerov život,« rekao je švedskom grofu, »bliži se kraju.« Za dan ili dva, rekao je, Hitler će biti mrtav. Na to je zamolio grofa Bernadottea da smjesta obavijesti Eisenhowera o njemačkoj spremnosti da se preda Zapadu. Na istoku, dodao je Himmler, Nijemci će nastaviti borbu sve dok zapadne sile same ne preuzmu tu frontu protiv Rusa. Tako je silna bila naivnost, ili glupost, ili oboje, toga esesovačkog poglavice koji je sada svojatao pravo na položaj diktatora Trećeg Reicha! Kad je Bernadotte zatražio od Himmlera da svoju ponudu za kapitulaciju stavi crno na bijelo, ovaj je pri svjetlu svijeće — nakon britanskog bombardiranja te noći u Lübecku je došlo do prekida struje, a pregovarači su bili prisiljeni preseliti se u podrum — užurbano sastavio pismo za generala Eisenhowera i potpisao ga.[275]

I Goring i Himmler prerano su stupili u akciju, što su ubrzo i sami uvidjeli. Iako je bio odrezan od svega, osim oskudnih radio-veza sa svojim armijama i svojim ministarstvima — Rusi su, naime, do večeri 23. travnja bili već gotovo sasvim opkolili glavni grad — Hitler će sada pokazati da može vladati Njemačkom samo svojom osobom i svojim ugledom i spriječiti »izdaju« čak i svojih najistaknutijih sljedbenika samo s nekoliko riječi preko svoga škripavog radio-odašiljača.

Hitlerovu reakciju na Göringov telegram opisali su Albert Speer i jedna izuzetna svjedokinja o čijoj će dramatskoj pojavi u zadnjem činu berlinske drame uskoro biti govora. Speer je jednim školskim avionom odletio u opsjednuti grad u noći 23. travnja i aterirao na zapadnoistočnoj osi Berlina — širokom bulevaru kroz *Tiergarten,* u blizini Brandenburških vrata, jedan ulični blok dalje od Kancelarije. Saznavši da je Hitler odlučio da ostane u Berlinu do kraja, koji zacijelo nije bio daleko, Speer je došao da se oprosti s Vođom i da mu prizna kako ga je njegov »sukob između osobne lojalnosti i dužnosti prema narodu«, kako se sam bio izrazio, prisilio da sabotira Führerovu politiku spaljivanja zemlje. Računao je s tim da će biti uhapšen zbog »izdaje«, a vjerojatno i strijeljan, što bi se, bez sumnje, i dogodilo da je diktator znao za Speerov pokušaj od prije dva mjeseca da ubije njega i sve ostale koji su bili izbjegli smrti od Stauffenbergove bombe.

Briljantnom arhitektu i ministru za naoružanje, koji se uvijek ponosio time da je apolitičan, bile su se, kao i tolikim drugim Nijemcima, kasno —

suviše kasno — otvorile oči. Kad je napokon shvatio da njegov voljeni Führer svojim naredbama o spaljivanju zemlje namjerava uništiti njemački narod, bio je nakanio da ga ubije. Njegov se plan sastojao u tome da kroz cijev za ventilaciju ubaci otrovni plin u berlinski bunker za jedne vojne konferencije u punom sastavu. Budući da su sad na tim sastancima neminovno bili prisutni Goring, Himmler i Goebbels, Speer se nadao da će jednim udarcem uništiti cijelo nacističko vodstvo Trećeg Reicha, pa i Vrhovnu komandu. Pribavio je plin, pregledao uređaj za ventilaciju i otkrio, kaže, da je cijev za dovod zraka u vrtu zaštićena oko pet metara visokim dimnjakom, koji je bio podignut nedavno, na osobnu Hitlerovu zapovijed, da onemogući bilo kakvu sabotažu. Tako ni Speer nije mogao ubaciti u cijev otrovni plin a da ga pri tom ne omete esesovačka straža u vrtu. Morao je napustiti svoj plan i Hitler je još jednom izbjegao napad na svoj život.

I sada, uvečer 23. travnja, Speer je otvoreno priznao svoju nepokornost koja se sastojala u tome što je odbio da provede to besmisleno razaranje preostalih njemačkih tvornica i instalacija. Na njegovo iznenađenje, Hitler nije pokazao ni ogorčenost ni bijes. Možda je Führer bio dirnut iskrenošću i hrabrošću svoga mladog prijatelja — Speer je upravo bio navršio četrdeset godina — prema kojem je dugo osjećao duboku sklonost i koga je smatrao »kolegom umjetnikom«. Hitler se, što je primijetio i Keitel, doimao te večeri neobično smireno, kao da mu je odluka da uskoro umre na ovom mjestu donijela unutrašnji mir. Ali to je bio mir ne samo nakon bure — od prijašnjeg dana — nego i mir pred buru.

U međuvremenu je, naime, u Kancelariju stigao Göringov brzojav koji je Bormann, dočekavši napokon svoju priliku, najprije zadržao. Onda ga je taj majstorski intrigant predao Führeru prikazavši ga kao »ultimatum« i izdajnički pokušaj »uzurpiranja« vlasti.

»Hitler se strašno uzrujao,« piše Speer, »i vrlo oštro izrazio o Göringu. Rekao je da već neko vrijeme zna da je Göring zakazao, da je korumpiran i da je narkoman« — tvrdnja koja je »izvanredno potresla« mladog arhitekta, koji se pitao zašto je Hitler toliko dugo podnosio takvog čovjeka na tako visokom položaju. Osim toga, Speer se začudio i kad se Hitler nakon toga smirio i dodao: »Uostalom, neka Göring pregovara o kapitulaciji. Ionako je svejedno tko će to učiniti.«[276] Ali takvo ga raspoloženje nije dugo držalo. Odmah zatim, potaknut Bormannom, izdiktirao je radiogram obavijestivši

Göringa da je počinio »veleizdaju« i da se to kažnjava smrću, ali da će mu, s obzirom na dugogodišnju službu nacističkoj stranci i državi, život biti pošteđen ako smjesta preda ostavku na sve svoje položaje. Naređeno mu je da odgovori jednom jedinom riječju: da ili ne. Time se međutim nije zadovoljio Bormann. On je na svoju ruku otposlao radiogram u glavni stan SS-a u Berchtesgadenu naredivši da se smjesta uhapse Göring, njegov štab i Lammers pod optužbom »veleizdaje«. Prije nego što je svanuo idući dan, čovjek broj dva Trećega Reicha, najarogantniji — i najbogatiji — od nacističkih prinčeva, jedini maršal Reicha u njemačkoj povijesti i vrhovni komandant zrakoplovstva, bio je zatvorenik esesovaca.

Tri dana kasnije, 26. travnja uvečer, Hitler se još težim riječima okomio na Göringa nego u Speerovoj prisutnosti.

POSLJEDNJA DVA POSJETIOCA U BUNKERU

U međuvremenu su u tu ludnicu od Führerova bunkera stigla još dva posjetioca: Hanna Reitsch, neustrašivi probni pilot koja je, između ostalih svojih kvaliteta, posjedovala i sposobnost za silnu mržnju, u prvom redu prema Göringu, i general Ritter von Greim, koji je 24. travnja dobio nalog da krene iz Mtinchena u Berlin i da se osobno javi vrhovnom vojskovođi. Von Greim je izvršio nalog, iako je avion kojim su on i Reitschova doletjeli 26-og uvečer bio nad *Tiergartenom* izrešetan ruskim protuavionskim granatama, pri čemu je Greim ranjen u desnu nogu.

Dok je liječnik u bunkeru previjao generalu ranu, Hitler je ušao u ordinaciju.

HITLER: Znate li zašto sam vas pozvao?

GREIM: Ne znam, moj Führeru.

HITLER: Zato što je Hermann Goring izdao i mene i svoju domovinu. Iza mojih leđa uspostavio je vezu s neprijateljem. Njegov postupak nosi biljeg kukavičluka. Suprotno mojim odredbama, otišao je da potraži spas u Berchtesgadenu. Odande mi je poslao drzak telegram. To je bio ...

U tom trenutku, kaže Hanna Reitsch koja je bila prisutna, Führerovo se lice počelo trzati; disao je kratkim, eksplozivnim dahom.

HITLER: ... ultimatum. Pravi pravcati ultimatum! Sad više ništa ne preostaje. Ničega nisam pošteđen. Nitko nije ostao lojalan, nitko ne drži ništa do časti. Nisam pošteđen

nijednog razočaranja, nema te izdaje koju nisam iskusio, i sad još ovo! To je kraj. Nema tog zla koje mi nije naneseno.

Smjesta sam dao uhapsiti Göringa kao izdajicu Reicha, oduzeo mu sve njegove funkcije i izbacio ga iz svih organizacija... Zato sam pozvao vas.[277]

I na licu mjesta imenovao je zapanjenog generala, koji je ranjen ležao na svom krevetu, vrhovnim komandantom *Luftwaffe* — unapređenje o kojem ga je mogao obavijestiti i preko radija, što bi Greimu uštedjelo sakatu nogu i mogao bi ostati u svom glavnom stanu, jedinom mjestu s kojeg je još mogao upravljati onim što je preostalo od zračnih snaga. Tri dana kasnije Hitler je naredio Greimu — koji je, kao i *Fräulein* Reitsch, već bio odlučio, čak želio da umre u bunkeru pored svog Vođe — da otputuje i pozabavi se novim slučajem »izdaje«. Jer među vođama Trećeg Reicha, kao što smo vidjeli, Hermann Goring nije bio jedina »izdajica«.

Za ta tri dana Hanna Reitsch imala je dovoljno prilike da promatra luđački život u toj podzemnoj ludnici — štoviše, i sama je sudjelovala u njemu. Budući da je bila isto tako osjećajno labilna kao i njezin ugledni do maćin, prikaz koji je ostavila o tom životu retoričan je i melodramatski, ali usprkos tome uglavnom istinit, čak prilično točan, potvrđen prikazima drugih očevidaca, te prikladan da njime zaključimo posljednje poglavlje ove povijesti.

Kasno one noći kad je došla s generalom von Greimom — bio je 26. travnja — ruske su granate počele padati po Kancelariji te su prasak eksplozija i potmulo pucanje zidova iznad njih pojačavali napetost u bunkeru. Hitler je dao pozvati ženu-pilota k sebi.

»Moj Führeru, zašto ostajete?« upitala je ona. »Zašto lišavate Njemačku svog života? ... Führer mora živjeti da bi Njemačka mogla živjeti. Narod to traži.«

»Ne, Hanna,« kaže ona da je Führer odgovorio. »Ako umrem, to je zato da spasim čast naše domovine, zato što kao vojnik moram poslušati vlastitu zapovijed da ću braniti Berlin do posljednjeg daha.«

Draga moja djevojko (nastavio je), nisam ja tako htio. Čvrsto sam vjerovao da će Berlin biti spasen na obalama Odre... Kad su se naši najteži napori izjalovili, ja sam bio najužasnutiji od svih. Zatim, kad je počelo opkoljavanje grada... vjerovao sam da ću time što ostajem dati primjer za kojim će se povesti sve trupe kopnene vojske i priteći u pomoć gradu... Ali, draga moja Hanna, ja se još nadam. Armija generala

> Wencka primiče se s juga. On mora i hoće otjerati Ruse dovoljno daleko da spasi naš narod. Onda ćemo opet držati situaciju u svojim rukama.[278]

Takvo je bilo jedno od Hitlerovih raspoloženja te večeri — još se nadao da će general Wenck osloboditi Berlin od opsade. Ali nekoliko trenutaka kasnije, kad je rusko bombardiranje Kancelarije dostiglo najjači intenzitet, opet ga je spopao očaj. Dao je Reitschovoj ampule s otrovom za nju i za Greima.

»Hanna,« rekao je, »vi spadate među one koji žele umrijeti sa mnom... Ja ne bih htio da bilo tko od nas padne živ Rusima u ruke niti želim da nađu naša tijela... Evino i moje tijelo bit će spaljeno. Vi sami odredite postupak koji će biti primijenjen na vama.«

Hanna je odnijela ampulu s otrovom Greimu i oni odlučiše da će, »dođe li zaista do kraja«, progutati otrov i zatim, za svaku sigurnost, izvući upaljač iz teške ručne granate i prisloniti je čvrsto uz svoja tijela.

Dan i pol kasnije, dvadeset osmoga, čini se da su ponovno porasle Hitlerove nade — ili bar njegove iluzije. Radio-putem javio je Keitelu:

»Očekujem oslobođenje Berlina od opsade. Što radi Heinricijeva armija? Gdje je Wenck? Što se događa s Devetom armijom? Kad će se spojiti Wenckova i Deveta armija?«[279]

Hanna Reitsch opisuje kako je vrhovni vojskovođa tog dana velikim koracima koračao

> po bunkeru, mašući zemljopisnom kartom koja se gotovo raspadala od znoja njegovih ruku, i svakom slučajnom slušaocu razlagao plan za Wenckovu kampanju.

Ali Wenckova »kampanja«, kao i Steinerov »napad« od prije tjedan dana, postojali su samo u Führerovoj mašti. Wenckova je armija već bila likvidirana, jednako kao i Deveta. Heinricijeva armija, sjeverno od Berlina, užurbano se povlačila prema zapadu da se dade zarobiti od zapadnih Saveznika umjesto od Rusa.

Cijeli 28. travnja očajni su stanovnici bunkera čekali vijesti o protunapadima tih triju armija, u prvom redu Wenckove. Ruske prethodnice nalazile su se sada samo nekoliko blokova od Kancelarije i polako se približavale s istoka i sjevera, te kroz obližnji *Tiergarten* sa zapada. Budući da nisu stizale nikakve vijesti o oslobodilačkim snagama, Hitler je,

podbadan Bormannom, stao očekivati nove izdaje. U 8 sati navečer Bormann je otposlao radiogram Dönitzu.

> Umjesto da potjeraju trupe da nas oslobode, ljudi na komandnim položajima šute. Čini se da je izdaja zamijenila vjernost! Mi ostajemo ovdje. Kancelarija je već u ruševinama.

Kasnije te noći, Bormann je poslao još jednu poruku Dönitzu.

> Schörner, Wenck i ostali moraju dokazati svoju vjernost Führeru time da mu što prije priskoče u pomoć.[280]

Bormann je sada govorio u svoje ime. Hitler je već bio odlučio da za dan ili dva pođe u smrt, ali Bormann je htio živjeti. On, doduše, nije bio kandidat za Führerova nasljednika, ali je želio da i nadalje poteže konce iza kulisa za bilo koga tko će to postati.

Te iste noći poslao je i admiral Voss poruku Dönitzu da su prekinute sve radio-veze s armijom i hitno zatražio da mornarica pošalje preko svoje valne dužine vijesti o onome što se događa u vanjskom svijetu. Jedna je vijest uskoro i stigla, ne od mornarice već od službe za hvatanje stranih vijesti u Ministarstvu propagande, i ta je vijest slomila Adolfa Hitlera.

Osim Bormanna, u bunkeru se nalazio još jedan visoki nacist koji je htio živjeti. To je bio Hermann Fegelein, Himmlerov predstavnik na dvoru i tipičan primjer Nijemca koji se uzdignuo do istaknutog položaja pod Hitlerovom vladavinom. Bivši konjušar, pa džokej, gotovo nepismen, bio je štićenik zloglasnog Christiana Webexa, jednoga od Hitlerovih najstarijih stranačkih drugova i obožavatelja konjskih trka, koji je nakon 1933. prijevarom zgrnuo bogatstvo i veliku ergelu trkaćih konja. Fegelein se s Weberovom pomoći visoko uzdignuo u Trećem Reichu. Bio je general *Waffen-SS,* a 1944, ubrzo pošto je imenovan Himmlerovim oficirom za vezu u Führerovom glavnom stanu, još je više učvrstio svoj položaj na dvoru oženivši se s Gretl, sestrom Eve Braun. Svi preživjeli vođe SS-a slažu se u tome da je, u dosluhu s Bormannom, iskoristio svaku priliku da vlastitog šefa, Himmlera, ocrni pred Führerom. Ali čini se da je Fegelein, usprkos svojoj izopačenosti, nepismenosti i neukosti, posjedovao snažan instinkt samoodržanja. Znao je kad treba napustiti brod koji tone.

I tako se 26. travnja bez riječi izvukao iz bunkera. Hitler je primijetio da ga nema tek sutradan poslije podne. U Führeru se porodila sumnja te on posla jednu oružanu grupu esesovaca u potragu za njim. Našli su ga kako se

u civilnom odijelu odmara u svojoj kući u Charlottenburgu, kojem su se već gotovo sasvim bili primakli Rusi. Čim su ga doveli natrag u Kancelariju, bio je lišen čina *Obergruppenführern* i uhapšen. Fegeleinov pokušaj bijega smjesta je proširio sumnju i na Himmlera. Što radi SS-vođa i *Reichsführer* otkako se svojevoljno udaljio iz Berlina? Nije bilo nikakvih vijesti pošto je njegov oficir za vezu Fegelein napustio svoju dužnost. Ali onda je jedna vijest ipak stigla.

Dvadeset osmi travnja bio je, kao što smo vidjeli, tegoban dan u bunkeru. Rusi su se približavali. Nikakve vijesti nisu stigle o Wenckovu protunapadu, o bilo kakvu protunapadu. Opsjednuti su preko radija mornarice očajnički tražili vijesti o onom što se događa izvan opkoljenog grada.

Služba za hvatanje stranih vijesti u Ministarstvu propagande uhvatila je kasno uvečer 28. travnja jednu obavijest londonskog BBC-ja o onom što se događa izvan Berlina. Bila je to Reuterova vijest iz Stockholma, toliko senzacionalna, toliko nevjerojatna, da je jedan od Goebbelsovih pomoćnika, Heinz Lorenz, pojurio preko granatama izrovanog trga u bunker da je prenese ministru i Führeru.

Ta je vijest, kaže Reitschova, zadala »smrtni udarac cijelom skupu. Muškarci i žene podjednako su vrištali od bijesa, straha i očaja, sve se stopilo u jedan emocionalni grč«. Hitlerov je grč bio najjači. »On je bjesnio,« kaže avijatičarka, »kao luđak.«

I Heinrich Himmler — *der treue Heinrich* — napustio je brod države koji je tonuo. Reuter je javio o njegovim tajnim pregovorima s grofom Bernadotteom i o njegovoj ponudi da njemačke armije na zapadu preda Eisenhoweru.

Za Hitlera, koji dotada nikada još nije bio posumnjao u Himmlerovu bezuvjetnu odanost, taj je udarac bio najteži od svih dotadašnjih. »Osuo se,« kaže Hanna Reitsch, »grimiznim crvenilom, a lice mu je postalo gotovo neprepoznatljivo... Nakon podužeg napada gnjeva, Hitler je zapao u neku obamrlost i neko je vrijeme cijeli bunker šutio.« Göring je bar zatražio Vođinu dozvolu da preuzme vlast. Ali *»treue«.* SS-vođa i *Reichsführer* nije se ni potrudio da je zatraži; bez riječi izdajnički je stupio u pregovore s

neprijateljem. To je, rekao je Hitler svojim sljedbenicima kad se malo oporavio, najgora od svih izdaja koje je ikad upoznao.

Ovaj udarac — kojem su se nekoliko minuta kasnije pridružile vijesti da se Rusi približuju *Potsdamerplatzu,* udaljenom svega jedan ulični blok, i da će vjerojatno napasti Kancelariju ujutro 30. travnja, odnosno za otprilike trideset sati — bio je signal da je došao kraj. Prisilio je Hitlera da smjesta donese posljednje odluke u svom životu. Još prije osvita drugog dana oženio se Evom Braun, izdiktirao je svoju političku i osobnu oporuku te otposlao Greima i Hannu Reitsch iz Berlina da skupe *Luftwaffe* za bezrezervno bombardiranje ruskih snaga što su se približavale Kancelariji, naredivši im uz put da uhapse Himmlera kao izdajicu.

»Nikada me izdajica ne smije naslijediti na položaju Führera!« kaže Hanna da im je rekao. »Morate izaći i pobrinuti se da se to ne dogodi.«

Hitler nije mogao dočekati da se osveti Himmleru. Imao je u svojim rukama njegova čovjeka za vezu, Fegeleina. Bivši džokej i sadašnji SS-general izveden je iz stražarnice, podvrgnut oštrom preslušanju o Himmlerovoj »izdaji«, optužen da je sudjelovao u njoj i, na Hitlerovu zapovijed, izveden u vrt Kancelarije i ondje ustrijeljen. Činjenica da je bio oženjen sestrom pve Braun nije mu ništa pomogla. Eva nije ni prstom makla da spasi šurjaku život.

»Siroti, siroti Adolf,« plačno se jadala Hanni Reitsch, »napušten od svih, izdan od svih! Radije neka umre tisuću drugih nego da on bude izgubljen za Njemačku.«

Za Njemačku je, doduše, već bio izgubljen, ali ga je u tim posljednjim satima dobila Eva Braun. U neko doba između 1 i 3 noću 29. travnja, u znak priznanja za dugogodišnju vjernost, ispunio je želju svoje ljubavnice i sklopio formalni brak s njom. Uvijek je govorio da bi ga ženidba ometala da se potpuno posveti vodstvu svoje stranke i svog naroda. Sad, kad više nije imao što voditi i kad mu je život bio pri svršetku, mogao je slobodno stupiti u brak koji će potrajati tek nekoliko sati.

Goebbels je doveo u bunker jednog općinskog vijećnika, nekog Waltera Wagnera, koji se nekoliko uličnih blokova dalje bio borio u jedinici *Volkssturma,* i taj je iznenađeni činovnik obavio ceremoniju u maloj sali za konferencije u bunkeru. Dokumenti o sklapanju braka su sačuvani i pružaju djelić slike onoga što su Führerove sekretarice opisale kao »vjenčanje

smrti«. Hitler je zatražio da se »zbog vojne situacije obavi ratno vjenčanje: usmenom riječi i bez ikakva odlaganja«. Mlada i mladoženja su se zakleli da su »čistog arijskog podrijetla« i da »nemaju nikakve nasljedne bolesti koja bi se protivila njihovu vjenčanju«. Čak i uoči svoje smrti, diktator je tražio da se ispune sve formalnosti. Samo je prostor u koji je trebao unijeti ime svog oca (rođenog Schicklgruber), svoje majke i datum njihova vjenčanja ostavio prazan. Kad je nevjesta trebala staviti svoj potpis, započela je pisati »Eva Braun«, ali se trgla, precrtala »B« i napisala »Eva Hitler, rođena Braun«. Goebbels i Bormann potpisali su se kao svjedoci.

Po završetku te kratke ceremonije, priređen je u Führerovim privatnim prostorijama sablasni svadbeni doručak. Iznesen je šampanjac i pozvani su gosti: preostali generali Krebs i Burgdorf, zatim Bormann, doktor i Frau Goebbels, a s njima i obje sekretarice te Hitlerova kuharica vegetarijanske hrane *Fräulein* Manzialy. Razgovor se neko vrijeme kretao oko dobrih starih vremena i stranačkih drugova iz ljepših dana. Hitler se s nostalgijom prisjećao Goebbelsova vjenčanja na kojem je bio kum. Po starom običaju, ne odustajući od njega do samoga kraja, mladoženja je govorio i govorio, osvrćući se na vedre trenutke svoga uzbudljivog života. Sada mu je došao kraj, rekao je, a isto tako i nacionalsocijalizmu. Smrt će za njega predstavljati olakšanje jer su ga izdali njegovi najstariji prijatelji i suradnici. Tuga je zahvatila svatovsko društvo i neki su se od gostiju iskrali iz sobe u suzama. Napokon se udaljio i Hitler. U jednu od susjednih prostorija dao je pozvati svoju tajnicu Frau Gertrude Junge i stao joj diktirati svoju političku i privatnu oporuku.

HITLEROVA POLITIČKA I PRIVATNA OPORUKA

Oba su dokumenta sačuvana, na što je Hitler bio i računao, te su, poput raznih drugih dokumenata, važna za ovu priču. Oni svjedoče da čovjek, koji je više od dvanaest godina željeznom rukom upravljao Njemačkom, a četiri godine i gotovo cijelom Evropom, nije ništa naučio iz svog iskustva niti su ga porazi i konačan slom dozvali k pameti. Štoviše, u posljednjim satima svog života opet se preobratio u mladića kakav je bio u siromašnim bečkim danima i ranim surovim pivničkim danima u Münchenu, optužujući Židove za sva zla ovoga svijeta, razvijajući svoje nedozrele teorije o svemiru i

proklinjući sudbinu koja je još jednom lišila Njemačku pobjede i osvajanja. U tom oproštajnom govoru njemačkom narodu i svijetu, koji je ujedno imao biti i posljednji odlučni apel na povijest, Adolf Hitler je ponovio prazna naklapanja iz *Mein Kampfa* dodavši mu svoje zadnje izmišljotine. Bio je to doličan epitaf jednom vlašću opijenom tiraninu kojeg je apsolutna vlast apsolutno pokvarila i uništila.

»Politička oporuka«, kako ju je sam nazvao, podijeljena je u dva dijela. Prvi je dio apel na potomstvo, a drugi sadrži njegove upute za budućnost.

> Prošlo je više od trideset godina kako sam dao svoj skromni prilog kao dobrovoljac u prvom svjetskom ratu koji je nametnut Trećem Reichu.
>
> U ta tri desetljeća samo su ljubav i vjernost prema mom narodu upravljale svim mojim mislima, djelima i cijelim mojim životom. Iz njih sam crpio snagu za najteže odluke što ih je ikada morao donositi jedan smrtnik...
>
> Nije istina da sam ja ili bilo tko drugi u Njemačkoj želio rat 1939. godine. Htjeli su ga i izazvali jedino oni internacionalni političari, koji su ili židovskog podrijetla ili zastupaju židovske interese.
>
> Ja sam podnio suviše mnogo prijedloga za ograničenje i kontrolu naoružanja, na što potomstvo neće moći zauvijek ostati slijepo, da bi odgovornost za ovaj rat mogla pasti na mene. Nadalje, nikada nisam želio da poslije strašnoga prvoga svjetskog rata dođe do još jednoga protiv Engleske i Amerike. Stoljeća će proći, ali iz ruševina naših gradova i spomenika uvijek će se iznova rađati mržnja na one koji su u krajnjoj liniji odgovorni i kojima možemo zahvaliti za sve ovo: internacionalno Židovstvo i njegovi pomagači.

Hitler je zatim ponovio laž da je tri dana prije napada na Poljsku bio predložio britanskoj vladi razumno rješenje poljsko-njemačkog problema.

> Bilo je odbijeno samo zato što je vladajuća klika u Engleskoj htjela rat, djelomično iz trgovačkih razloga, djelomično stoga što je stajala pod utjecajem internacionalnog Židovstva.

Zatim je prebacio »isključivu odgovornost« ne samo zbog milijuna izgubljenih života na bojnim poljima i u bombardiranim gradovima nego i zbog vlastitog masakra Židova — na Židove. Nakon toga osvrnuo se na razloge zbog kojih je odlučio da ostane u Berlinu do kraja.

> Poslije šest godina rata, koji će, usprkos svim neuspjesima, jednoga dana ući u povijest kao najslavnija i najherojskija manifestacija borbe jednog naroda za svoj opstanak, ja ne mogu napustiti grad koji je glavni grad ove države...
>
> Želim podijeliti sudbinu milijuna drugih koji su također odlučili da ostanu u ovom gradu. Nadalje, neću da padnem u ruke neprijatelju, koji traži novu predstavu, insceniranu od Židova, da zabavi svoje histerične mase. Stoga sam odlučio da

> ostanem u Berlinu i ovdje dobrovoljno izaberem smrt u trenutku kad budem uvjeren da se položaj Führera i same Kancelarije više ne može održati. Umirem radosna srca, svjestan golemih djela i dostignuća naših seljaka, radnika i u povijesti jedinstvenog doprinosa naše omladine koja nosi moje ime.

Slijedila je opomena svim Nijemcima »da ni pod kojim uvjetima ne napuste borbu«. Usprkos tome što je na kraju i sam morao uvidjeti da je s nacionalsocijalizmom zasad gotovo, ipak je uvjeravao svoje sunarodnjake da je iz žrtava njemačkih vojnika i njega samoga

> posijano sjeme koje će jednoga dana niknuti... u veličanstvenom preporodu nacionalsocijalističkog pokreta jedne prave narodne zajednice.

Hitler nije mogao umrijeti a da prije toga ne dobaci posljednju uvredu kopnenoj vojsci, u prvom redu njezinom oficirskom koru, koji je smatrao glavnim krivcem za slom. Iako je priznao da je nacizam mrtav, bar zasad, ipak je preklinjao komandante triju oružanih službi da

> svim raspoloživim sredstvima ojačate duh otpora naših vojnika u nacionalsocijalističkom duhu, posebno istaknuvši činjenicu da ja sam, kao osnivač i tvorac tog pokreta, pretpostavljam smrt kukavičkoj rezignaciji ili čak kapitulaciji.

Onda opet udarac po oficirskom koru:

> Neka ubuduće bude smatrano pitanjem časti njemačkih armijskih oficira, kao što je to slučaj u našoj mornarici, da nikakva predaja bilo kakvog prostora ili grada ne dolazi u obzir i da, prije svega, komandanti moraju dati svijetao primjer odanosti pune vjere pri vršenju svoje dužnosti sve do smrti.

A upravo je to Hitlerovo uporno traženje da »bilo koji prostor ili grad« moraju biti branjeni »do smrti«, kao na primjer Staljingrad, pripomoglo da dođe do sloma. Ali ni u toj, kao ni u drugim stvarima, Hitler nije ništa naučio.

Drugi dio političke oporuke bavi se pitanjem nasljedstva. Premda se Treći Reich gušio u plamenu i eksplozijama,

Hitler nije mogao podnijeti da umre a da ne imenuje svog nasljednika i ne izdiktira točan sastav vlade koju taj nasljednik mora imenovati. Ali, dakako, najprije mora onemogućiti svoje nadrinasljednike.

> Prije svoje smrti isključujem iz stranke bivšeg maršala Reicha Hermanna Göringa i lišavam ga svih prava koja su mu priznata dekretom od 20. lipnja 1941... Umjesto njega, imenujem admirala Dönitza za predsjednika Reicha i vrhovnog komandanta oružanih snaga.
>
> Prije svoje smrti isključujem iz stranke i oslobađam svih državnih službi bivšeg *SS-Reichsfuhrera* i ministra unutrašnjih poslova Heinricha Himmlera.

U uvjerenju da su ga vođe kopnene vojske, zračnih snaga i SS-a izdale i lišile pobjede, svog je nasljednika mogao potražiti samo među zapovjednicima ratne mornarice, koja je bila suviše beznačajna da odigra neku veću ulogu u Hitlerovom osvajačkom ratu. To je bila posljednja uvreda kopnenoj vojsci koja je na svojim leđima bila ponijela najveći teret borbe i izgubila u ratu najveći broj vojnika. Na rastanku je ujedno još jedanput osudio oba čovjeka koji su bili, uz Goebbelsa, njegovi najprisniji suradnici od prvih dana postojanja stranke.

> Posve neovisno o njihovoj izdaji moje osobe, Goring i Himmler nanijeli su neizbrisivu sramotu cijelom narodu svojim tajnim pregovorima s neprijateljem, bez mog znanja i pristanka, kao i svojim protuzakonitim pokušajima da prigrabe vlast u državi.

Pošto je izagnao izdajice i imenovao nasljednika, Hitler je odredio Dönitzu koga mora imati u svojoj novoj vladi. Sve su to »časni ljudi«, izjavio je, »koji će svim sredstvima nastaviti rat«. Goebbels neka bude kancelar a Bormann »ministar stranke« — sasvim nov položaj. Seyss-Inquart, austrijski kvisling i u posljednje doba holandski krvnik, neka bude ministar vanjskih poslova. Speer, kao i Ribbentrop, izostavljen je iz vlade. Ali zato grof Schwerin von Krosigk, koji je bio ministar financija bez prekida još od 1932, kad ga je postavio Papen, ima ostati na tom položaju. Taj je čovjek bio budala, ali mora se priznati da se genijalno znao održati.

Pošto je tako sastavio vladu svog nasljednika, Hitler je morao dodati i jednu svoju tipičnu direktivu:

> Kao najvažnije, nalažem vladi i narodu da poštuju rasne zakone u svoj njihovoj strogosti i da se bez milosrđa suprotstave trovaču svih naroda, internacionalnom Židovstvu.[281]

Time je vrhovni njemački vojskovođa završio svoju političku oporuku. Bila je nedjelja 29. travnja, 4 sata ujutro. Hitler je pozvao k sebi Goebbelsa, Bormanna i generale Krebsa i Burgdorfa da svojim potpisom posvjedoče njegov potpis. Zatim je brzo izdiktirao svoju privatnu oporuku. U njoj se ovaj čovjek sudbine preobratio u austrijskog malograđanina objašnjavajući zašto se oženio i zašto on i njegova supruga odlaze u smrt, te je porazdijelio svoju privatnu imovinu, koja će, kako se nada, biti dovoljna da osigura skroman život njegovoj preživjeloj rodbini. Hitler bar nije iskoristio svoju moć da zgrne golemo bogatstvo, kao što je to učinio Goring.

Dok sam u godinama borbe smatrao da ne mogu preuzeti na sebe odgovornost braka, sada sam, pred kraj života, odlučio da uzmem za suprugu ženu koja je nakon mnogo godina iskrenog prijateljstva svojom slobodnom voljom došla u ovaj već gotovo sasvim opkoljeni grad da podijeli sa mnom moju sudbinu. Na vlastitu će želju poći sa mnom u smrt kao moja supruga. To će nam biti naknada za ono što smo izgubili mojim radom u službi mog naroda.

Sve što posjedujem, ukoliko to uopće nešto vrijedi, pripada stranci ili, ako ona više ne postoji, državi. Ako je i država uništena, nema potrebe za bilo kakvim daljnjim uputama s moje strane. Umjetničke slike, koje sam u toku godina pokupovao, nikada nisu bile skupljane u privatnu svrhu nego uvijek s namjerom da posluže osnivanju galerije u mom Linzu na Dunavu.

Bormann je, kao izvršilac oporuke, bio zamoljen

da preda mojoj rodbini sve što ima vrijednost osobne uspomene ili je potrebno za održavanje skromnog građanskog životnog standarda...[282]

Moja supruga i ja izabrali smo smrt da izbjegnemo sramotu poraza ili kapitulacije. Naša je želja da nam tijela budu smjesta spaljena na mjestu na kojem sam obavljao najveći dio svoga svakodnevnog posla u toku dvanaestogodišnjeg rada u službi naroda.

Iscrpljen diktatom svojih oproštajnih poruka, Hitler se povukao u krevet kad su prvi traci zore zarudjeli nad posljednjom nedjeljom njegova života. Nad grad se bio nadvio zastor od dima. Zgrade su praskale u plamenu, jer sad su se Rusi već bili dovoljno primakli *Wilhelmstrasse* i Kancelariji da su svojom artiljerijskom vatrom mogli precizno gađati.

Dok je Hitler spavao, Goebbels i Bormann su užurbano radili. U svojoj političkoj oporuci, koju su potpisali kao svjedoci, Führer im je izričito naredio da napuste glavni grad i pridruže se novoj vladi. Bormann je bio više nego voljan da se pokori. Usprkos svoj svojoj odanosti Vođi, on nije namjeravao poći. s njim u smrt, ako to ikako bude mogao izbjeći. Jedina stvar do koje mu je u životu bilo stalo bila je uloga sive eminencije, a tu bi mu ulogu Dönitz još uvijek mogao ponuditi. To jest, ukoliko Goring, čuvši da je Hitler mrtav, ne bude pokušao uzurpirati prijestolje. Da to spriječi, Bormann je otposlao radio-poruku glavnom stanu SS-a u Berchtesgadenu.

... Ako Berlin i mi padnemo, izdajice od 23. travnja moraju biti uništene. Ljudi, vršite svoju dužnost! Vaš život i vaša čast ovise o tome![283]

To je bio direktan nalog da se likvidiraju Göring i njegov zrakoplovni štab koji je Bormann već dao uhapsiti.

Dr Goebbels, poput Eve Braun, ali za razliku od Bormanna, nije želio živjeti u Njemačkoj u kojoj nema njegovog obožavanog Führera. On je svoju sudbinu vezao uz Hitlera komu jedino zahvaljuje svoj senzacionalni uspon u životu. Bio je glavni prorok i propagandist nacističkog pokreta. On je bio taj koji je uz Hitlera stvorio njegove mitove. Da ih ovjekovječi, mora sad žrtvenom smrću uz Vođu umrijeti i on, kao njegov najvjerniji sljedbenik, jedini iz stare garde koji ga nije izdao. I on mora dati primjer koji će se pamtiti stoljećima i jednoga dana pomoći da se iznova razbukta plamen nacionalsocijalizma.

Takve su ga misli, čini se, zaokupile kad se, pošto se Hitler povukao, uputio u svoju sobicu u bunkeru da napiše svoj vlastiti oproštajni govor sadašnjim i budućim generacijama. Nazvao ga je »Dodatkom Führerovoj političkoj oporuci«.

> Führer mi je zapovjedio da napustim Berlin ... i zauzmem vodeći položaj u vladi koju je sam sastavio.
>
> Prvi put u životu moram kategorički odbiti poslušnost Führern. Moja supruga i djeca pridružuju mi se u tom neposluhu. U suprotnom bih se slučaju, neovisno o činjenici da nam osjećaji humanosti i osobne lojalnosti zabranjuju da napustimo Führern u času kad mu je najteže, osjećao do kraja života kao nečasna izdajica i obična hulja i izgubio bih vlastito poštovanje i poštovanje svojih sugrađana...
>
> U mori izdaje koja okružuje Führera u ovim najkritičnijim danima rata, mora postojati bar netko tko će nesebično ostati uz njega do smrti...
>
> Vjerujem da time činim najveću uslugu budućnosti njemačkog naroda. U teškim vremenima koja dolaze uzori će biti važniji od ljudi...
>
> S tog razloga, zajedno sa svojom suprugom, i u ime svoje djece, koja su premlada da bi mogla govoriti u vlastito, ali koja bi se, da su dovoljno odrasla, bezrezervno složila s tom odlukom, izražavam svoju nepokolebljivu namjeru da ne napustim glavni grad Reicha, čak ni ako padne, nego da ću pored Führera dokončati svoj život koji za mene osobno više nema nikakva smisla ako ga ne mogu provoditi u njegovoj službi i uz njega.[284]

Dr. Goebbels dovršio je svoj napis u 5.30 ujutro 29. travnja. Dan se već zabijelio nad Berlinom, ali sunce je bilo zamračeno dimom bitke. U elektrikom osvijetljenom bunkeru trebalo je posvršavati još mnoge poslove. U prvom redu, pobrinuti se da se Führerova politička i privatna oporuka prenesu kroz obližnje ruske linije i dostave Dönitzu i ostalima te sačuvaju za budućnost.

Izabrana su tri glasnika koja će iznijeti kopije tih dragocjenih dokumenata: major Willi Johannmeier, Hitlerov vojni ađutant, Wilhelm Zander, SS-oficir i Bormannov osobni savjetnik, te Heinz Lorenz, službenik Ministarstva propagande, koji je prošle noći bio donio potresnu vijest o Himmlerovoj izdaji. Johannmeier, oficir s velikim brojem odlikovanja, trebao je voditi grupu kroz linije Crvene armije. On treba zatim svoju kopiju dokumenata predati feldmaršalu Ferdinandu Schörneru, čija se armijska grupa još bori u češkim brdima i koga je Hitler imenovao novim vrhovnim komandantom kopnene vojske. General Burgdorf priložio je popratno pismo u kojem obavještava Schörnera da je Hitler napisao svoju oporuku »danas, pod dojmom porazne vijesti o Himmlerovoj izdaji. To je njegova neopoziva odluka.« Zander i Lorenz trebali su svoje kopije dostaviti Dönitzu. Zander je dobio popratno pismo od Bormanna.

> Dragi veliki admiralu,
>
> Budući da nije stigla ni jedna divizija te naš položaj izgleda beznadno, Führer je noćas izdiktirao priloženu političku oporuku. *Heil Hitler.*

Tri glasnika krenula su na svoj opasni zadatak oko podne u pravcu zapada, kroz *Tiergarten* i *Charlottenburg,* prema Pichelsdorfu na sjevernom kraju jezera Havel, gdje je jedan bataljon Hitlerove omladine držao most u očekivanju dolaska Wenckove fantomske armije. Najprije su se morali provući kroz tri ruska opsadna kruga: prvi kod Stupa pobjede usred *Tiergartena,* drugi kod stanice Zooa odmah iza parka i treći na prilazima Pichelsdorfu. Osim tih, morali su svladati još mnoge druge zapreke i čekale su ih velike pustolovine.[285] Iako su na kraju svladali sve zapreke, bilo je mnogo prekasno da njihove poruke budu od bilo kakve koristi. Dönitz i Schörner ih nikada nisu vidjeli.

Ova tri glasnika nisu bile jedine osobe koje su tog dana napustile bunker. Oko podne 29. travnja Hitler, koji se u međuvremenu smirio, održao je svoju redovnu konferenciju, na kojoj se raspravljalo o vojnoj situaciji, točno u taj sat kao i svakog dana gotovo šest godina — kao da nije došao na kraj puta. General Krebs je raportirao da su se Rusi u toku noći i ranoga jutra još više primakli Kancelariji. Zalihe municije branilaca grada svedene su na najmanju mjeru, a još nema vijesti o Wenckovoj spasilačkoj armiji. Tri vojna ađutanta, koja su smatrala da sad više nemaju što raditi i koja se nisu željela pridružiti Vođi u njegovoj dobrovoljnoj smrti, zapitala

su smiju li napustiti bunker i pokušati da doznaju što se dogodilo s Wenckom. Hitler im je dopustio i rekao im neka poruče Wencku da požuri. Tri oficira otišla su u toku poslijepodneva.

Ubrzo im se pridružio i četvrti, pukovnik Nicolaus von Below, Hitlerov zrakoplovni ađutant, koji je od početka rata služio kao mlađi član najužeg kruga oko Hitlera. Ni Belowu nije bilo do samoubojstva, a smatrao je da u skloništu Kancelarije nije više ni od kakve koristi. Zamolio je Hitlera za dopuštenje da ode i dobio ga. Tog je dana Hitler pristajao na sve. Palo mu je na um da bi ujedno mogao iskoristiti zrakoplovnog pukovnika da iznese njegovu posljednju poruku. Namijenio ju je generalu Keitelu, koga je Bormann također osumnjičio zbog izdaje, i kanio u njoj zadati posljednji udarac armiji koja ga je, smatrao je, također ostavila na cjedilu.

Nema sumnje da su vijesti na konferenciji o vojnoj situaciji, održanoj u 10 sati navečer, pojačale Hitlerovo već ionako golemo ogorčenje na kopnenu vojsku. General Weidling, koji je komandirao hrabrim ali prestarim *Volkssturmom* i nedoraslim trupama Hitlerove omladine, koja je žrtvovana u opkoljenom Berlinu da bi se Hitlerov život produžio za nekoliko dana, izvijestio je da su Rusi prodrli duž *Saarlandstrasse* i *Wilhelmstrasse* gotovo do Ministarstva zrakoplovstva koje je samo neznatno udaljeno od Kancelarije. Neprijatelj će doprijeti do Kancelarije, rekao je, najkasnije do 1. svibnja — to jest za dan ili dva.

To je bio kraj. Napokon je to uvidio i Hitler, koji je sve do tada zapovijedao nepostojećim armijama što su trebale priteći u pomoć glavnom gradu. Izdiktirao je svoju poruku i zamolio Belowa da je preda Keitelu. U njoj je obavijestio načelnika OKW-a da se obrana Berlina primiče kraju, da će se on radije ubiti nego predati, da su ga Goring i Himmler izdali i da je admirala Dönitza imenovao za svoga nasljednika.

Na rastanku morao je još nešto reći o oružanim snagama koje su, usprkos njegovu vodstvu, dovele Njemačku do poraza.. Mornarica se, rekao je, borila sjajno. *Luftwaffe* se hrabro borila i samo je Göring kriv što je izgubila svoju prvobitnu premoć u zraku. Što se tiče kopnene vojske, obični su se vojnici borili dobro i hrabro, ali generali su iznevjerili njih — i njega.

> Narod i oružane snage (nastavio je) dali su u ovoj dugoj i teškoj borbi sve od sebe. Žrtva je bila ogromna. Ali mnogi su zloupotrijebili moje povjerenje. Nelojalnost i izdaja potkopavali su otpor za čitavog rata.

> Stoga mi nije dano da povedem narod do pobjede. Generalštab kopnene vojske ne može se ni usporediti s Generalštabom iz prvoga svjetskog rata. Njegova dostignuća daleko zaostaju za onima na fronti.

U svakom slučaju, vrhovni nacistički vojskovođa ostao je vjeran svom karakteru do samog kraja. Za velike pobjede zaslužan je on. Za poraze i konačni slom krivi su drugi — njihova »nelojalnost i izdaja«.

I na kraju oproštajna poruka — posljednje zabilježene riječi toga ludog genija.

> Napori i žrtve njemačkog naroda u ovom ratu bili su tako veliki da ne mogu vjerovati da su bili uzaludni. Cilj mora ostati — izvojevati zemlju na istoku za njemački narod.[286]

Posljednja je rečenica ravno iz *Mein Kampfa.* Hitler je svoj politički život započeo opsjednut idejom da zemlja na istoku mora biti osvojena za izabrani njemački narod i s istom je idejom završavao svoj život. Ni toliki milijuni izgubljenih njemačkih života, ni toliki milijuni razorenih njemačkih domova, čak ni propast Trećega Reicha, nisu ga uvjerili da je otimanje zemalja slavenskih naroda na istoku bio samo — ostavivši po strani moral — isprazan germanski san.

HITLEROVA SMRT

U toku poslijepodneva 29. travnja u bunker je stigla jedna od posljednjih vijesti iz vanjskog svijeta. Umro je Mussolini, Hitlerov fašistički kolega i partner u agresiji, a s njim i njegova ljubavnica Clara Petacci.

Dvadeset šesti travnja, kad su s jezera Como pokušali pobjeći u Švicarsku, uhvatili su ih talijanski partizani i dva dana kasnije strijeljali. U noći od subote 28. travnja tijela su im jednim kamionom prevezena u Milano i izbačena na tržnicu. Sutradan su ih naglavce objesili za ulične svjetiljke i kasnije skinuli tako da su ostatak nedjelje tijela preležala na ulici, gdje su se osvete željni Talijani iskaljivali na njima. Prvi svibnja Benito Mussolini pokopan je kraj svoje ljubavnice u sirotinjskom dijelu milanskog *Cimitero Maggiore.* Dosegavši tako stravičan vrhunac poniženja, nestali su *Il Duce* i fašizam.

Nije poznato koliko je detalja Duceova sramotnog kraja saopćeno Führeru. Može se samo pretpostaviti da ga je, ukoliko je čuo za njih, to samo učvrstilo u odluci da ne dopusti da on i njegova supruga — ni živi ni mrtvi — posluže u svrhu »predstave, inscenirane od Židova, da zabave svoje histerične mase« — kao što je upravo bio napisao u svojoj oporuci.

Odmah po primitku vijesti o Mussolinijevoj smrti, Hitler je počeo vršiti posljednje pripreme za vlastitu smrt. Dao je svog omiljenog elzaškog psa Blondija otrovati, a ostala dva psa iz kućanstva ustrijeliti. Onda je pozvao svoje dvije preostale tajnice i predao im kapsule s otrovom da ih upotrijebe, ako žele, kad u bunker provale ruski barbari. Žao mu je, rekao je, što im na rastanku ne može dati ljepši dar, i izrazio im svoju zahvalnost na dugoj i vjernoj službi.

Uto je stigla i večer, posljednja u Hitlerovu životu. Dao je upute Frau Junge, jednoj od tajnica, da uništi preostale papire i poručio svima u bunkeru da nitko ne legne dok ne dobije daljnje naredbe. To su svi protumačili znakom Hitlerove odluke da je došao trenutak za oproštaj. Ali tek dugo nakon ponoći, oko 2.30 ujutro 30. travnja, prisjeća se nekoliko očevidaca, izašao je Führer iz svojih privatnih prostorija u hodnik, koji je inače služio kao blagovaonica i u kojem se okupilo dvadesetak osoba, uglavnom ženskih članova njegove okoline. On je prošetao niz red, porukovao se sa svima i promrmljao nekoliko nerazumljivih riječi. Oči mu je bila prekrila gusta vlažna mrena i, prisjeća se Frau Junge, »kao da su gledale nekud daleko, s onu stranu bunkerskih zidova«.

Kad se povukao, došlo je do neobične reakcije. Napetost u bunkeru, koja se bila popela gotovo do nepodnošljivosti, odjednom je popustila i neki su od njih otišli u kantinu Kancelarije Reicha — na ples. Čudno je društvo ubrzo postalo toliko bučno da su iz Führerovih prostorija zatražili da se buka stiša. Možda će za nekoliko sati doći Rusi i sve ih poubijati — premda su neki već razmišljali o tome kako da umaknu — ali do tada žele u tom preostalom kratkom razdoblju, oslobođeni Führerove stroge kontrole nad svojim životima, uživati koliko god mogu. Mora da je osjećaj olakšanja kod tih ljudi bio ogroman. Plesali su svu noć.

Ali ne i Bormann. Taj tmurni čovjek imao je još posla. Njegovi vlastiti izgledi da preživi čini se da su se smanjili. Možda razdoblje između Führerove smrti i dolaska Rusa neće biti dovoljno dugo da bi mogao

prebjeći Dönitzu. Zato, dok je Führer još na životu i može svojim autoritetom potkrijepiti naredbe, može i Bormann nastaviti da se osvećuje nad »izdajicama«. Te posljednje noći poslao je još jednu poruku Dönitzu.

DÖNITZ,

> Naš dojam da sve divizije na bojištu oko Berlina već nekoliko dana stoje besposlene postaje iz dana u dan jači.. . Sve izvještaje koje primamo Keitel kontrolira, zaustavlja ili iskrivljuje... Führer Vam naređuje da smjesta poduzmete potrebne mjere, i to nemilosrdno, protiv svih izdajica.

Nato je, iako je dobro znao da je Hitlerova smrt pitanje od tek nekoliko sati, dodao post scriptum: »Führer je živ i vodi obranu Berlina.«

Ali Berlin nije više nitko mogao obraniti. Rusi su bili zauzeli gotovo cijeli grad. Sad se još radilo samo o obrani Kancelarije Reicha. A i ona je bila osuđena na propast, što su i Hitler i Bormann priznali na vojnoj konferenciji u podne 30. travnja, posljednjoj koja je održana. Rusi su doprli do istočnog kraja *Tiergartena* i prodrli na *Potsdamerplatz.* Bili su udaljeni samo jedan ulični blok. Došao je trenutak da Adolf Hitler svoju odluku provede u djelo.

Njegova supruga tog dana očito nije imala apetita, pa je Hitler sjeo za ručak u društvu dviju tajnica i svoje dijetalne kuharice, koja možda nije ni bila svjesna toga da mu je pripremila posljednje jelo. Kad se oko 2.30 poslije podne ručak bližio kraju, Erich Kempka, Führerov šofer, koji je bio zadužen za kancelarijsku garažu, dobio je nalog da smjesta pošalje u vrt Kancelarije 200 litara benzina u kanisterima. Nije bilo jednostavno pribaviti toliko benzina, ali je Kempka ipak uspio skupiti 180 litara, koje je uz pomoć tri čovjeka prenio do izlaza za nuždu u bunkeru.[287]

Kad je benzin, namijenjen vatri za njegov vikinški pokop, bio skupljen, Hitler je, dovršivši svoj zadnji obrok, otišao po Evu Braun da se još jednom oproste sa svojim najprisnijim suradnicima: doktorom Goebbelsom, generalima Krebsom i Burgdorfom, sekretaricama i sa svojom kuharicom Fräulein Manzialy. Frau Goebbels se nije pojavila. Toj neobičnoj i lijepoj plavokosoj ženi nije, kao ni Evi Braun, bilo teško donijeti odluku da umre pored svog supruga, ali ju je obeshrabrila pomisao na smrt njezine šestoro malodobne djece, koja su se tih posljednjih šest dana veselo igrala u podzemnom skloništu i ne sluteći što ih čeka.

»Draga Hanna,« bila je Frau Goebbels prije dvije-tri večeri rekla Fräulein Reitsch, »kad dođe kraj, morate mi pomoći ako postanem preslaba, s obzirom na svoju djecu... Ona pripadaju Trećem Reichu i Führeru, a ako to dvoje prestanu postojati, ne može više biti mjesta ni za njih. Najviše strahujem od toga da u posljednji trenutak ne budem preslaba.« Sama u svojoj sobici, borila se sada da prevlada svoj najveći strah.[288]

Hitler i Eva Braun nisu imali takvih problema. Oni su morali oduzeti samo vlastite živote. Oprostivši se s ostalima, povukli su se u svoje prostorije. Vani na hodniku čekali su dr Goebbels, Bormann i još neki. Nekoliko trenutaka kasnije začuo se revolverski hitac. Čekali su još jedan, ali tišina osta nepomućena. Poslije izvjesnog vremena tiho su ušli u Führerovu sobu. Tijelo Adolfa Hitlera, kojem se iz glave slijevala krv, našli su izvaljeno na divanu. Pucao je sebi u usta. Pored njega ležala je Eva Braun. Dva revolvera bila su skotrljana na podu, ali Eva nije bila upotrijebila svoj. Progutala je otrov.

Bio je ponedjeljak, 30. travnja 1945, 3.30 poslije podne, deset dana nakon Hitlerova pedeset šestog rođendana i dvanaest godina i tri mjeseca od dana kad je postao kancelar Njemačke i utemeljio Treći Reich. Taj će ga nadživjeti samo za tjedan dana.

Slijedio je vikinški pokop. Nije izgovorena ni jedna riječ, čula se samo tutnjava ruskih granata koje su eksplodirale u vrtu Kancelarije i praskale po razrušenim zidovima oko nje. Hitlerov sluga, *SS-Sturmbannführer* Heinz Linge i jedan ordonans iznijeli su Führerovo tijelo, umotano u sivi vojnički pokrivač, koji je skrivao iznakaženo lice. Kempka ga je prepoznao po crnim hlačama i cipelama koje su virile ispod pokrivača i koje je vojskovođa uvijek nosio uz svoj maslinastosivi kratki kaput. Smrt Eve Braun bila je čistija, nigdje nije bilo krvi, i Bormann je njezino tijelo iznio u hodnik gdje ga je preuzeo Kempka.

> Frau Hitler (pričao je kasnije šofer) imala je na sebi crnu haljinu... Nisam primijetio nikakve ozljede na tijelu.

Leševi su iznijeti u vrt i za kratkotrajnog prestanka bombardiranja položeni u rupu izrovanu granatom te poljeveni benzinom koji je zatim upaljen. Žalobnici, predvođeni Goebbelsom i Bormannom, povukli su se u zaklon izlaza za nuždu i, dok je plamen sukljao uvis, stajali u stavu mirno, s podignutom desnom rukom u znak nacističkog oproštajnog pozdrava.

Ceremonija je bila kratka, budući da su granate Crvene armije ponovno počele padati po vrtu te se preživjeli povukoše u sigurnost bunkera, prepustivši plamenu da nastavi uništavanje posljednjih zemnih ostataka Adolfa Hitlera i njegove supruge.[289]

Jer Bormann i Goebbels imali su obaviti još neke poslove u Trećem Reichu, upravo lišenom svog tvorca i diktatora, premda to nisu bili isti poslovi.

Više nije bilo vremena da glasnici stignu do Dönitza s Führerovom oporukom u kojoj ga imenuje svojim nasljednikom. Admiral sad ipak mora biti obaviješten preko radija. Ali čak i u ovom trenutku, kad mu je vlast iskliznula iz ruku, Bormann je oklijevao. Onom koji se bio osladio njome nije sad bilo lako odreći je se tako naglo. Napokon je ipak otposlao poruku.

VELIKOM ADMIRALU DÖNITZU,

> Umjesto bivšeg maršala Reicha Göringa, Führer imenuje Vas svojim nasljednikom. Pismeno imenovanje je na putu. Smjesta poduzmite sve mjere koje zahtijeva situacija.

Ni riječi o tome da je Hitler mrtav.

Admiral, koji je sad zapovijedao svim njemačkim snagama na sjeveru i koji je svoj glavni stan premjestio u Plön u Schleswigu, bio je zabezeknut tom viješću. Za razliku od stranačkih vođa, on nije imao nikakve želje da naslijedi Hitlera; takva misao nije nikad ušla u njegovu mornarsku glavu. Dva dana ranije, vjerujući da će Himmler naslijediti vodstvo, bio je otišao do vođe SS-a i ponudio mu svoju podršku. Ali, budući da mu nikad ne bi palo na um da se ogluši o bilo koju Führerovu zapovijed, otposlao je slijedeći brzojav, vjerujući da je Adolf Hitler još na životu.

MOJ FÜHRERU,

> Moja vjernost Vama ostat će nepromijenjena. Učinit ću sve što budem mogao da Vas izbavim iz Berlina. Ako me sudbina ipak prisili da upravljam Reichom kao Vaš imenovani nasljednik, nastavit ću ovaj rat do kraja dostojnog jedinstvene, herojske borbe njemačkog naroda.
>
> VELIKI ADMIRAL DÖNITZ

Te noći došli su Bormann i Goebbels na novu ideju. Odlučiše da pokušaju pregovarati s Rusima. General Krebs, načelnik Generalštaba, koji je ostao u bunkeru, bio je svojedobno pomoćnik vojnog atašea u Moskvi,

govorio je ruski te ga je čak jednom znamenitom prilikom na moskovskoj željezničkoj stanici zagrlio sam Staljin. Možda bi on mogao postići nešto kod boljševika — u prvom redu ono što su željeli Goebbels i Bormann, to jest zajamčen slobodni prolaz da mogu zauzeti svoja mjesta u novoj vladi. Zauzvrat spremni su predati Berlin.

General Krebs se odmah poslije ponoći uputio na sastanak s generalom Čujkovom[290], sovjetskim komandantom trupa koje su se borile u Berlinu. Jedan njemački oficir koji ga je pratio zabilježio je početak njihova razgovora.

KREBS: Danas je Prvi maj, veliki praznik naših dvaju naroda.

ČUJKOV: Za nas je danas veliki praznik. Kako izgleda tamo kod vas, teško je reći.[291]

Ruski je general zatražio bezuvjetnu predaju svih osoba u Führerovom bunkeru, kao i svih preostalih trupa u Berlinu.

Krebsu je trebalo prilično vremena da obavi svoju misiju i, kad se do 11 sati prije podne 1. svibnja još nije vratio u bunker, nestrpljivi je Bormann otposlao još jednu radio-poruku Dönitzu.

Oporuka je na snazi. Doći ću k Vama što brže budem mogao. Do tada preporučujem da se ništa ne iznosi u javnost.

To je još uvijek bilo neodređeno. Bormann jednostavno nije mogao otvoreno reći da je Führer mrtav. Želio je izaći iz Berlina i prvi donijeti tu značajnu vijest Dönitzu te na taj način pridobiti sklonost novog vrhovnog komandanta. Ali Goebbels, koji se zajedno sa svojom suprugom i djecom spremao na smrt, nije imao razloga da admiralu ne kaže jednostavnu istinu. U 3.15 poslije podne otposlao je Dönitzu vlastitu poruku — posljednju koja je preko radio-veza izašla iz opsjednutog bunkera.

VELIKOM ADMIRALU DÖNITZU

STROGO POVJERLJIVO

Führer umro jučer u 15.30 sati. Oporukom od 29. travnja imenovani ste predsjednikom Reicha... (Zatim su slijedila imena glavnih članova Kabineta.)

Po Führerovu naređenju, oporuku smo otposlali iz Berlina... Bormann namjerava danas krenuti k Vama i obavijestiti Vas o situaciji. Vrijeme i način objavljivanja u štampi prepušteni su Vama. Potvrdite prijem.

GOEBBELS

Goebbels nije smatrao potrebnim obavijestiti novog Vođu o vlastitim namjerama. Proveo ih je rano uvečer 1. svibnja. Najprije je trebalo otrovati šestoro djece. Prekinuta su u igri da bi ih usmrtili otrovnim injekcijama koje im je, očito, dao isti liječnik što je dan prije bio otrovao Hitlerova psa. Onda je Goebbels pozvao svog ađutanta *Hauptsturmführera* Günthera Schwägermanna i naredio mu da nabavi benzin.

»Schwägermannu,« rekao mu je, »ta je izdaja najgora od svih. Generali su izdali Führera. Sve je izgubljeno. Ja ću umrijeti, zajedno sa svojom suprugom i djecom.« Čak ni svom ađutantu nije spomenuo da je djecu već dao ubiti. »Vi ćete spaliti naša tijela. Možete li to učiniti?«

Schwägermann je rekao da može, i poslao dva ordonansa da nabave benzin. Nekoliko minuta kasnije, oko 8.30 navečer, kad se vani upravo počeo spuštati mrak, doktor i Frau Goebbels prošetali su se bunkerom, oprostili se sa svima koje su slučajno sreli u hodniku i popeli se stubama u vrt. Ondje ih je, na njihov zahtjev, jedan esesovac usmrtio hicima u zatiljak. Benzin iz četiri kanistera sasut je preko njihovih tijela i upaljen, ali spaljivanje je bilo samo djelomično.[292] Preživjeli iz bunkera jedva su čekali da se pridruže masovnom bijegu koji je upravo bio započeo, i nije bilo vremena za gubljenje da se spale oni koji su već mrtvi. Rusi su sutradan našli pougljenjena tijela ministra propagande i njegove supruge i odmah ih identificirali.

Oko 9 sati uvečer 1. svibnja podmetnuta je vatra u *Führerbunkeru,* a pet ili šest stotina preživjelih iz Führerove okoline, uglavnom esesovci te razni funkcionari i njihove žene, motalo se po skloništu nove kancelarske palače — poput pilića bez glave, kao što se jedan od njih, Führerov krojač, kasnije prisjećao — spremajući se na veliki bijeg. Bilo je predviđeno da u skupinama pođu duž tračnica podzemne željeznice, od stanice ispod *Wilhelmplatza,* nasuprot Kancelariji, do stanice *Friedrichstrasse,* gdje će izaći na površinu, prijeći zatim preko rijeke Spree i probiti se kroz ruske linije koje su bile odmah sjeverno od nje. Mnogi su se probili, neki nisu, među njima Martin Bormann.

Kad se general Krebs tog poslijepodneva najzad vratio u bunker sa zahtjevom generala Čujkova o bezuvjetnoj predaji, Hitlerov je stranački sekretar zaključio da njegova jedina mogućnost da preživi leži u tome da se

priključi masovnom bijegu. Njegova je skupina pokušala slijediti jedan njemački tenk, ali, prema Kempki, koji je bio s njim, tenk je direktno pogodila jedna ruska granata i Bormann je pri tom gotovo sigurno poginuo. Međutim, Artur Axmann, vođa Hitlerove omladine, koji je napustio svoj dječački bataljon na mostu kod Pichelsdorfa da bi spasio glavu, bio je također prisutan i kasnije dao pismenu izjavu za sud da je vidio Bormannovo tijelo kako leži ispod mosta na mjestu gdje *Invalidenstrasse* presijeca željezničku prugu. Lice mu je bilo obasjano mjesečinom i Axmann nije vidio na njemu znakova bilo kakve rane. On pretpostavlja da je Bormann progutao svoju otrovnu kapsulu kad je vidio da su mu izgledi da se probije kroz ruske linije jednaki nuli.

Generali Krebs i Burgdorf nisu se pridružili masovnom bijegu. Pretpostavlja se da su se ustrijelili u podrumu Nove kancelarije.

KRAJ TREĆEG REICHA

Treći Reich preživio je svog tvorca za samo sedam dana. Nešto poslije 10 sati uvečer 1. svibnja, dok su tijela doktora i Frau Goebbels gorjela u vrtu Kancelarije a stanovnici bunkera se pripremali za bijeg kroz tunel podzemne željeznice u Berlinu, hamburški je radio prekinuo izvedbu s ploča Brucknerove svečane Sedme simfonije. Odjeknulo je bubnjanje vojničkih bubnjeva, a zatim se javio spiker.

> Naš Führer, Adolf Hitler, boreći se do posljednjeg daha protiv boljševizma, pao je za Njemačku danas poslije podne u svom operativnom glavnom stanu u Kancelariji Reicha. Trideseti travnja Führer je imenovao velikog admirala Dönitza svojim nasljednikom. Veliki admiral i Führerov nasljednik obraća se sada njemačkom narodu.

Treći je Reich izdisao, kao što je bio i počeo, s podlom laži. Ostavivši po strani činjenicu da Hitler nije umro to poslijepodne već dan ranije, što i nije bilo važno, istina je da nije pao boreći se »do posljednjeg daha«. To je iskrivljavanje, međutim, bilo potrebno zato što su njegovi nasljednici željeli ovjekovječiti legendu o njemu, a i zato da zadrže kontrolu nad trupama koje su još uvijek pružale otpor i koje bi se zacijelo smatrale izdanima da su znale istinu.

I sam Dönitz ponovio je tu laž o Führerovoj »herojskoj smrti« kad se u 10.20 navečer preko radija obratio narodu. U stvari, on u tom trenutku nije

ni znao kako je Führer skončao. Goebbels mu je samo javio da je Führer jučer poslije podne »umro«. Ali to nije spriječilo admirala da tom prilikom, kao i drugim prilikama, još više ne smuti ionako već dovoljno smušeni njemački narod u trenutku njegove katastrofe.

> Moj je prvi zadatak (rekao je) obraniti Njemačku da je u svom napredovanju ne uništi boljševički neprijatelj. Samo iz tog razloga nastavlja se oružana borba. Dok nas god Britanci i Amerikanci budu ometali u postizanju tog cilja, bit ćemo prisiljeni nastaviti svoju defenzivnu borbu i protiv njih. Ali u tom slučaju Anglo-Amerikanci više neće voditi rat za svoj vlastiti narod već isključivo za širenje boljševizma u Evropi.

Nakon tog besmislenog izvrtanja istine, admiral, za kojeg nije poznato da se protivio Hitlerovoj odluci iz 1939. da boljševički narod učini saveznikom Njemačke kako bi mogao povesti rat protiv Engleske i kasnije Amerike, zaključio je svoj govor njemačkom narodu riječima: »Bog nas neće napustiti nakon tolikih patnji i tolikih žrtava.«

To su bile prazne riječi. Dönitz je dobro znao da je njemački otpor pri kraju. Dvadeset deveti travnja, dan prije nego što je Hitler sebi oduzeo život, njemačke armije u Italiji bezuvjetno su se predale. Zbog prekida komunikacijskih linija ta vijest nije bila stigla do Hitlera, inače bi mu zacijelo još više ogorčila posljednje sate. Četvrti je srpnja njemačka vrhovna komanda predala Montgomeryju sve njemačke snage u sjeverozapadnoj Njemačkoj, Danskoj i Holandiji. Dan kasnije kapitulirala je u južnoj Njemačkoj Kesselringova grupa armija G, u koju su bile uključene njemačka Prva i Devetnaesta armija.

Istog dana, 5. svibnja, pojavio se admiral Hans von Friedeburg, novi vrhovni komandant njemačke ratne mornarice, u Eisenhowerovu glavnom stanu u Reimsu da pregovara o predaji. Kao što se jasno razabire iz posljednjih dokumenata OKW-a[293], Nijemci su računali da će time dobiti na vremenu kako bi dospjeli što više njemačkih trupa i izbjeglica maknuti s puta Rusima i omogućiti im da se predaju zapadnim Saveznicima. Sutradan je u Reims stigao i general Jodl da pomogne svom kolegi iz mornarice u odugovlačenju postupka. Ali uzalud. Eisenhower je prozreo njihovu igru.

> Rekao sam generalu Smithu (napisat će kasnije) neka obavijesti Jodla da ću, ako smjesta ne prestanu s izmotavanjima i odgađanjima, zatvoriti cijelu savezničku frontu i silom onemogućiti svakom daljnjem njemačkom bjeguncu da prijeđe iza naših linija. Neću trpjeti više nikakvo odgađanje.[294]

U 1.30 ujutro 7. svibnja Dönitz je preko radija iz svog glavnog stana u Flensburgu na danskoj granici opunomoćio Jodla — pošto ga je ovaj obavijestio o Eisenhowerovu zahtjevu — da potpiše dokument o bezuvjetnoj kapitulaciji. Igra je bila svršena.

U maloj crvenoj školskoj zgradi u Reimsu, u koju je Eisenhower bio smjestio svoj glavni stan, Nijemci su se bezuvjetno predali 7. svibnja 1945. u 2.41 ujutro. Ispravuo kapitulaciji potpisao je sa savezničke strane general Walter Bedell Smith, a supotpisali su je, kao svjedoci, s ruske strane general Ivan Susloparov i s francuske general Frangois Sevez. Za Njemačku su potpisali admiral Friedeburg i general Jodl.

Jodl je zamolio dopuštenje da kaže nekoliko riječi i dobio ga.

> Ovim potpisom njemački narod i njemačke oružane snage predane su na milost i nemilost pobjednicima... U ovom času mogu samo izraziti nadu da će pobjednici biti velikodušni prema njima.

Sa savezničke strane nije na to bilo nikakva odgovora. Ali Jodl se možda sjetio jedne druge slične zgode od prije nekoliko godina, kad su uloge bile izmijenjene. Onda je jedan francuski general, potpisujući bezuvjetnu predaju Francuske u Compiegneu, izrazio sličnu molbu — uzalud, kao što se pokazalo.

U ponoć između 8. i 9. svibnja 1945. u Evropi je umuknulo oružje i prestale su padati bombe. Prvi put od 1. rujna 1939. nad Kontinent se nadvila čudna, ali dobrodošla tišina. U minulih pet godina, osam mjeseci i sedam dana, na stotinjak ratišta i u bezbroj bombardiranih gradova poginulo je nekoliko milijuna muškaraca, žena i djece, a daljnji su milijuni pobijeni u nacističkim plinskim komorama ili su ih uz rub jama u Rusiji i Poljskoj pobile *Einsatz*-grupe — sve samo zato da bi se zadovoljila osvajačka strast Adolfa Hitlera. Dobar dio većine evropskih drevnih gradova ležao je u ruševinama iz kojih se, nadolaskom toplih dana, stao širiti nesnosan smrad bezbrojnih nepokopanih mrtvaca.

Njemačkim ulicama neće više odjekivati bat čizama u paradnom maršu, više se neće čuti veseli bojni poklici masa u smeđim košuljama ni Führerovo treštanje iz zvučnika.

Nakon dvanaest godina, četiri mjeseca i osam dana, tisućgodišnjem je Reichu došao kraj. Za sve, osim za velik broj Nijemaca, nad koje se sad također nadvila mrka noć, bilo je to doba mraka. Ono je, kao što smo

vidjeli, uzdiglo tu veliku zemlju, taj sposobni ali lako povodljivi narod na vrhunce moći i osvajanja kakva još nikada do tada nije iskusio. A sad se sve raspalo tako naglo i potpuno da tome ima malo sličnih, a možda ih uopće i nema, primjera u povijesti.

Nakon poraza u 1918. Kaiser je odletio, monarhija propala, ali ostale su druge tradicionalne ustanove koje su podržavale državu, od naroda izabrana vlada nastavila je svoje funkcije, a ostalo je čak i jezgro njemačke armije i Generalštaba. Ali u proljeće 1945. Treći je Reich jednostavno prestao postojati. Više nije bilo nikakve njemačke vlasti ni na kojem stupnju. Milijuni vojnika, avijatičara i mornara bili su ratni zarobljenici u vlastitoj zemlji. Milijunima civila, sve do sela, upravljale su pobjedničke neprijateljske trupe. O njima su ovisili ne samo u pogledu reda i zakona nego cijelo ljeto i oštru zimu 1945. i u pogledu hrane i goriva koji su im omogućili da prežive. Dotle su ih bile dovele budalaštine Adolfa Hitlera — i njihova vlastita ludost što su ga tako slijepo i oduševljeno slijedili. Uza sve to, kad sam se te jeseni vratio u Njemačku, nisam naišao na osobito ogorčenje protiv njega.

Našao sam ljude i našao sam zemlju. Ljude zbunjene, iscrpljene i gladne a, s nastupom zime, uzdrhtale od hladnoće u njihovim dronjcima i potleušicama u što su bombe bile pretvorile njihove domove, a zemlju kao golemu hrpu ruševina. Njemački narod nije bio uništen, kao što je Hitler, koji je pokušao uništiti tolike druge narode, na kraju, kad je rat bio izgubljen, htio uništiti i njega.

Ali Treći je Reich bio samo prošlost.

KRATKI EPILOG

U jesen 1945. vratio sam se u tu, nekoć ponosnu zemlju, u kojoj sam proveo većinu kratkih godina Trećeg Reicha. Jedva sam je prepoznao. Svoj povratak u Njemačku opisao sam na jednom drugom mjestu.[295] Ovdje samo želim iznijeti sudbinu preostalih protagonista ove knjige.

Dönitzovu krnju vladu, koja se bila okupila u Flensburgu na danskoj granici, raspustili su Saveznici 23. svibnja 1945, a sve njezine članove pohapsili. Heinrich Himmler razriješen je svih svojih funkcija već 6. svibnja, uoči predaje u Reimsu. Admiral se, naime, nadao da će tim potezom steći naklonost Saveznika. Bivši šef SS-a, koji je u svojim rukama tako dugo držao vlast nad životom i smrti milijuna ljudi u Evropi, a tako je često i zloupotrebljavao, zadržavao se u blizini Flensburga do 21. svibnja, kad se s još jedanaestoricom oficira SS-a kanio kroz britanske i američke linije probiti do rodne Bavarske. Himmler je — što mu je zacijelo bilo vrlo teško — obrijao svoje brkove, stavio crni povez preko lijevog oka i obukao uniformu običnog vojnika. Društvo je već prvi dan zaustavljeno na jednom britanskom kontrolnom mjestu između Hamburga i Bremerhavena. Nakon ispitivanja, Himmler je priznao svoj identitet jednom britanskom kapetanu koji ga je nakon toga otpremio u glavni stan Druge armije u Lüneburgu. Ondje su ga skinuli, pretražili i natjerali da obuče britansku uniformu kako bi isključili svaki rizik ukoliko negdje u vlastitoj odjeći ima sakriven otrov. Ali pretraga nije bila temeljita. Himmler je ampulu s cijankalijem bio sakrio u šupljinu svojih desni. Kad je 23. svibnja iz Montgomeryjeva glavnog stana stigao drugi obavještajni oficir i rekao vojnom liječniku neka pretraži zarobljenikova usta, Himmler je pregrizao ampulu i bio mrtav za dvanaest minuta, usprkos izbezumljenim nastojanjima da ga održe na životu ispiranjem želuca i sredstvima za povraćanje.

Preostali Hitlerovi prisni suradnici poživjeli su nešto duže. Otišao sam u Nürnberg da ih vidim. U tom sam ih gradu nekoć često promatrao na vrhuncu sjaja i moći, prilikom godišnjih stranačkih skupova. Na optuženičkoj klupi pred Međunarodnim vojnim sudom izgledali su drukčije. Odjeveni u jednostavna odijela, skljokani na svojim sjedalima, nervozno su se vrpoljili i više ni po čemu nisu podsjećali na arogantne vođe od nekad.

Doimali su se poput sumorne čete mediokriteta. Gledajući ih tako, čovjek je teško mogao shvatiti da se u rukama tih ljudi nalazila tako monstruozna moć, da su takvi kao oni mogli osvojiti jedan velik narod i gotovo cijelu Evropu.

U ograđenom prostoru za optuženike bilo ih je dvadeset:[296]

Goring, četrdeset kilograma lakši otkako sam ga posljednji put vidio, u izblijedjeloj uniformi *Luftwaffe* bez oznaka čina i, očito, polaskan što su mu na optuženičkoj klupi dodijelili mjesto broj jedan — neka vrsta zakašnjelog priznanja da mu ono, nakon Hitlerove smrti, i pripada u nacističkoj hijerarhiji; Rudolf Hess, koji je bio čovjek broj tri prije svog leta u Englesku, upala lica, duboko usađenih očiju koje su prazno zurile pred sebe, hineći amneziju, ali bez sumnje potpuno slomljen; Ribbentrop, napokon lišen svoje arogantnosti i pompoznosti, blijed, utučen i iscrpljen; Keitel, koji je izgubio svoju živahnost; Rosenberg, smušeni »filozof« stranke, koga su događaji što su ga bili doveli na ovo mjesto napokon prizvah u stvarnost.

Zatim je tu bio Julius Streicher, nürnberški progonitelj Židova. Činilo se da je i taj sadist i pornograf, kojeg sam jedanput bio vidio kako velikim koracima kroči ulicama staroga grada vitlajući bičem, također klonuo. Ćelav, staračka izgleda, obilno se znojio i izazovno zurio u suce, čvrsto uvjeren — kako mi je kasnije rekao jedan čuvar — da su svi oni Židovi. Bio je tu Fritz Sauckel, svinjskih očica, glavni gazda robovskog rada u Trećem Reichu. Djelovao je nervozno i njihao se amo-tamo. Kraj njega sjedio je Baldur von Schirach, prvi vođa Hitlerove omladine i kasniji *Gauleiter* Beča, po podrijetlu više Amerikanac nego Nijemac, koji je ostavljao utisak skrušena srednjoškolca koga su zbog neke nepodopštine izbacili iz škole. Onda je bio tu Walther Funk, prepredeni beznačajnik, koji je bio naslijedio Schachta. I sam dr Schacht, koji je posljednje mjesece Trećeg Reicha proveo kao zarobljenik svoga nekoć obožavanog Führern u jednom koncentracionom logoru u svakodnevnom strahu da će biti pogubljen i koji je sad bio vidljivo ogorčen što Saveznici sude *njemu* kao ratnom zločincu. Pa Franz von Papen, odgovorniji za Flitlerov dolazak na vlast od bilo koga drugog u Njemačkoj. Prilično je ostario, ali na izboranom mu se licu još ogledao izraz stare lije koja je izbjegla mnoge zamke.

Neurath, Hitlerov prvi ministar vanjskih poslova, Nijemac stare škole, čovjek bez vlastitog uvjerenja i još manje integriteta, izgledao je potpuno slomljen. Ali ne i Speer, koji je na sve ostavio najpošteniji dojam i koji je za dugog procesa uvijek govorio iskreno, ne nastojeći da izbjegne svoju odgovornost i svoju krivnju. Seyss-Inquart, austrijski kvisling, nalazio se na optuženičkoj klupi zajedno s Jodlom i s dva velika admirala Raederom i Dönitzom — ovaj posljednji, Führerov nasljednik, izgledao je u svom konfekcijskom odijelu baš kao kakav prodavač cipela. Bio je tu i Kaltenbrunner, krvavi nasljednik »krvnika Heydricha«, koji je na sudu nijekao sve svoje zločine; zatim Hans Frank, nacistički veliki inkvizitor u Poljskoj, koji je, pošto se na kraju obratio, neke svoje zločine priznao, rekavši da je ponovno otkrio Boga, koga moli da mu oprosti; pa Frick, jednako bezbojan na rubu smrti kao što je bio i u životu. I napokon Hans Fritsche, koji je napravio karijeru kao radio-komentator, jer mu je glas sličio Goebbelsovom, koji ga je i bio namjestio u Ministarstvu propagande. Čini se da nitko u sudnici, uključiv samog Fritschea, nije znao zašto je on ovdje — bio je presitna riba — jedino ako nije služio kao Goebbelsova sjena, ali on je na kraju oslobođen od optužbe.

Schacht i Papen također. Svu trojicu su poslije njemački sudovi za denacifikaciju osudili na kazne strogog zatvora, ali su se na kraju ipak vrlo brzo našli na slobodi.

Sedmorica optuženih u Nürnbergu osuđeni su na kazne zatvora: Hess, Raeder i Funk doživotnog, Speer i Schirach na dvadeset godina, Neurath petnaest, Dönitz deset. Ostali su osuđeni na smrt.

Jedanaest minuta poslije 1 sat noću 16. listopada 1946. Ribbentrop se popeo na vješala u prostoriji za smaknuća nürnberškog zatvora. U kratkim razmacima slijedili su ga Keitel, Kaltenbrunner, Rosenberg, Frank, Frick, Streicher, Seys-Inquart, Sauckel i Jodl.

Ali ne i Hermann Göring. On je preduhitrio krvnika. Dva sata prije nego što je na njega došao red, progutao je ampulu s otrovom koja mu je bila prokrijumčarena u ćeliju. Poput svog Führera Adolfa Hitlera, i svog suparnika Heinricha Himmlera, i on je uspio u posljednji čas sam izabrati način na koji će napustiti ovu zemlju, na kojoj je, poput ostale dvojice, ostavio tako krvave tragove.

BIBLIOGRAFIJA

Ova knjiga napisana je prvenstveno na osnovi zaplijenjenih njemačkih dokumenata, saslušanja i svjedočanstava njemačkih oficira i civilnih funkcionara, na osnovi dnevnika i memoara koje su neki od njih napisali i na osnovi mojih vlastitih iskustava u Trećem Reichu.

Milijuni riječi iz njemačkih arhiva objavljeni su u raznim zbirkama dokumenata, a milijuni drugih prikupljeni su, snimljeni na mikrofilm i pohranjeni u biblioteke — u SAD najveći dio tog materijala nalazi se u Kongresnoj biblioteci u Washingtons u Hooverovoj biblioteci Stanford univerziteta i u Nacionalnom arhivu u Washingtons Pored toga, Ured načelnika odjeljenja za vojnu historiju armije SAD u Washingtonu posjeduje bogatu zbirku njemačkih vojnih dokumenata.

Od objavljenih zbirki dokumenata najkorisnije za mene pokazale su se tri serije. Prva je *Documents on German Foreign Policy,* serija D, koja sadrži širok izbor na engleski jezik prevedenih dokumenata njemačkog Ministarstva vanjskih poslova, nastalih u razdoblju od 1937. do ljeta 1940. godine. Ljubaznošću *State Departmenta* omogućen mi je uvid u niz dodatnih dokumenata njemačkog Ministarstva vanjskih poslova koji još nisu prevedeni i objavljeni a koji se uglavnom odnose na objavu rata Sjedinjenim Državama od strane Njemačke.

Dvije serije objavljenih dokumenata koji se odnose na centralni proces u Nürnbergu dragocjene su za svakoga tko želi da zaviri iza kulisa Trećeg Reicha. Prva od tih serija je *Trial of the Major War Criminals,* zbirka od ukupno četrdeset dva sveska od kojih prva dvadeset tri sveska sadrže tekstove izjava na suđenju, a ostali dokumente prihvaćene kao dokazni materijal. Ti dokumenti objavljeni su u originalu, uglavnom na njemačkom jeziku. Dopunski dokumenti, izjave dane pod zakletvom, izjave dane prilikom saslušanja u istražnom postupku i drugi materijali prikupljeni za potrebe suda i na brzu ruku prevedeni na engleski jezik objavljeni su u seriji *Nazi Conspiracy and Aggression.* Na žalost, izvanredno dragocjena svjedočenja pred Međunarodnim vojnim sudom uglavnom su ispuštena iz ovih zbirki i mogu se dobiti samo u obliku fotokopija pohranjenih u nekim većim bibliotekama.

U Nürnbergu je održano i daljnjih dvanaest procesa pred vojnim sudovima Sjedinjenih Država, ali petnaest glomaznih svezaka objavljenih materijala, svjedočanstava i dokumenata podnesenih tim sudovima, štampanih pod naslovom *Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals,* sadrže tek jednu desetinu građe s tih suđenja. Ostatak se, međutim, može naći u obliku kopija i fotokopija u nekim većim bibliotekama. Sumarni pregled drugih suđenja na kojima je osvijetljeno mnogo toga u Trećem Reichu može se naći u seriji *Law Reports of Trials of War Criminals* koju je objavio His Majesty's Stationery Office u Londonu 1947—1949. godine.

Pored neobjavljenih njemačkih dokumenata u bogatim zbirkama Hooverove biblioteke. Kongresne biblioteke i Nacionalnog arhiva — gdje se, pored ostalog, nalazi Himmlerov arhiv kao i veći broj Hitlerovih privatnih dokumenata — najdragocjeniji izvor podataka predstavljaju tzv. *Alexandria Papers,* iz kojih su već mnogi dokumenti snimljeni na mikrofilm i pohranjeni u Nacionalni arhiv. Informacije o drugim zaplijenjenim dokumentima dane su u napomenama. Među neobjavljenim je njemačkim dokumentima, uzgred rečeno, i dnevnik generala Haldera — sedam svezaka zapisa s bilješkama koje je general Halder dodao poslije rata da bi razjasnio neke pasuse — za koji sam zaključio da predstavlja jednu od najdragocjenijih kronika Trećeg Reicha.

Neke od knjiga koje »u mi koristile navedene su u popisu literature koji slijedi. Možemo ih podijeliti u tri vrste: u prvu spadaju memoari i dnevnici nekih od centralnih ličnosti u ovoj kronici; u drugu, knjige koje se zasnivaju na objavljenom dokumentacionom materijalu kao što su knjige Johna W. Wheeler-Bennetta, Alana Bullocka, H. R. Trevor-Ropera i Geralda Reitlingera u Engleskoj, Telforda Tayiora u SAD i Eberharda Zellera, Gerharda Rittera, Rudulfa Pechela i Waltera Görlitza u Njemačkoj; u treću vrstu spadaju knjige koje pružaju uvid u opću pozadinu događaja.

Sažeta bibliografija radova o Trećem Reichu objavljena je u Münchenu kao poseban broj *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* koje izdaje *Institut für Zeitgeschichte.* Katalozi Weinerove biblioteke u Londonu također sadrže odličnu bibliografiju.

OBJAVLJENI DOKUMENTARNI MATERIJAL

Der Hitler Prozess, München, Deutscher Verlag, 1924. (Sudski zapisnici sa suđenja Hitleru u Münchenu.)

Documents and Materials relating to the Eve of the Second World War, 1937—39, u dva sveska, Moskva, Foreign Language Publishing House, 1948.

Documents concerning German-Polish Relations and the Outbreak of Hostilities between Great Britain and Germany, London, His Majesty's Stationery Office, 1939. *(The British Blue Book).*

Documents on British Foreign Policy, 1919—39, London, H. M. Stationery Office, 1947. i dalje (u napomenama DBrFP).

Documents on German Foreign Policy, 1918—45, serija D, 1937—45, u deset svezaka (do 1957), Washington, U. S. Department of State (u napomenama DGFP).

Dokumente der deutschen Politik, 1933—40, Berlin, 1935—43.

Fuehrer Conferences on Nava! Affairs, šapirografirano, London, British Admiralty, 1947. (u napomenama FCNA).

Hitler e Mussolini — Lettere e documenti, Milano, Rizzoli, 1946.

I Documenti diplomatica italiani, osma serija, 1935—39, Rim, Libreria dello Stato, 1952—53. (u napomenama DDI).

Le Livre Jame Franfais, Documents diplomatiques, 1938—39, Pariz, Ministere des Affaires Etrangeres (francuska *Žuta knjiga).*

Nazi Conspiracy and Aggression, u deset svezaka, Washington, U. S. Government Printing Office, 1946. (u napomenama NCA).

Nazi-Soviet Relations, 1939—41, Documents from the Archives of the German Foreign Office, Washington, U. S. Department of State, 1948. (u napomenama NSR).

Official Documents concerning Polish-German and Polish-Soviet Relations, 1933—39, London, 1939. (poljska *Bijela knjiga).*

Pearl Harbour Attack, saslušanja pred zajedničkim komitetom za istragu u povodu napada na Pearl Harbour, u trideset devet svezaka, Washington, U. S. Government Printing Office, 1946.

Soviet Documents on Foreign Policy, u tri sveska, London, Royal Institute of International Affairs, 1951 — 1953.

Spanish Government and the Axis, Washington, U. S. State Department, 1946. (iz arhiva njemačkog Ministarstva vanjskih poslova).

Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, u četrdeset dva sveska, štampano u Nürnbergu (u napomenama TMWC).

Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals, u petnaest svezaka, Washington, U. S. Government Printing Office, 1951 — —52. (u napomenama TWO).

HITLEROVI GOVORI

Adolf Hitler Reden, München, 1934.

Baines, Norman H, urednik: *The Speeches of Adolf Hitler, April 1922 — August 1939,* u dva dijela, New York, 1942.

Prange, Gordon W, urednik: *Hitler's Words,* Washington, 1944. Roussy de Sales, grof Raoul de, urednik: *My New Order,* New York, 1941. (Hitlerovi govori od 1922, do 1941. godine).

OPĆA LITERATURA

Abshagen, K. H.: *Canaris.* Stuttgart, 1949.

Ambruster, Howard Watson: *Treason's Peace,* New York, 1947. Anders, Wladyslaw: *Hitler's Defeat in Russia,* Chicago, 1953.

Anon.: *De Weimar au Chaos — Journal Politique d'un General de la Reichswehr,* Paris, 1934.

Armstrong, Hamilton Fish: *Hitler's Reich,* New York, 1933.

Assmann, Kurt: Deutsche Schicksalsjahre, Wiesbaden, 1950.

Badoglio, maršal'Pietro: *Italy in the Second World War,* London, 1948. Barraclough, S.: *The Origins of Modern Germany,* Oxford, 1946.

Bartz, Karl: *Als der Himmel brannte,* Hanover, 1955.

Baumont, Fried i Vermeil, urednici: *The Third Reich.* New York, 1955. Bayle, Francois: *Croix gammee ou caducee,* Freiburg, 1950 (dokumentirani prikaz nacističkih medicinskih eksperimenata).

Belgijsko Ministarstvo vanjskih poslova: *Belgium: The Official Account of What Happened, 1939—1940,* New York, 1941.

Beneš, Eduard: *Memoirs of Dr Eduard Beneš, From Munich to New War and New Victory,* London, 1954.

Benoist-Mechin, Jacques: *Historie de l'Armee Allemande depuis TArmistice,* Paris, 1936—38.

Bernadotte, Folke: *The Fall of the Curtain,* London, 1945.

Best, kapetan S. Payne: *The Venlo Incident,* London, 1950.

Bewegung, Staat und Volk ih ihren Organisationen, Berlin, 1934. Blumentritt, Günther: *Von Rundstedt,* London, 1952.

Boldt, Gerhard: *In the Shelter with Hitler,* London, 1948.

Bonnet, Georges: *Fin d'une Europe,* Geneve, 1948.

Boothby, Robert: *I Fight to Live,* London, 1947.

Bormann, Martin: *The Bormann Letters: the Private Correspondence between Martin Bormann and his Wife, from Jan. 1943 to April 1945,* London, 1954.

Bradley, general Omar N.: *A Soldier's Story of the Allied Campaigns from Tunis to the Elbe,* London, 1952.

Brady, Robert K.: *The Spirit and Structure of German Fascism,* London, 1937.

Bryans, J. Lonsdale: *Blind Victory,* London, 1951.

Bryant, sir Arthur: *The Turn of the Tide — A History of the War Years Based on the Diaries of Field Marshal Lord Alanbrooke, Chief of the Imperial General Staff,* London, 1957.

Bullock, Alan: *Hitler — A Study in Tyranny,* London, 1952.

Butcher, Harry C.: *My Three Years with Eisenhower,* New York, 1946.

Carr, Edward Hallett: *German-Soviet Relations between the Two World Wars, 1919-1939,* London, 1952.

Carr, Edward Hallett: *The Soviet Impact on the Western World,* New York, 1947.

Churchill, sir Winston S.: *The Second World War,* u šest knjiga, London, 1948-1954.

Ciano, grof Galeazzo: *Ciano's Diplomatic Papers,* uredio Malcolm Muggeridge, London, 1948.

Ciano, grof Galeazzo: *Ciano's Hidden Diary, 1937—1938,*

London, 1952.

Ciano, grof Galeazzo: *The Ciano Diaries, 1939—1943,* ur. Hugh Wilson, New York, 1946.

Clausewitz, Karl von: *Principles of War,* London, 1943.

Coole, W. W. i Potter, M. F.: *Thus Spake Germany,* London, 1941. Craig, Gordon A.: *The Politics of the Prussian Army, 1940—1945,* London, 1955.

Croce, Benedetto: *Germany and Europe,* New York, 1944. *Czechoslovakia Fights Back,* Washington, American Council on Public Affairs, 1943.

Dahlerus, Birger: *The Last Attempt,* London, 1947.

Dallin, Alexander: *German Rule in Russia, 1941—1944,* London, 1957. Daluces, Jean: *Le Troisieme Reich,* Pariz, 1950.

Davies, Joseph E.: *Mission to Moscow,* London, 1942.

Derry, T. K.: *The Campaign in Norway,* London, 1952.

Deuel, Wallace: *People under Hitler,* New York, 1943.

Dewey, John: *German Philosophy and Politics,* New York, 1952.

Diels, Rudolf: *Lucifer ante Portas,* Stuttgart, 1950.

Dietrich, Otto: *Mit Hitler in die Macht,* München, 1934.

Dollman, Eugen: *Roma Nazista,* Milano, 1951.

Draper, Theodore: The Six Weeks' War, London, 1946.

DuBois Josiah E., Jr.: *The Devil's Chemists,* Boston, 1952.

Dulles, Allen: *Germany's Underground,* London, 1947.

Ebenstein, William: *The Nazi State,* New York, 1943.

Eisenhower, Dwight D.: *Crusade in Europe,* London, 1949.

Ellis, major L. F.: *The War in France and Flanders, 1939—1940,* London, 1953.

Eyck, E.: *Bismarck and the German Empire,* London, 1950.

Feiling, Keith: *The Life of Neville Chamberlain,* London, 1946. Feuchter, Georg W.: *Geschichte des Luftkriegs,* Bonn, 1954.

Fisher, H. A. L.: *A History of Europe,* London, 1936.

Fishman, Jack: *The Seven Men of Spandau,* London, 1954. FitzGibbon, Constantine: *The Shirt of Nessus,* London, 1956.

Fleming, Peter: *Invasion 1940,* London 1957.

Flenley, Ralph: *Modern German History,* London, 1953.

Förster, Wolfgang: *Ein General kämpft gegen den Krieg,* München, 1949. (zapisi generala Bečka).

Frangois-Poncet, Andre: *The Fateful Years,* London, 1949.

Freidin, Seymour i Richardson, William, urednici: *The Fatal Decisions,* K. von Zeitzler i dr., London, 1956.

Friedman, Filip: *This Was Oswiecim,* London, 1946.

Frischauer, Willy: *Goering,* London, 1951.

Fuller, general-major J. F. C.: *Second World War,* London, 1948.

Galland, Adolf: *The First and the Last. The Rise and Fall of the Luftwaffe Fighter Forces, 1938—45,* London, 1955.

Gamelin, general Maurice Gustave: *Servir,* u tri dijela, Pariz, 1949. Gay, Jean: *Carnets Secrets de Jean Gay,* Pariz, 1940.

Germany: A Self-Portrait, ur. Harland R. Crippen, New York, 1944. Gilbert, Felix: *Hitler Directs His War,* New York, 1950 (djelomični tekst Hitlerovih svakodnevnih vojnih konferencija).

Gilbert, G. M.: *Nuremberg Diary,* London, 1948.

Gisevius, Bernd: *To the Bitter End,* London, 1948.

Glaubenkrise im Dritten Reich. Stuttgart, 1953.

Goebbels, Joseph: *Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei,* München, 1936. Goebbels, Joseph: *The Goebbels Diaries, 1942—1943,* ur. Louis P. Lochner, New York, 1948.

Goerlitz, Walter: *History of the German General Staff, 1657—1945,* New York, 1953.

Goerlitz, Walter: *Der Zweite Weltkrieg, 1939—1945,* u dvije knjige, Stuttgart, 1951.

Goudima, Constantin: *L'Armee Rouge dans la Paix et la Guerre,* Pariz, 1947.

Greiner, Helmuth: *Die Oberste Wehrmachtführung, 1939—1945,* Wiesbaden, 1951.

Greiner, Josef: *Das Ende des Hitler-Mythos,* Beč, 1947.

Guderian, general Heinz: *Panzer Leader,* London, 1952.

Guillaume, general A.: *La Guerre Germano-Sovietique, 1941,* Pariz, 1949.

Habatsch, Walther: *Die Deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen, 1940,* drugo izdanje, Göttingen, 1952.

Haider, Franz: *Hitler als Feldherr,* München, 1949.

Halifax, Lord: *Fullness of Days,* London, 1957.

Hallgarten, George W. F.: *Hitler, Reichswehr und Industrie,* Frankfurt, 1955.

Halfstaengl, Ernst: *Hitler: The Missing Years,* London, 1957.

Harris, Whitney R.: *Tyranny on Trial — The Evidence at Nuremberg,* Dallas, 1954. (izbor njemačkih dokumenata sa procesa u Nürnbergs selekcija iz TMWC i NCA).

Hassell, Ulrich von: *The Von Hassell Diaries, 1938—1944,* London,
1948.

Hegel: *Lectures on the Philosophy of History,* London, 1902.

Heiden, Konrad: *A History of National Socialism,* New York, 1935

Heiden, Konrad: *Hitler — A Biography,* New York, 1936.

Heiden, Konrad: *Der Fuehrer,* London, 1945.

Henderson, sir Neville: *Failure of a Mission,* London, 1940.

Herman, Stewart W. jr.: *It's Your Souls We Want,* New York, 1943. Heusinger, general Adolf: *Befehl im Widerstreit — Schicksalsstunden der deutschen Armee, 1923—1925,* Stuttgart, 1950.

Hindenburg, feldmaršal Paul von Beneckendorf und von: *Aus meinem Leben,* Leipzig, 1934.

Hitler, Adolf: *Mein Kampf,* Boston, 1943. Engleski prijevod nepročišćenog izdanja, ur. Houghton Mifflin. (Njemački original: München, 1925, 1927. Prva knjiga *Eine Albrechnung* objavljena je 1925, druga *Die Nationalsozialistische Bewegung* objavljena je 1927. Nakon toga oba dijela uvijek su objavljivana zajedno, kao jedna knjiga.)

Hitler's Secret Conversations, 1941—1944, New York, 1953.

Les Lettres Secretes Echangees par Hitler et Mussolini, Pariz, 1946. Hoettl, Wilhelm (Walter Hagan): *The Secret Front: The Story of Nazi Political Espionage,* London, 1953.

Hofer, Walther: *War Premeditated, 1939,* London, 1955. (engleski prijevod knjige *Der Entfesselung des zweiten Weltkrieges).*

Hossbach, general Friedrich: *Zwischen Wehrmacht und Hitler,* Hanover, 1949.

Hull, Cordell: *The Memoirs of Cordell Hull,* u dvije knjige, London, 1948.

Jacobsen, Hans-Adolf: *Dokumente zur Vorgeschichte des Westfeldzuges, 1939—1940,* Göttingen, 1956.

Jarman, T. L.: *The Rise and Fall of Nazi Germany,* London, 1955. Jasper, Karl: *The Question of German Guilt,* New York, 1947.

Kelley, Douglas M.: *Twenty-two Cells in Nuremberg,* London, 1947. Kesselring, Albert: *Memoirs,* London, 1953.

Kielmannsegg, Graf: *Der Fritsch Prozess,* Hamburg, 1949.

Klee, kapetan Karl: *Das Unternehmen Seelöwe,* Göttingen, 1949.

Klein, Burton: *Germany's Economic Preparations for War,* Cambridge, 1959.

Kleist, Peter: *Zwischen Hitler und Stalin,* Bonn, 1950.

Kneller, George Frederick: *The Educational Philosophy of National Socialism,* New Haven, 1941.

Kogon, Eugen: *The Theory and Practice of Hell,* London, 1950. (Naslov izvornika: *Der SS Staat und das System der deutschen Konzentrationslager,* München, 1946.)

Kohn, Hans, urednik: *German History: Some New German Views,* Boston, 1954.

Koller, general Karl: *Der letzte Monat,* Mannheim, 1949. (dnevnik posljednjeg načelnika glavnog štaba Luftwaffe).

Kordt, Erich: *Nicht aus den Akten (Die Wilhelmstrasse in Frieden und Krieg, 1928—1945),* Stuttgart, 1950.

Kordt, Erich: *Wahn und Wirklichkeit,* Stuttgart, 1947.

Kreis, Ernst i Speier, Hans: *German Radio Propaganda,* New York, 1946.

Krosigk, grof Lutz Schwerin von: *Es geschah in Deutschland,* Tübingen, 1951.

Kubizek, August: *Young Hitler,* London, 1954.

Langer, William L.: *Our Vichy Gamble,* New York, 1947.

Langer i Gleason: *The Undeclared War, 1940—41,* London, 1953. Laval, Pierre: *The Unpublished Diary of Pierre Laval,* London, 1948. Lenard, Philipp: *Deutsche Physik,* drugo izdanje, München-Berlin, 1938. Lichtenberger, Henri: *L'Allemagne Nouvelle,* Pariz, 1936.

Liddell Hart, B. H.: *The German Generals Talk,* New York, 1948. Liddell Hart, B. H., urednik: *The Rommel Papers,* London, 1953. Lilge, Frederic: *Abuse of Learning: The Failure of the German University,* London, 1948.

Litvinov, Maxim: *Notes for a Journal,* London, 1955.

Lorimer, E. O: *What Hitler Wants,* London, 1939.

Lossberg, general Bernhard von: *Im Wehrmacht Führungsstab,* Hamburg,

1950.

Ludecke, Kurt: *I Knew Hitler,* London, 1938.

Ludendorff, general Eric: *Auf dem Weg zur Feldherrnhalle,* München, 1937.

Ludendorff, Margaritte: *Als ich Ludendorffs Frau war,* München, 1929. Luedde-Neurath, Walter: *Die letzten Tage des Dritten Reiches,* Göttingen, 1951.

Manstein, feldmaršal Eric von: *Verlorene Siege,* Bonn, 1955 (prijevod na engleski *Lost Victories,* London, 1958).

Martiensen, Anthony K.: *Hitler and His Admirals,* London, 1948. Meinecke, Friedrich: *The German Catastrophe,* Cambridge, 1950. Meissner, Otto: *Staatssekretär unter Ebert-Hindenburg-Hitler,* Hamburg,

1950.

Melzer, Walther: *Albert Kanal und Eben-Emael,* Heidelberg, 1957. Mitscherlich, dr Alexander i Mielke, Fred: *Doctors of Infamy,* London, 1962.

Monzie, Anatole de: *Ci-devant,* Pariz, 1942.

Morison, Samuel Eliot: *History of the United States Naval Operations in World War Ü,* I. dio, *The Battle of Atlantic, September 1939 — May 1943,* Boston, 1948.

Mourin, Maxime: *Les Complots contre Hitler,* Pariz, 1948.

Musmanno, Michael A.: *Ten Days to Die,* London, 1951.

Mussolini, Benito: *Memoirs, 1942—1943,* London, 1949.

Namier, sir Lewis B.: *In the Nazi Era,* London, 1952.

Namier, sir Lewis B.: *Diplomatie Prelude, 1938—1939,* London, 1948. Nathan, Otto: *The Nazi Economic System,* London, 1944.

Neumann, Franz L.: *Behemoth,* New York, 1942.

O'Brien, T. H.: *Civil Defence,* London, 1955. (Jedan od svezaka službene britanske historije drugog svjetskog rata, urednik J. R. M. Butler.) Olden, Rudolf: *Hitler, the Pawn,* London, 1936.

Outze, Borge, urednik: *Denmark during the Occupation,* Kopenhagen, 1946.

Oven, Wilfred von: *Mit Goebbels bis zum Ende,* Buenos Aires, 1949. Overstraeten, general van: *Albert I — Leopold ÜI,* Bruxelles, 1946.

Papen, Franz von: *Memoirs,* London, 1952.

Pechei, Rudolf: *Deutscher Widerstand,* Zürich, 1947.

Pertinax: *The Grave Diggers of France,* New York, 1936.

Pinnow, Hermann: *History of Germany,* London, 1936.

Poliakov, Leon i Wulf, Josef: *Das Dritte Reich und die Juden,* Berlin, 1955.

Potemkin, V, V,, urednik: *Histoire de la Diplomatie,* Pariz, 1946—47 (prijevod s ruskog).

Rabenau, general-major Friedrich von: *Seeckt, aus seinem Leben,* Leipzig, 1940.

Rauschning, Hermann: *Time of Delirium,* New York, 1946. Rauschning, Hermann: *The Revolution of Nihilism,* New York, 1939. Rauschning, Hermann: *The Conservative Revolution,* New York, 1941. Rauschning, Hermann: *The Voice of Destruction,* New York, 1940. Reed, Douglas: *The Burning of the Reichstag,* New York, 1934. Reitlinger, Gerald: *The Final Solution — The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939—1945,* London, 1953.

Reitlinger, Gerald: *The SS — Alibi of a Nation,* London, 1956. Reynaud, Paul: *In the Thick of the Fight,* London, 1955.

Ribbentrop, Joachim von: *Zwischen London und Moskau, Erinnerungen und letzte Aufzeichnungen,* Leone am Starnberger See, 1953.

Riess, Curt: *Joseph Goebbels,* London, 1949.

Ritter, Gerhard: *Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung,* Stuttgart, 1955.

Roepke, Wilhelm: *The German Question,* London, 1946.

Rosinski, Herbert: *The German Army,* London, 1939.

Rothfels, Hans: *The German Opposition to Hitler,* Hinsdale, Illinois, 1948. Rousset, David: *A World Apart,* London, 1951.

Russell, Bertrand: *A History of Western Philosophy,* London, 1946.

Sammler, Rudolf: *Goebbels: The Man Next to Hitler,* London, 1947. Sasuly, Richard: *I. G. Farben,* New York, 1947.

Schacht, Hjalmar: *Account Settled,* London, 1949.

Schaumburg-Lippe, princ Friedrich Christian zu: *Zwischen Krone und Kerker,* Wiesbaden, 1952.

Schellenberg, Walter: *The Labyrinth,* London, 1956.

Schlabrendorff, Fabian von: *They Almost Killed Hitler,* New York, 1947. Schmidt, Paul: *Hitler's Interpreter,* London, 1951. (Ovaj engleski prijevod sadrži svega oko polovice originala *Statist auf diplomatischer Bühne, 1923—1945,* Bonn, 1949. Ispušten je dio koji se odnosi na razdoblje prije dolaska Hitlera na vlast.)

Scholl, Inge: *Die weisse Rose,* Frankfurt, 1952.

Schramm, Wilhelm von: *Der 20. Juli in Paris,* Bad Woerishorn, 1953. Schroeter, Heinz: *Stalingrad,* London, 1958.

Schuetz, William Wolfgang: *Pens under the Swastika, a Study in Recent German Writing,* London, 1946.

Schultz, Joachim: *Die letzten 30 Tage — aus dem Kriegstagebuch des O.K.W.,* Stuttgart, 1951.

Schultz, Sigrid: *Germany Will Try it Again,* New York, 1944. Schumann, Frederick L.: *The Nazi Dictatorship,* New York, 1939. Schumann, Frederick L.: *Europe on the Eve,* New York. 1939. Schumann, Frederick L.: *Night Over Europe,* New York. 1941. Schuschnigg, Kurt von: *Austrian Requiem,* London, 1947. (Naslov izvornika: *Ein Requiem in Rot-Weiss-Rot,* Zürich, 1946.)

Schuschnigg, Kurt von: *Farewell, Austria,* London, 1938.

Scolezy, Maxine S.: *The Structure of Nazi Economy,* Cambridge, 1941. Seabury, Paul: *The Wilhelmstrasse: A Study of German Diplomats under the Nazi Regime,* London, 1955.

Sherwood, Robert E.: *Roosevelt and Hopkins,* New York, 1948.

Shirer, William L.: *Berlin Diary,* London, 1941.

Shirer, William L.: *End of a Berlin Diary,* London, 1947.

Shirer, William L.: *The Challenge of Scandinavia,* London, 1956. Shulman, Milton: *Defeat in the West,* London, 1947.

Skorzeny, Otto: *Skorzeny's Secret Memoirs,* New York, 1950.

Snyder, Louis L.: *The Tragedy of a People,* Harrisburg, 1952.

Speidel, general Hans: *We defended Normandy,* London, 1951. Spengler, Oswald: *Jahre der Entscheidung,* München, 1935.

Steed, Henry Wickham: *The Habsburg Monarchy,* London, 1919.

Stein, Leo: *1 Was in Hell with Niemoeller,* London, 1942.

Stipp, John L.: *Devil's Diary,* Yellow Springs, Ohio, 1955. (Izbor njemačkih dokumenata iz svezaka NCA.)

Stroelin, Karl: *Stuttgart im Endstadium des Krieges,* Stuttgart, 1950: Suarez, Georges i Laborde, Guy: *Agonie de la Paix,* Paris, 1942.

Tansill, Charles C.: *Back Door to War,* New York, 1952.

Taylor, A. J. P.: *The Course of German History,* London, 1945.

Taylor, Telford: *Sword and Swastika,* London, 1953.

Taylor, Telford: *The March of Conquest,* London, 1959.

Thomas, general Georg: *Basic Facts for a History of German War and Armament Economy* (šapirografirano). Nürnberg, 1945.

Thompson, Dorothy: *Listen, Hans,* Boston, 1942.

Thorwald, Jürgen: *Das Ende an der Elbe,* Stuttgart, 1950.

Thorwald, Jürgen: *Flight in Winter: Russia, January to May 1945,* New York, 1951.

Thyssen, Fritz: *I Paid Hitler.* London, 1941.

Tolischus, Otto D.: *They Wanted War,* London, 1940.

Toynbee, Arnold, urednik: *Hitler's Europe,* London, 1954.

Toynbee, Arnold i Veronica M., urednici: *The Eve of the War,* London, 1958.

Trefousse, H. L.: *Germany and American Neutrality, 1939—1941,* New York, 1951.

Trevor-Roper, H. R.: *The Last Days of Hitler,* London, 1947.

Vermeil, Edmond: *L'Allemagne Contemporaine, Sociale, Politique el Culturele, 1890—1950,* u dvije knjige, Pariz, 1952—53.

Vossler, Karl: *Gedenkrede für die Opfer an der Universität München,* München, 1947.

Vowinckel, Kurt: *Die Wehrmacht im Kampf,* svesci I, ÜI, IV, VÜ, VÜI, IX, X, XI, Heidelberg, 1954.

Wagner, Friedlind: *Heritage of Fire,* New York, 1945.

Weisenborn, Günther: *Der lautlose Aufstand,* Hamburg, 1953. Weizsaecker, Ernst von: *The Memoirs of Ernst von Weizsaecker,* London, 1951.

Welles, Sumner: *The Time for Decision,* London, 1944.

Westphal, general Siegfried: *The German Army in the West,* London, 1951.

Weygand, general Maxime: *Rappele au Service,* Pariz, 1947.

Wheatley, Ronald: *Operation Sea Lion,* London, 1958. Wheeler-Bennett, John W.: *Wooden Titan: Hindenburg,* London, 1936. Wheeler-Bennett, John W.: *Munich: Prologue to Tragedy,* London, 1948. Wheeler-Bennett, John W.: *The Nemesis of Power: The German Army in Politics, 1918—1945,* London, 1953.

Wiehert, Erwin: *Dramatische Tage in Hitlers Reich,* Stuttgart, 1952. Wilmot, Chester: *The Struggle for Europe,,*London, 1952.

Wrench, John Evelyn: *Geoffrey Dawson and Our Times,* London, 1955.

Young, Desmond: *Rommel — The Desert Fox,* London, 1950.

Zeller, Eberhard: *Geist der Freiheit,* München, 1954.

Ziemer, Gregor: *Education for Death,* London, 1942.

Zoller, A., urednik: *Hitler Privat,* Düsseldorf, 1949. (Francusko izdanje *Douze Ans aupres d'Hitler,* Pariz, 1949.)

Zweig, Stefan: *The World of Yesterday,* London, 1943.

PERIODIKA

Hale, profesor Oron James: »*Adolf Hitler: Taxpayer*«, *The American Historical Review,* LX, br. 4, (srpanj 1955).

Huch, Ricarda: *»Die Aktion der Münchner Studenten gegen Hitler«* *Neue Schweizer Rundschau,* Zürich, rujan—listopad 1948.

Huch, Ricarda: *»Der 18. Februar: Umriss einer deutschen Widerstandsbewegung», Die Gegenwart,* 30. listopada 1946.

Kempner, Robert M.W.: *»Blueprint of Nazi Underground«., Research Studies of the State College of Washington,* lipanj 1945.

Thomas, general Georg: *»Gedanken und Ereignisse«, Schweizerische Monatshefte,* prosinac 1945.

Witzig, Rudolf: *»Die Einnahme von Eben-Emael*«, *Wehrkunde,* svibanj 1945.

Fusnote

[←1]

Već 18. rujna 1941. Hitler je izričito naredio da Lenjingrad mora biti »zbrisan s lica zemlje«. Pošto bude opkoljen, treba ga bombardiranjem iz zraka i topovskom paljbom »sravniti sa zemljom«, a njegovo stanovništvo (3 milijuna) mora biti uništeno zajedno s njim. Vidi IV knjigu, poglavlje 24.

[←2]

NCA, IV, str. 559 (ND 1919-PS).

[←3]

Ibid. III, str. 618—19 (ND 862-PS), izvještaj generala Gottharda Heinricija, Wehrmachtovog opunomoćenika u Protektoratu.

[←4]

Bormannov memorandum. Citiran u *TMWC.* VII, str. 224—26 (ND USSR 172).

[←5]

NCA, III, str. 798-99 (ND 1130-PS).

[←6]

Ibid. VIII, str. 53 (ND R-36).

[←7]

U Kremlju nije bila tajna ni pomor golemog broja sovjetskih ratnih zarobljenika ni eksploatacija ruske radne snage. Već u studenom 1941. Molotov je uložio formalni diplomatski protest protiv »pomora« ruskih ratnih zarobljenika, a u travnju iduće godine uložio je nov protest protiv njemačkog programa prisilnog rada.

[←8]

Memorandum dra Bräutigama od 25. listopada 1942. Tekst u NCA, III, str. 242-51; njemački original u TMWC, XXV, str. 331-42 (ND 294-PS).

[←9]

Vidi »Planiranje terora«, knjigu IV.

[←10]

NCA, VII, str. 1086-93 (ND L-221).

[←11]

Godinu dana ranije Göring je rekao Cianu da će »ove godine dvadeset do trideset milijuna osoba pomrijeti od gladi u Rusiji«, i da je to »možda sasvim dobro«. Ruski ratni zarobljenici, rekao je, već su počeli »jesti jedan drugoga«. Vidi knjigu IV, poglavlje 24.

[←12]

U jednoj direktivi Göringova Ekonomskog štaba za Istok od 23. svibnja 1941. već je naređeno uništenje ruskih industrijskih područja. Radnike i njihove obitelji u tim područjima treba pustiti da pomru od gladi. »Zabranjen je svaki pokušaj,« stajalo je u toj direktivi, »da se tamošnje stanovništvo spasi od pomora unošenjem zaliha (hrane) iz černozemske zone (Rusije).« Vidi knjigu IV, poglavlje 23.

[←13]

TMWC, IX, str. 633.

[←14]

Ibid, str. 634.

[←15]

Po službenom kursu od 2,5 DM za jedan dolar, to bi iznosilo i 40 milijardi dolara. Ali ja sam upotrijebio neslužbeni kurs od 4 DM za dolar. U okviru kupovne moći, to je točnije.

[←16]

Prema Alexandra Dallinu, u njegovoj iscrpnoj studiji o njemačkoj vladavini u Rusiji, Njemačka je u okvira normalne trgovinske razmjene s Rusijom mogla izvući više.

[←17]

TMWC, VII, str. 9.

[←18]

NCA, VII, str. 420-1 (NDs EC-344-16 i -17).

[←19]

Ibid. str. 469 (ND EC-411).

[←20]

Ibid. VIII, str. 66—67 (ND R-92).

[←21]

Ibid. III, str. 850 (ND 1233-PS).

[←22]

Ibid. str. 186 (ND 138-PS).

[←23]

Ibid. str. 188—89 (ND 141-PS).

[←24]

Ibid. V, str. 258-62 (ND 2523-PS).

[←25]

Ibid. III, str. 666-70 (ND 1015-B-PS).

[←26]

Ibid. I, str. 1105 (ND 090-PS).

[←27]

Albert Speer, ministar za naoružanje i municiju Reicha, priznao je u Nürnbergu da je 40% svih ratnih zarobljenika bilo zaposleno u industriji oružja i municije te pomoćnih industrija. (NCA, VI, str. 456 (ND 1720-PS).

[←28]

Iz jednog zaplijenjenog dokumenta vidi se da je zrakoplovni feldmaršal Milch 1943. zatražio još 50.000 ruskih ratnih zarobljenika, pored onih 30.000 koji već rade za protuavionsku artiljeriju. »Zabavno je,« smijao se Milch, »što Rusi moraju posluživati topove.« (*Ibid.* VIII, str. 186 (ND R-124).

[←29]

Ibid. III, str. 71-73 (ND 031-PS).

[←30]

Ibid. IV, str. 80 (ND 1526-PS).

[←31]

Ibid. III, str. 57 (ND 016-PS).

[←32]

Ibid. III. 144 (ND 084-PS).

[←33]

Ibid. VII, str. 2-7 (ND D-288).

[←34]

Himmlerova direktiva od 20. veljače 1942. odnosi se prvenstveno na ruske robovske radnike. U njoj se propisuje »posebni postupak« i za »opasno kršenje discipline, u što spada uskrata rada ili zabušavanje na poslu«. U tim slučajevima potrebno je provesti posebni postupak. Posebni postupak znači vješanje. Ono se ne smije obaviti u neposrednoj blizini logora. Određen broj (međutim) treba prisustvovati posebnom postupku. (*Ibid.* V, str. 744-54 (ND 3040-PS).

[←35]

Ibid. VII, str. 260-64 (ND EC-68).

[←36]

Ibid. V, str. 765 (ND 3044-B-PS).

[←37]

Hitler’s Secret Conversations, *str. 501*.

[←38]

Prema iscrpnoj studiji Alexandere Dallina German Rule in Russia, *str.* Alb—21. *Autor se služio podacima OKW/AWA u* Nachweisungen des Verbleibs der sowjetischen Kr. Gef. nach den Stand vom 1.5.1944. *AWA je kratica za* Allgemeines Wehrmachtsamt.

[←39]

NCA, III, str. 126-30 (ND 081-PS).

[←40]

Ibid. V, str. 343 (ND 2622-PS).

[←41]

Müller nije nikada uhvaćen niti se poslije rata nešto čulo o njemu. Zadnji put je viđen u Hitlerovu bunkeru u Berlinu 29. travnja 1945. Neki od njegovih preživjelih kolega vjeruju da se sada nalazi u službi sovjetske tajne policije kojoj se oduvijek veoma divio.

[←42]

Ibid. III, str. 823 (ND 1165-PS).

[←43]

Ibid. IV, str. 558 (ND 1919-PS).

[←44]

20. srpnja 1942. Keitel je izdao naredbu da

1. Sovjetski ratni zarobljenici moraju biti obilježeni posebnim i trajnim žigom.
2. Žig se mora sastojati od oštrog kuta od oko 45° s krakovima od 1 cm i mora biti, okrenut šiljkom prema dolje, smješten na lijevom guzu, otprilike za širinu dlana podalje od rektuma. (TM WC, XXXIX, str. 48-49).

[←45]

Ibid. VI, str. 185-86.

[←46]

NCA, III, str. 416-17 (ND 498-PS).

[←47]

Ibid. str. 426-30 (ND 503-PS).

[←48]

Američki vojni sud u Rimu osudio je 12. listopada 1945. generala Dostlera na smrt.

[←49]

Kaltenbrunner je obješen u nürnberškom zatvoru u noći između 15. i 16. listopada 1946.

[←50]

NCA, VII. str. 798-99 (ND L-51).

[←51]

TMWC, VII, str. 47.

[←52]

NCA, VII, str. 873-74 (ND L-90).

[←53]

Ibid. str. 871-72 (ND L-90).

[←54]

Harris: *Tyranny on Trial,* str. 349—50.

[←55]

To jest, bilo im je rečeno da će ih preseliti na neko drugo mjesto.

[←56]

Postojao je za to poseban razlog. Vidi str. 39 (fusnota).

[←57]

Ohlendorf je, zajedno s još dvadeset i jednim optuženikom iz slučaja »Einsatzgruppen«, izveden pred jedan američki sud u Nürnbergu. Četrnaestorica njih osuđena su na smrt, ali samo su četvorica, Ohlendorf i trojica ostalih grupnih zapovjednika, 8. srpnja 1951. pogubljena u zatvoru u Landsbergu, otprilike tri i pol godine nakon proglašenja osude. Smrtne kazne ostalih pretvorene su u kazne zatvora.

[←58]

Ohlendorffova izjava prilikom saslušanja u Nürnbergu, TMWC, IV, str. 311—23; njegova izjava pod zakletvom na temelju Harrisova ispitivanja, NCA, V, str. 341—42 (ND 2620-PS). Pismo dra Beckera, *ibid.*. III, str. 418-19 (ND 501-PS).

[←59]

NCA, VIII, str. 103 (ND R-102).

[←60]

Ibid. V, str. 696-99 (ND 2992-PS).

[←61]

Ibid. IV, str. 944-49 (ND 2273-PS).

[←62]

Slučaj IX sa suđenja ratnim zločincima u Nürnbergu (ND NO-511). To je bio proces *Sjedinjene Države protiv Otta Ohlendorf a i drugova,* tzv. »Slučaj *Einsatz*-grupa«.

[←63]

Ibid. (ND NO-2653).

[←64]

Prema Reitlingeru u *The FinuI Solution,* str. 499—500. Reitlingerova razmatranja u toj knjizi kao i u njegovoj *The S.S.* jesu najiscrpnija koja sam o tom predmetu pronašao.

[←65]

Broj rukovodilaca sovjetske Komunističke partije pobijenih od Einsatz-grupa nije, koliko je meni poznato, nikada utvrđen. U većini izvještaja SD spominju se zajedno sa Židovima. U jednom izvještaju Grupe A od 15. listopada 1941. navodi se da je među 121.817 strijeljanih bilo 3.387 »komunista«, ostali su bili Židovi. Međutim, u istom se izvještaju jedni i drugi često spominju zajedno.

[←66]

Pohla je jedan američki vojni sud, u takozvanom »Procesu koncentracioni logor«, 3. studenog 1947. osudio na smrt. Osmi lipnja 1951. obješen je u landberškom zatvoru, zajedno s Ohlendorfom i ostalima.

[←67]

NCA, III. str. 525—26 (ND 710-PS). Ovdje engleski prijevod posljednjeg retka potpuno mijenja smisao. Njemačka riječ *Endlösung* (»konačno rješenje«) prevedena je kao »željeno rješenje«. Vidi njemački prijepis.

[←68]

Vidi »Nacistički teror u Poljskoj — Prva faza«, knjiga IV.

[←69]

TMWC, XI. str. 141.

[←70]

Lammersa je u travnju 1949. jedan američki vojni sud u Nürnbergu osudio na dvadeset godina zatvora, uglavnom zbog njegova sudjelovanja u protužidovskim akcijama. Međutim, kao i u slučaju većine optuženih nacista kojima su američke vlasti uveliko ublažile osude, njegova je kazna 1951. godine bila smanjena na deset godina, i već krajem iste godine bio je pušten iz zatvora u Landsbergu pošto je odsjedio šest godina od dana prvog hapšenja. Treba ovdje primijetiti da većina Nijemaca, bar onih čiji su osjećaji došli do izražaja u zapadnonjemačkom parlamentu, nije odobravala relativno blage kazne izrečene Hitlerovim suučesnicima. Izvjestan broj tih suučesnika, koje su Saveznici prebacili u njemačke zatvore, nije čak ni zadržan u njima — makar su bili optuženi i za masovna ubojstva — a neki su od njih čak ubrzo dobili i zaposlenje u bonnskoj vladi.

[←71]

TWC, XIII, str. 210-19 (ND NG-2586-G).

[←72]

NCA, IV, str. 563 (ND I9I9-PS).

[←73]

Kogon je izračunao da ih je bilo. 7,125.000 od ukupno 7,820.000 zatvorenika, ali ta je brojka očito pretjerana. (Kogon: The Theory and Practice of Hell, str. 227.)

[←74]

Ibid. VI, str. 791 (ND 3870-PS).

[←75]

Ibid. IV, str. 813. 823-35 (ND 2171 -PS).

[←76]

Hoess je rođen 1900. u Baden-Badenu u obitelji sitnog trgovca. Njegov pobožni otac pravio je na njega pritisak da postane svećenik. Umjesto toga, on je 1922. stupio u Nacionalsocijalističku stranku. Godinu dana kasnije upleten je u ubojstvo nekog učitelja koji je navodno denuncirao Lea Schlagetera, njemačkog sabotera u Ruhru, koga su Francuzi pogubili i koji je tako postao nacistički mučenik. Hoess je osuđen na doživotnu robiju.

Oslobođen je 1928. na temelju opće amnestije, dvije godine kasnije stupio je u SS, a 1934. postao član SS-Totenkopfverbandesa, čiji je glavni zadatak bio čuvanje koncentracionih logora. Prvi posao u toj jedinici bio mu je u Dachauu. Tako je gotovo sav svoj život kao odrastao čovjek proveo najprije kao zatvorenik a zatim kao tamničar. On je, i s podija za svjedoke u Nürnbergu i u svojim izjavama, otvoreno — čak pretjerujući — govorio o svojim ubojstvima. Kasnije je prebačen u Poljsku, gdje je osuđen na smrt i u ožujku 1947. obješen u Auschwitzu, na pozornici svojih najvećih zločina.

[←77]

Zadatak, koji je zbog velikog broja žrtava i na kraju zbog oružanog otpora mogao biti dovršen (kao što ćemo vidjeti) tek 1943. godine.

[←78]

Hössova izjava pod zakletvom. NCA, VI, str. 787—90 (ND 3868-PS).

[←79]

Oni su kasnije također redovito bili pogubljeni u plinskim komorama i nadomješteni novim skupinama koje je čekala ista sudbina. Esesovci nisu željeli da ostane itko tko će o tome pričati.

[←80]

Na nürnberškim suđenjima izneseni su dokazi da je pepeo pogubljenih katkada prodavan kao umjetno gnojivo. Jedna danziška tvrtka, prema dokumentu koji je podnio ruski tužilac, konstruirala je električni kotao za proizvodnju sapuna od ljudskih masti. »Recept« je glasio: »5 kg ljudske masti, 10 l vode i 250—500 g kaustičke sode ... sve zajedno kuha se dva do tri sata i zatim ostavi da se ohladi.« (ND USSR-8, str. 197. Prijepis.)

[←81]

TMWC, VII, str. 584.

[←82]

Ibid. str. 585.

[←83]

Ibid. str. 585 (ND USSR 225). Prijepis.

[←84]

Law Reports of Trials of War Criminals. I, str. 28. London, 1946. To je kratak pregled dvanaest manje važnih nürnberških suđenja, sadržanih u svescima TWC.

[←85]

Ovaj dio o Auschwitzu temelji se. osim citiranih izvora, na svjedočenju u Nürnbergu Mme Vaillant-Couturier, Francuskinje koja je bila ondje zatočena, TMWC. VI, str. 203—40; Slučaj IV, tzv. »Slučaj koncentracioni logori«, u TWC svescima pod nazivom *United States v. Pohl.* et al.«; zatim na *The Belsen Trial,* London, 1949; G. M. Gilbert: *Nuremberg Diary, op. cit.;* Filip Friedman: *This Was Oswiecim* (Auschwitz) i izvrsnim Reitlingerovim prikazima u *The Final Solution* i *The S. S.*

[←86]

Katkad su im zubi iščupani još za života. U jednom tajnom izvještaju, njemački upravitelj kaznionice u Minsku izvještava da je prisilio jednog židovskog zubara da svim Židovima »povadi zlatne mostove, krune i plombe. To se redovito događalo sat ili dva prije specijalne akcije«. Upravitelj još napominje da je od 516 njemačkih i ruskih Židova, pogubljenih u njegovoj kaznionici u razdoblju od šest ljetnih tjedana u 1943. godini, trista trideset šestorici povađeno zlato iz zuba. (NCA, VIII. str. 208 (ND R-135).

[←87]

NCA, Dodatak A, str. 675-82 (NDs 3945-PS, 3951-PS).

[←88]

Ibid. str. 682 (ND 3951-PS).

[←89]

Ibid. str. 805-7 (ND 4045-PS).

[←90]

Roman Johna Herseya The Wall (Zid), rađen prema židovskim zapisima, epska je povijest te pobune.

[←91]

Za razliku od Stroopa, koji je uhvaćen poslije rata i kojeg je jedan američki sud u Dachauu 22. ožujka 1947. osudio na smrt zbog strijeljanja talaca u Grčkoj, i zatim izručio Poljskoj gdje su mu sudili zbog pokolja Židova u varšavskom getu. Ponovno je osuđen na smrt i 8. rujna 1951. obješen na mjestu svog zločina. Naslov mu je *Varšavski geto više ne postoji.*(Tekst. *ibid.* Ill, str. 719-75 (ND 1061-PS).

[←92]

Prema izjavi jednoga od njegovih sljedbenika, Eichmann je neposredno prije njemačkog sloma rekao »da će nasmijan otići u grob jer mu osjećaj da ima na savjesti pet milijuna ljudi pruža neizrecivo zadovoljstvo«. (TMWC, IV. str. 371.) U stvari, 1945. uspio je pobjeći iz jednog američkog internacionalnog logora, ali je nakon prvog izdanja ove knjige uhvaćen u Južnoj Americi i zbog ratnih zločina osuđen i pogubljen u Izraelu 1963. godine.

[←93]

Reitlinger: *The Final Solution,* str. 489—501. Autor analizira istrebljenje Židova zemlju po zemlju.

[←94]

Čak ni najslavniji njemački kirurg, dr Ferdinand Sauerbruch, premda je na kraju postao antinacist i pristaša pokreta otpora. Sauerbruch je u svibnju 1943. sjedio na cijelom predavanju koje su održala dva najpoznatija liječnika-ubojice, Karl Gebhardt i Fritz Fischer, o pokusima s gas-gangrenom na zatvorenicima. Sauerbruchov jedini prigovor sastojao se u tome da je u takvim slučajevima kirurgija pouzdanije sredstvo od sulfonamida! Profesor Gebhardt osuđen je na smrt u takozvanom »Liječničkom procesu« i obješen 2. lipnja 1948. Dr Fischer osuđen je na doživotnu robiju.

[←95]

TMWC, XX, str. 548.

[←96]

Ibid. str. 519.

[←97]

Na kraju je osuđen na smrt i obješen.

[←98]

Preslušanje Josefa Kramera. Slučaj I sa Suđenja ratnim zločincima — tzv. »Liječnički proces« pod nazivom *»United States* v. *Brandt et al.«*.

[←99]

Njemačka je anektirala Alsace nakon pada Francuske 1940. godine i Nijemci su preuzeli Strasburško sveučilište.

[←100]

Sieversov iskaz, TMWC. XX, str. 521-25.

[←101]

Ibid. str. 526.

[←102]

Iskaz Henryja Herypierrea nalazi se u prijepisu sa »Liječničkog procesa«.

[←103]

Frau Koch, koja je imala neograničenu moć nad životom i smrti buhenvaldskih zatvorenika i na čiji bi mig mogla pasti teška kazna na svakog zatvorenika, bila je u »Buhenvaldskom procesu« osuđena na doživotni zatvor, ali osuda joj je snižena na četiri godine i uskoro je puštena na slobodu. Dne 15. siječnja 1951. jedan ju je njemački sud osudio zbog ubojstva na doživotni zatvor. Njezina je supruga za vrijeme rata jedan SS-sud osudio na smrt zbog »razulareenosti«, ali prepušten mu je izbor da umjesto toga ode na rusku frontu. Međutim, prije nego što se dospio odlučiti, knez Waldeck, vođa SS za to područje, dao ga je pogubiti. Između ostalih, u Buchenwaldu je umrla i princeza Mafalda, kćerka talijanskog kraljevskog para i žena princa Filipa Hesenskog.

[←104]

NCA, VI, str. 122-23 (ND 3249-PS).

[←105]

Ibid. V, str. 952 (ND 3249-PS).

[←106]

Ibid. IV, str. 132 (ND 1602-PS).

[←107]

Izvještaj dra Raschera Himmleru, 5. travnja 1942, u prijepisu s »Liječničkog procesa«, slučaj I. »*United States* v. *Brandt, et al.*«. Dr Karl Brandt bio je Hitlerov osobni liječnik i komesar Reicha za zdravstvo. Na suđenju je proglašen krivim, osuđen na smrt i obješen.

[←108]

NCA, Dodatak A, str. 416-17 (ND 2428-PS).

[←109]

Pismo prof, dra Hippkea Himmleru. 10. listopad 1942, u prijepisu, Slučaj I.

[←110]

NCA, IV, str. 135-36 (ND 1618-PS).

[←111]

Iskaz Waltera Neffa. prijepis. Slučaj I.

[←112]

Profesor Holzlöhner mora da je imao nečistu savjest. Pošto su ga Britanci zarobili, počinio je samoubojstvo nakon prvog ispitivanja.

[←113]

Pismo dra Raschera Himmleru, 4. travanj 1943. prijepis. Slučaj I.

[←114]

Iskaz Waltera Neffa. *ibid.*

[←115]

Himmlerovo pismo i Rascherov protest, *ibid.*

[←116]

1616-PS, u prijepisu Slučaja I. Dokument nije tiskan u TMWC, a engleski prijevod u NCA je prekratak da bi bio od neke pomoći.

[←117]

Alexander Mitscherlich i Fred Mielke: *Doctors of Infamy,* str. 146—70. Ovo je izvrstan pregled dvaju Nijemaca o »liječničkom procesu«. Dr Mitscherlich bio je šef njemačke komisije na suđenju.

[←118]

Wiener Library Bulletin. 1951, V, str. 1—2. Citira Reitlinger u *The S. S.* str. 216.

[←119]

Prema Schellenbergu, koji je bio prisutan, Gestapo nije imao pojma da su se među poginulima u crkvi nalazila i dva prava atentatora. (Schellenberg, The Labyrinth, str. 292.)

[←120]

Obješen u Pragu u kolovozu 1951.

[←121]

UNRRA izvještava 2. travnja 1947. da je sedamnaestoro njih pronađeno u Bavarskoj i poslano svojim majkama u Čehoslovačku.

[←122]

Taj je vojni sud osudio na smrt dvadeset pripadnika SS-odreda, ali pogubljena su samo dvojica. Ostaloj osamnaestorici osuda je pretvorena u kaznu zatvora od pet do dvanaest godina. Komandant divizije Das Reich, SS-general-pukovnik Heinz Lammerding, osuđen je na smrt u odsutnosti. Koliko je meni poznato, nikad nije pronađen. Stvarni zapovjednik odreda u Oradouru, major Otto Dickman, poginuo je nekoliko dana kasnije u jednoj akciji u Normandiji.

[←123]

The Goebbels Diaries, *str. 352*.

[←124]

FNCA, 1943, str. 61.

[←125]

Talijanski zapisnici sa sastanka u mjestu Feltre nalaze se u *Hitler e Mussolini,* str. 165—90. a također i u Biltenu Ministarstva vanjskih poslova od 6. listopada 1946, str. 607—14, 639. Prikaz dra Schmidta o tom sastanku nalazi se u njegovoj knjizi, *op. cit..* str. 263.

[←126]

»Nisu me morile baš nikakve zle slutnje,« napisao je kasnije Mussolini, opisujući svoje osjećaje kad se uputio u kraljevsku palaču. Međutim, kralj Victor Emmanuel brzo ga je spustio na zemlju. »Dragi moj Duce,« citira Duce njegove riječi sa samog početka, »nema više nikakvog smisla. Italija je raskomadana... Vojnici se više ne žele boriti... U ovom trenutku vi ste najomraženiji čovjek u Italiji...«

»Donosite krajnje ozbiljnu odluku,« kaže Mussolini da mu je odgovorio. Ali, čak i prema vlastitom izvještaju, nije se previše trsio da skloni vladara da promijeni mišljenje. Otišao je »poželjevši sreću« svom nasljedniku. (Mussolini: Memoirs, 1942—1943, str. 80—81.)

[←127]

Glavni izvori su stenografski zapisnici Hitlerovih konferencija s njegovim ađutantima u glavnom stanu u Istočnoj Pruskoj od 25. i 26. srpnja, objavljeni u knjizi Felixa Gilberta: *Hitler Directs His War,* str. 39—71. zatim u *The Goebbels Diaries,* zapisi od srpnja 1943, str. 403—21, i *Fuehrer Conferences on Naval Affairs* (FCNA), zapisi od srpnja i kolovoza 1943, koje je unio admiral Dönitz, novi komandant njemačke ratne mornarice.

[←128]

Hitler se bio razbjesnio na Raedera, koji je komandirao njemačkom ratnom mornaricom od 1928. godine, zbog neuspjeha mornarice da uništi savezničke konvoje na putu u Rusiju u Arktičkom oceanu i zbog teških gubitaka koje je ondje pretrpjela. U jednom histeričnom ispadu 1. siječnja u svom glavnom stanu vrhovni je vojskovođa naredio da se smjesta raspusti njemačka flota visokog mora. Brodove treba baciti u staro željezo. Šesti siječnja došlo je do burnog razračunavanja između Hitlera i Raedera u glavnom stanu Wolfsschanze. Führer je optužio mornaricu zbog neaktivnosti, pomanjkanja borbenosti i izbjegavanja rizika. Raeder je na to zatražio da bude razriješen dužnosti komandanta i njegova je ostavka formalno i javno prihvaćena 30. siječnja. Novi vrhovni komandant ratne mornarice Dönitz, koji je dotad komandirao podmornicama, nije znao mnogo o problemima površinske flote te je stoga prebacio težište na podmornički rat.

[←129]

The Memoirs of Field-Marshal Kesselring (London, 1953), str. 177, 184. Ja sam se služio britanskim izdanjem Kesselringovih memoara, koji su u Americi izdani pod naslovom *A Soldier's Record.*

[←130]

Vidi Kesselring, *op. cit.* i general Siegfried Westphal: *The German Army in the West.* str. 149—52.

[←131]

Kralj, Badoglio i vlada, na velik Hitlerov bijes, uspjeli su pobjeći iz Rima i nešto kasnije smjestiti se u oslobođenoj južnoj Italiji. Većina talijanske flote uspjela se također probiti do Malte, usprkos brižno pripremljenim planovima admirala Dönitza da je zarobi ili uništi.

[←132]

Hitler osobno nije nikad mnogo mario za nju. »Morao sam sjediti kraj Mafalde,« rekao je u svibnju te godine svojim generalima za jedne vojne konferencije. »Baš je mene briga za Mafaldu... Njezine intelektualne kvalitete nisu takve da bi vas mogla šarmirati, a o njezinu izgledu da i ne govorimo.« (Iz tajnih zapisnika s Hitlerovih vojnih konferencija u knjizi Felixa Gilberta Hitler Directs His War, str. 37.)

[←133]

Skorzeny je prvi put u svom životu pozvan u Führerov glavni stan dan nakon Mussolinijeva pada i Hitler mu je osobno stavio u zadatak da izvede to spašavanje.

[←134]

Kapetan Harry Butcher piše kako je, neposredno prije Mussolinijeva oslobođenja, u Eisenhowerov glavni stan stigao brzojav od uprave jednog lanca kazališta u Capetownu, u kojem se nudi deset tisuća dolara u dobrotvorne svrhe »ako udesite da se Mussolini osobno pojavi na pozornici naših capetownskih kazališta. Nudimo trotjedni angažman«. (Butcher: My Three Years with Eisenhower, str. 479.)

[←135]

Izvještaje iz prve ruke o Mussolinijevu spašavanju dao je Otto Skorzeny u *Skorzeny's Secret Missions,* zatim sam Duce u svojim *Memoirs, 1942 —43,* te talijanski upravitelj i upraviteljica hotela Campo Imperatore u posebnom članku pridodanom britanskom izdanju *Memoara.*

[←136]

Zapravo, sudeći bar po jednom pismu koje je Ciano kasnije napisao kralju Victoru Emmanuelu, Nijemci su ga prijevarom namamili da u kolovozu dođe u Njemačku, obavijestivši ga da su mu djeca u opasnosti i da bi njemačka vlada bila sretna da njega i njegovu obitelj prebaci u Španjolsku — preko Njemačke. (The Ciano Diaries, p. v)

[←137]

»Edda Mussolini,« napisao je Goebbels u svoj dnevnik, »ponaša se u svojoj bavarskoj vili kao divlja mačka. Na najmanji izazov razbija porculan i pokućstvo.« (The Goebbels Diaries, str. 479.)

[←138]

Posljednji Cianov zapis u dnevniku datiran je »23. prosinca 1943, ćelija 27, zatvor u Veroni«. To je vrlo potresna bilješka. Ne znam kako je iz svoje ćelije na smrt osuđenog uspio prokrijumčariti taj posljednji zapis i pismo talijanskom kralju s istim datumom. Ali on napominje da je ostatak dnevnika uspio sakriti prije nego što su ga Nijemci uhapsili. Te je papire Edda Ciano, prerušena u seljakinju, uspjela iznijeti iz okupirane Italije, sakrivši ih pod suknju, i preko granice prenijeti u Švicarsku. Svim ostalim fašističkim prvacima, koji su u Velikom vijeću glasali protiv Ducea i kojih se Duce mogao dokopati, sudio je poseban sud zbog veleizdaje i sve ih, izuzev jednoga, osudio na smrt te strijeljao zajedno s Cianom. Među njima bio je i jedan od Duceovih donedavno najpouzdanijih sljedbenika, maršal Emilio de Bono, član kvadrumvirata koji je bio poveo marš na Rim i doveo Mussolinija na vlast.

[←139]

»Ne može biti ni govora o napuštanju podmorničkog rata.« grmio je Hitler kad ga je admiral Donitz 31. svibnja obavijestio da je povukao podmornice iz sjevernog Atlantika. »Atlantik je,« dodao je, »moja prva obrambena linija na zapadu.«

To je bilo lakše reći nego učiniti. Dvanaesti studenog Donitz je očajnički napisao u svoj dnevnik: »Neprijatelj drži sve adute u svojim rukama, stalno pokriva sva područja svojim dalekosežnim zračnim patrolama te primjenjuje metode za otkrivanje ciljeva, protiv kojih mi još nemamo protusredstva... Neprijatelj zna sve naše tajne, a mi ne znamo ni jednu njegovu.« (Hitlerov citat iz FCNA, 1943. str. 46; Wilmot navodi zapis iz Dönitzova dnevnika, *op. cit.* str. 152.)

[←140]

Na temelju informacije poljskog pokreta otpora da se u Peenemundeu radi na usavršavanju aviona na mlazni pogon bez pilota (kasnije prozvanog V-l), i na jednoj raketi (V-2), RAF je u svibnju 1943. poslao jedan izviđački avion da snimi tamošnje pogone. U kolovozu su britanski bombarderi napali Peenemünde, teško oštetili instalacije i vratili istraživanje i pokuse nekoliko mjeseci unatrag. U studenom su britanski i američki avioni otkrili duž Kanala šezdeset i tri lansirna mjesta za V-l. Taj se broj u prosincu popeo na devedeset i šest, od kojih su saveznički avioni od prosinca do veljače iduće godine bombardirali i uništili sedamdeset i tri. Nazivi »V-l« i »V-2« potječu od njemačke riječi Vergeltungswaffen, odnosno »oružje odmazde«, koje je u mračnoj 1944. godini bilo tako obilno iskorištavano u Goebbelsovoj propagandi.

[←141]

Haider: *Hitler als Fehlherr,* str. 57.

[←142]

Jodlov govor, kojem je dan naslov »Strateški položaj početkom pete godine rata«, možda je najiscrpniji izvještaj iz prve ruke koji imamo o tome kako su na kritični položaj Njemačke krajem 1943. gledali Hitler i njegovi generali. On znači više od pukog predavanja nacističkim političkim vođama. Jodl u njemu citira mnoštvo povjerljivih memoranduma i dokumenata sa žigom »Führerov vrhovni glavni stan«, koji daju poučnu sliku o tome kako je na rat gledao Hitler, koji je, čini se, nadzirao i pripreme za taj govor. Jodl je o budućnosti rata govorio još pesimističnije nego o sadašnjosti, pravilno ocijenivši da će namjeravana angloamerička invazija na zapadu »odlučiti o ishodu rata« i da »snage koje nam stoje na raspolaganju neće biti dovoljne« da je odbiju. (To sam predavanje opširno iznio u *End of a Berlin Diary,* str. 270—86. Tekst (na engleskom) nalazi se u NCA, VII, str. 920-75.)

[←143]

Izvaci iz Goebbelsovih dnevnika uzeti su iz *The Goebbels Diaries,* str. 428—42. 468, 477 — 78. Hitlerov razgovor s Dönitzom u kolovozu 1943. nalazi se u FCNA, 1943, str. 85—86.

[←144]

»Od tisućgodišnjeg djela ostala je tek hrpa ruševina,« pisao je Goerdeler feldmaršalu Klugeu u srpnju 1943, pošto je posjetio bombardirana područja na zapadu. U svom pismu Goerdeler preklinje neodlučnog generala da se pridruži zavjerenicima u njihovoj namjeri da stanu na kraj Hitleru i njegovu »bezumlju«.

[←145]

Za svoj šezdeseti rođendan, 30. listopada 1942, Kluge je primio od Führera ček na 250.000 maraka i posebnu dozvolu da polovicu te svote utroši na uređenje svoga ladanjskog posjeda. Premda je takav dar jednom njemačkom oficiru bio udarac njegovu poštenju, feldmaršal ga je prihvatio. (Schlabrenđorff: They Almost Killed Hitler, str. 40.) Kasnije, kad se Kluge okrenuo protiv Hitlera, Führer je rekao svojim oficirima u Glavnom stanu: »Osobno sam ga dvaput unaprijedio, dao mu najviša odlikovanja, poklonio mu golemo imanje ... i odredio velik dodatak na njegovu feldmaršalsku plaću...« (Gilbert: Hitler Directs His War, stenografski zapisnik sa sastanka u Hitlerovom glavnom stanu 31. kolovoza 1944.)

[←146]

»Objesit će nas,« pisao je Moltke svojoj supruzi neposredno prije smaknuća, »zato što smo mislili zajedno.«

[←147]

Dorothy Thompson: *Listen, Hans.* str. 137—38, 283.

[←148]

Hassell, *op. cit.*. str. 283.

[←149]

U nekim njemačkim memoarima spominje se da su 1942. i 1943. nacisti bili u kontaktu s Rusima zbog eventualnih mirovnih pregovora, te da se čak i Staljin pokazao spremnim da pregovara o separatnom miru. Na suđenju u Nürnbergu Ribbentrop je isticao svoje napore u tom pravcu tvrdeći da je doista stajao u vezi sa sovjetskim agentima u Stockholmu. Peter Kleist, koji je radio za Ribbentropa u Stockholmu, priča o tome u svojoj knjizi. (*Zwischen Hitler und Stalin.* Ribbentropov iskaz. TMWC, X, str. 299.) Kad jednom budu sređeni njemački tajni dokumenti, vjerojatno će još ponešto izaći na vidjelo o toj epizodi.

[←150]

George Bell: *The Church and Humanity,* str. 165—76. Također Wheeler-Bennett: *Nemesis,* str. 553—57.

[←151]

Dulles iznosi tekst memoranduma koji je za njega napisao Jakob Wallenberg o svojim sastancima s Goerdelerom.

[←152]

Prikaz cijele ove epizode temelji se uglavnom na Schlabrendorffovu izvještaju, *op. cit.*. str. 51—61.

[←153]

Pogubljen od nacista.

[←154]

Na prvom sastanku, kaže Schlabrendorff, imao je priliku da pregleda Hitlerovu preveliku kapu. Zapanjila ga je njezina težina. Primijetio je da je podstavljena čeličnom oplatom od blizu dva kilograma.

[←155]

Pogubljen od nacista.

[←156]

Među poteškoće da se dobije točna slika o akcijama zavjerenika spada i ta da je sjećanje nekolicine preživjelih daleko od savršenstva, tako da se njihovi iskazi ne samo razlikuju, nego su često i sasvim oprečni. Na primjer, Schlabrendorff, koji je donio bombe Gersdorffu. piše u svojoj knjizi da je pokušaj atentata u Zeughausu »morao biti napušten« jer nisu mogli naći upaljače s dovoljno kratkim vremenom rada. On očito nije znao, ili je zaboravio, da je Gersdorff stvarno bio otišao u Zeughaus da pokuša izvršiti svoj zadatak, premda pukovnik kaže da mu je večer prije toga rekao kako je »čvrsto odlučio da to učini« s upaljačima koje ima.

[←157]

Postoji nekoliko izvještaja o studentskoj pobuni, od kojih su neki i iz prve ruke: Inge Scholl: *Die weisse Rose* (Frankfurt, 1952); Karl Vossler: *Gedenkrede für dio Opfer an der Universität München* (München, 1947); Richarda Huch: *Die Action der Münchner Studenten gegen Hitler. Neue Schweizer Rundschau,* Zürich, rujan-listopad 1948 — *»Der 18 Februar: Umriss einer deutschen Widerstandsbewegung«, Die Gegenwart,* 30. listopad 1940; Pechei. *op. cit.,* str. 96—104; Wheeler-Bennett: *Nemesis,* str. 539—41; Dulles, *op. cit..* str. 120-22.

[←158]

Hassell opisuje tu bolnu scenu u svom dnevniku. »Zamolio me da mu prištedim neugodnost svoje prisutnosti,« piše Hassell. »Kad sam stao prosvjedovati, oštro me prekinuo.« (The Von Hassell Diaries, str. 256—57). Tek kad je kasnije, kao njemački ambasador, bio sigurno smješten u Vatikanu, počeo je Weizsäcker poticati zavjerenike na akciju. »To je lako činiti iz Vatikana,« primijetio je Hassell. Weizsäcker je preživio i napisao svoje ponešto isprazne memoare. Hassellov je dnevnik objavljen nakon autorova smaknuća.

[←159]

Bonhoeffera, Dohnanyija i Ostera smaknuo je SS 9. travnja 1945, ni mjesec dana prije kapitulacije Njemačke. Čini se da je to bila Himmlerova osobna osveta. Preživio je jedino Müller.

[←160]

U ta se četiri mjeseca doista u njegovu mrežu uhvatilo još mnogo ljudi. Prema Reitlingeru, zahvaljujući špijunskom radu dra Rechsea. uhapšene su još sedamdeset i četiri osobe. (Reitlinger: The SS, str. 304.)

[←161]

Najprije je intervenirao japanski ambasador da se odgodi njihovo suđenje. Zatim je 3. veljače 1945, za danjeg američkog bombardiranja, jedna bomba pala na zgradu Narodnog suda, ubila Rolanda Freislera, dok je predsjedao jednom od svojih stravičnih suđenja, i uništila dosje Solf. Usprkos tome, njihovo je suđenje zakazano na tom sudu za 27. travnja, ali dotle su već Rusi bili stigli u Berlin. Zapravo, majka i kćerka otpuštene su iz zatvora Moabit 23. travnja, očito nekom zabunom. (Wheeler-Bennett: Nemesis, str. 595 i Pechei: Deutscher Widerstand, str. 88—93.)

[←162]

Canaris je imenovan šefom Ureda za trgovačku i ekonomsku ratnu službu. S preuzimanjem te prazne titule, »mali admiral« izgubio se iz njemačke povijesti. On je bio tako tajanstvena ličnost da se ni dva pisca ne slažu u tome kakav je zapravo bio čovjek i u što je vjerovao, ako je uopće u šta i vjerovao. Kao cinik i fatalist, mrzio je Weimarsku Republiku te potajno rovario protiv nje, isto kao i kasnije protiv Trećeg Reicha. I njegovi su dani, kao i svih ostalih istaknutih ličnosti u Abwehru, izuzev generala Lahousena, bili sad odbrojani.

[←163]

Dulles, *op. cit.*. str. 144—45.

[←164]

Otac i sin Kleist bili su poslije uhapšeni. Otac je pogubljen 16. travnja 1945. Sin je preživio.

[←165]

Hitler je često raspravljao o toj metodi sa svojim starim partijskim drugovima. Postoji stenografski zapis o jednom od njegovih monologa u Glavnom stanu od 3. svibnja 1942. »Potpuno shvaćam,« govorio je, »zašto je devedeset posto političkih ubojstava uspjelo. Jedina preventivna mjera sastoji se u tome da čovjek živi neredovito — da šeta, vozi se i putuje u neredovito vrijeme i nepredviđeno ... Kada mi je god moguće, ja uvijek polazim automobilom na put neočekivano i ne upozorivši policiju.« (Hitler’s Secret Conversations, str. 366.)

Hitler je uvijek bio svjestan, kao što smo vidjeli, da bi mogao biti ubijen. Na ratnom vijećanju 22. kolovoza 1939, uoči napada na Poljsku, bio je naglasio svojim generalima da bi ga, unatoč tome što je tako prijeko potreban, mogao »u svako doba maknuti kakav kriminalac ili luđak«.

U svojim nesuvislim naklapanjima o tom predmetu dodao je 3. svibnja 1942.: »Čovjek nikada ne može biti sasvim siguran od fanatika i idealista ... Ako neki fanatik poželi da me ustrijeli ili ubije bombom, nisam ništa sigurniji sjedim li ili stojim.« Ipak je smatrao da se »broj fanatika koji posežu za mojim životom iz idealističkih pobuda osjetno smanjio ... Jedini zaista opasni elementi jesu oni fanatici koje su nahuckali pokvareni popovi ili nacionalistički nastrojeni patrioti iz okupiranih zemalja. Moje dugogodišnje iskustvo prilično otežava posao čak i takvima.« (Ibid., str. 367.)

[←166]

Navodi Constantine FitzGibbon u *20 July,* str. 39.

[←167]

Desmond Young: *Rommel,* str. 223—24. Strölin je osobno ispričao Youngu o sastanku. Vidi također Strölinovo svjedočenje na suđenju u Nürnbergu. TMWC. X, str. 56 u njegovoj knjizi *Stuttgart in Endstadium des Krieges.*

[←168]

Speidel to ističe u svojoj knjizi *Invasion 1944.* str. 68, 73.

[←169]

Ibid. str. 65.

[←170]

Ibid. str. 71.

[←171]

Ibid. str. 72—74.

[←172]

Dulles, *op. cit.* str. 139.

[←173]

Na sastanku u Casablanci Churchill i Roosevelt objavili su 24. siječnja 1943. svoju deklaraciju o bezuvjetnoj predaji Njemačke. Goebbels se dakako nastojao što više okoristiti time kako bi njemački narod natjerao na maksimalan otpor, ali je, po mišljenju autora ove knjige, neobično velik broj zapadnih pisaca pretjerano napuhnuo njegov uspjeh u tom pogledu.

[←174]

Schlabrendorff, *op. cit.*. str. 97.

[←175]

Dnevnik telefonskih razgovora glavnog stana Sedme armije. Taj značajni dokument pao je neoštećen u savezničke ruke u kolovozu 1944. i pruža neprocjenjiv izvor njemačkih verzija o onome što se zbivalo s Hitlerovim armijama na D-dan i kasnije u toku bitke za Normandiju.

[←176]

Zbog savezničke zračne nadmoći na zapadu, Hitler je svojim visokim zapovjednicima bio zabranio da putuju avionom.

[←177]

Speidel, *op. cit.*. str. 93.

[←178]

Ibid. str. 93—94, na čemu se uglavnom temelji ovaj prikaz. General Blumentritt, Rundstedtov načelnik štaba, također je ostavio jedan izvještaj, a nešto se materijala nalazi i u *The Rommel Papers,* izd. Liddell Hart, str. 479.

[←179]

Razgovori su trajali od 9 sati ujutro do 4 poslije podne, s odmorom za ručak. »Bilo je samo jedno jelo,« kaže Speidel, »od koga je Hitler na svoj tanjur natrpao samo riže i variva, što su prethodno bili iskušani. Ispred njegova tanjura bile su poslagane pilule i likerske čašice s raznim lijekovima koje je naizmjenično uzimao. Iza njegovog stolca stražarila su dva esesovca.«

[←180]

Rundstedtovo se smjenjivanje možda može djelomično pripisati i otvorenim riječima koje je prethodne večeri izrekao Keitelu. Ovaj ga je bio nazvao da se raspita o situaciji. Upravo je propao jedan širi njemački napad na britanske linije sa četiri SS-oklopne divizije, i Rundstedt je bio zle volje.

»Što da radimo?« vikao je Keitel.

»Sklopite mir, vi budale,« odvratio je Rundstedt. »Što možete drugo?«

Čini se da je Keitel, ta »ulizivačka tužibaba«, kako ga je nazivala većina operativnih komandanata, smjesta odjurio 's tom porukom Hitleru. Führer je u tom trenutku upravo konferirao s Klugeom, koji je posljednjih nekoliko mjeseci bio na bolesničkom dopustu zbog ozljeda zadobivenih u automobilskoj nesreći. Kluge je smjesta postavljen na Rundstedtovo mjesto.

Na takav je način nacistički vojskovođa smjenjivao svoje komandante. O tom je telefonskom razgovoru general Blumentritt pričao i Wilmotu (The Struggle for Europe, str. 347) i Liddell-Hartu (The German Generals Talk, str. 205).

[←181]

Tekst ovog pisma iznosi i Speidel, *op. cit.*. str. 115 — 17. Neznatno izmijenjena verzija nalazi se u *The Rommel Papers,* str. 486—87.

[←182]

Speidel, *op. cit.,* str. 117.

[←183]

Ibid. str. 104-17.

[←184]

Ibid. str. 119.

[←185]

Schlabrendorff, *op. cit.*. str. 103. Još je uvijek pripadao Tresckowljevu štabu.

[←186]

To je izašlo na javu u aferi Rote Kapelle (»Crveni orkestar«) 1942. godine, kad je Abwehr otkrio velik broj Nijemaca iz starih i uglednih porodica koji su vršili špijunažu u korist Rusa. Jedno su vrijeme slali povjerljive izvještaje u Moskvu preko sto tajnih radio-odašiljača u Njemačkoj i okupiranim zemljama Zapada. Vođa Rote Kapelle bio je Harold Schulze-Boysen, unuk velikog admirala von Tirpitza, poznati berlinski bohem i slikoviti vođa »izgubljene generacije« nakon Prvoga svjetskog rata, koji je privlačio pozornost svojim crnim puloverom, gustom čupom plave kose i strašću prema revolucionarnoj poeziji i politici. U ono je vrijeme odbijao i nacizam i komunizam, premda je sam sebe smatrao čovjekom ljevice. Po izbijanju rata, ušao je preko svoje majke kao poručnik u *Luftwaffe* i uvukao se u Göringov »istraživački« ured, *Forschungsamt,* koji se specijalizirao, kao što smo vidjeli u vezi s *Anschlussom,* za prisluškivanje telefonskih razgovora. Ubrzo je organizirao razgranatu špijunsku službu u korist Moskve s povjerljivim suradnicima u svakom berlinskom ministarstvu i vojnom uredu. Među njima bili su Arvid Harnack, nećak čuvenog teologa, briljantan mlad ekonomist u Ministarstvu privrede, oženjen s jednom Amerikankom, Mildred Fish, koju je upoznao na sveučilištu u Wisconsinu, zatim Franz Scheliha iz Ministarstva vanjskih poslova, Horst Heilmann iz Ministarstva propagande, i grofica Erika von Brockdorff iz Ministarstva rada.

Dva sovjetska obavještajca, koja su se padobranom spustila u Njemačku i bila kasnije uhvaćena, odala su *Rote Kapelle,* nakon čega su uslijedila brojna hapšenja.

Od sedamdeset i petoro optuženih zbog izdaje, pedeset ih je osuđeno na smrt, među njima Schulze-Boysen i Harnack. Mildred Harnack i grofica van Brockdorff prošle su s kaznom zatvora, ali je Hitler zatražio da se i one pogube, što je i učinjeno. Da zastraši buduće izdajice, Führer je naredio da se osuđeni objese. Ali u Berlinu nije bilo vješala, zato su jednostavno iz klaonice posudili jednu mesarsku kuku, omotali žrtvama oko vrata obično uže i polako ih dizali. Odonda je ta metoda vješanja upotrebljavana kao poseban oblik okrutnosti prema onima koji su se usudili prkositi Hitleru.

[←187]

Sva su četvorica, Leber, Reichwein, Jacob i Saefkow, pogubljena.

[←188]

Povjesničari se ne slažu u tome je li Stauffenberg krenuo u Rastenburg ili Obersalzberg. Dva najmjerodavnija njemačka pisca o tom predmetu, Eberhard Zeller i profesor Gerhard Ritter, daju oprečne izvještaje. Zeller misli da je Hitler još bio u Berchtesgadenu, ali Ritter je uvjeren da se Führer vratio u Rastenburg. Na žalost, Hitlerov rokovnik, koji se pokazao kao nepogrešiv vodič tom piscu do te točke, nije bio sasvim sačuvan kad su ga zaplijenili i manjka mu upravo taj dio. Međutim, jedan izvještaj o Stauffenbergovu kretanju, sastavljen 22. srpnja u Führerovom glavnom stanu, prilično pouzdano pokazuje da je 15. srpnja Hitler bio u Rastenburgu i da ga je Stauffenberg tu nakanio ubiti. Premda su oba mjesta iz kojih je Hitler nastojao upravljati ratom (rijetko je boravio u Berlinu, koji je bio nemilosrdno bombardiran) bila podjednako udaljena od glavnog grada, Berchtesgaden je, s obzirom na to da je bio smješten u središnjem dijelu i blizu Münchena. za čiji se armijski garnizon pretpostavljalo da će biti lojalan Bečku, imao za zavjerenike izvjesne prednosti pred Rastenburgom.

[←189]

Podaci o sastancima zavjerenika 16. srpnja nalaze se u stenografskom zapisniku sa suđenja Witzleben u Hoepneru i ostalima; zatim u Kaltenbrunnerovim izvještajima o zavjeri od 20. srpnja te u djelima Eberharda Zellern: *Geist der Freiheit,* str. 213—14, i Gerharda Rittera: *Car! Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung,* str. 401—3.

[←190]

General Adolf Heusinger, načelnik Operacionog odjeljenja Vrhovne komande oružanih snaga, priča da su 19. srpnja vijesti s ukrajinske fronte bile tako loše da se on raspitao u OKW ima li Rezervna armija bilo kakve trupe na obučavanju u Poljskoj koje bi se mogle prebaciti na istočnu frontu. Keitel je predložio da se sutradan pozove Stauffenberg na savjetovanje. (Heusinger: Befehl im Widerstreit, str. 350.)

[←191]

FitzGibbon kaže (20. July, str. 150) da se »vjeruje kako se prije toga bio ispovjedio, ali nije, dakako, mogao dobiti oprost od grijeha«. Prema FitzGibbonu, Stauffenberg je povjerio berlinskom biskupu, kardinalu grofu Preysingu, što namjerava učiniti. Biskup je odgovorio da cijeni njegove motive i da se ne smatra ovlaštenim da ga iz vjerskih razloga pokuša odvratiti od toga. (Ibid, str. 152.)

[←192]

Izvjestan broj pisaca navodi da su se Hitlerovi svakodnevni razgovori o vojnoj situaciji u Rastenburgu obično održavali u njegovom podzemnom bunkeru, ali da je zbog toga što su se na njemu vršili popravci i što je bio vruć, vlažan dan, 20. srpnja sastanak premješten u zgradu nad zemljom. »Ta slučajna promjena mjesta spasila je Hitleru život,« piše Bullock (Hitler, str. 681). Međutim, treba sumnjati je li uopće bilo slučajne promjene mjesta. Die Lagebaracke, kao što i samo njezino ime daje naslutiti, bila je, bar koliko ja mogu zaključiti, mjesto na kojem su obično održavani svakodnevni razgovori o vojnoj situaciji. Samo u slučaju kad bi zaprijetio zračni napadaj, sastanak bi bio premješten u podzemni bunker, u kojem bi, uostalom, toga sparnoga dana bilo i hladnije (Zeller: Geist der Freiheit, str. 360).

[←193]

Prema iskazu što ga je admiral Kurt Assmann, koji je bio prisutan, dao savezničkim istražiteljima, Stauffenberg je šapnuo Brandtu: »Moram otići na telefon. Pripazite na moju torbu. U njoj su povjerljivi dokumenti.«

[←194]

Heusinger: *Befehl im Widerstreit,* str. 352, navodi njegove posljednje riječi tog dana.

[←195]

Vrlo mnogo pisaca tvrdi da je general Fellgiebel morao u tom trenutku dignuti u zrak centar za komunikacije i da je njegov propust da to učini bio koban po cijelu zavjeru. Tako Wheeler-Bennett (Nemesis, str. 643) piše da je »general Fellgiebel žalosno zakazao u izvršenju svog zadatka«. Budući da su različiti komunikacijski centri bili smješteni u nekoliko podzemnih bunkera i strogo čuvani od SS-a, sasvim je nevjerojatno da su Stauffenbergovi planovi ikada predvidjeli njihovo dizanje u zrak, što bi bio neizvodljiv zadatak za generala Fellgiebela. On je samo pristao da prekine vezu s vanjskim svijetom na dva ili tri sata pošto pošalje u Berlin vijest o eksploziji. Svoju je obavezu, uz jednu ili dvije neizbježive pogreške, u cijelosti ispunio.

[←196]

Zeller, *op. cit.* str. 221.

[←197]

Službeni stenograf Berger poginuo je smjesta. Pukovnik Brandt, general Schmundt, Hitlerov ađutant, i general Korten podlegli su zadobivenim ranama. Svi ostali, uključiv generale Jodla, Bodenschatza (Göringovog načelnika štaba) i Heusingera, bili su teže ili lakše ranjeni.

[←198]

Schmidt, *op. cit.* str. *215—11*.

[←199]

Ribbentrop je bio trgovac šampanjcem, a uzeo je za ženu kćerku najvećeg njemačkog proizvođača vina. Svoj von stekao je pošto ga je usvojila jedna tetka — Fräulein Gertrud von Ribbentrop — 1925, kad su mu bile trideset i dvije godine.

[←200]

Neki gosti na čaju, Talijani kao i Nijemci, dali su svoje iskaze kao očevici. Eugen Dollmann, SS-oficir za vezu s Mussolinijem, dao je iscrpan opis u svojoj knjizi *Roma Nacista* i prilikom saslušanja pred savezničkim istražiteljima, što su iznijeli u svojim djelima Dulles, *op. cit.*. str. 9—11, Zeller, *op. cit.,* str. 367, 69*n,* i Wheeler-Bennett: *Nemesis,* str. 644—46.

[←201]

Prijepis toga telefonskog razgovora podnesen je na uvid pred Narodnim sudom. Schlabrendorff. *op. cit.,* navodi ga na str. 113.

[←202]

Nekoliko tjedana prije toga Leonrod je upitao svog prijatelja, vojnog kapelana velečasnog Hermanna Wehrlea, da li katolička crkva daje oprost zbog ubojstva tiranina te dobio negativan odgovor. Kad je to došlo na javu prilikom Leonrodovog suđenja pred Narodnim sudom, Wehrle je uhapšen zbog toga što to nije prijavio vlastima te je pogubljen, kao i Leonrod.

[←203]

»Kad čovjek samo pomisli da ti revolucionari nisu bili dovoljno pametni ni da prerežu telefonske žice!« priča se da je uzviknuo Goebbels kasnije. »Toga bi se sjetila i moja kćerkica.« (Curt Riess: Josef Goebbels: The Devil's Advocate, str. 280.)

[←204]

Postoje proturječne verzije o tome zašto nije zauzet berlinski radio. Prema jednom izvještaju, ta je zadaća bila povjerena jednoj jedinici pješadijske škole u Döberitzu i trebao ju je izvesti general Hitzfeld koji je bio u zavjeri. Ali zavjerenici su ga propustili upozoriti da će to biti 20. srpnja, te je bio otišao u Baden na sprovod jednom svom rođaku. Njegov zamjenik, pukovnik Müller, bio je također odsutan po nekom vojničkom poslu. Kad se Müller oko 20 sati napokon vratio, otkrio je da je njegov najbolji bataljon otišao na noćnu vježbu. Kad je u ponoć skupio svoje trupe, bilo je već prekasno. Prema jednoj drugoj verziji, major Jacob uspio je opkoliti Rundfunkhaus trupama iz pješadijske škole, ali nije od Olbrichta dobio jasne zapovijedi što da radi. Kad je Goebbels telefonski izdiktirao tekst prve objave, Jacob nije spriječio njezino emitiranje. Major je kasnije tvrdio da je, da mu je Olbricht dao potrebne naredbe, njemačka radio-mreža mogla lako odbiti naciste i staviti se na raspolaganje zavjerenicima. Prvu verziju daje Zeller (Geist der Freiheit, str. 267—68), najmjerodavniji njemački poznavalac zavjere od 20. srpnja, dok drugu daju Wheeler-Bennett (Nemesis, str. 654—55n.) i Rudolf Sammler (Goebbels: The Man Next to Hitler, str. 138), od kojih obojica tvrde da je major Jacob dao gornju izjavu.

[←205]

Ta ga izdaja nije spasila od optužbe zbog sudioništva u zavjeri, od zatvora i na kraju od vješala.

[←206]

Zeller, *op. cit.,* str. 363«. citira izjavu dvoje očevidaca tog smaknuća — jednog vojnog šofera. koji ga je promatrao kroz jedan susjedni prozor, i Frommove sekretarice.

[←207]

Ovaj prikaz onoga što se te večeri događalo u *Bendlerstrasse* temelji se uglavnom na otvorenom svjedočenju generala Hoepnera pred Narodnim sudom za suđenja njemu, Witzlebenu i šestorici ostalih oficira 6. i 7. kolovoza 1944. Zapisnici Narodnog suda uništeni su prilikom američkog bombardiranja 3. veljače 1945, ali jedan stenograf s tog suđenja — po cijenu vlastitog života, kako sam kaže — ukrao je prije bombardiranja stenografske zabilješke i nakon rata predao ih sudu u Nürnbergu. Doslovno su otisnute na njemačkom jeziku u TMWC, XXXIII. str. 299-530. Ima mnogo materijala o zavjeri od 20. srpnja, ali mnogi su kontradiktorni, neki čak posve zbrkani. Najvjerniju rekonstrukciju daje Zeller, *op. eil.,* koji na str. 381—88 iznosi podužu listu izvora kojima se služio. Knjiga Gerharda Rittera o Goerdeleru, *op. cit.,* vrlo je vrijedan prilog, premda se on, dakako, ograničava na svoj predmet. Wheeler-Bennett u *Nemesis* daje najbolji prikaz na engleskom i služi se. kao i Zeller, neobjavljenim memorandumom Otta Johna. John, koji je nakon rata došao u sukob s bonskom vladom i bio uhapšen, nalazio se kritičnog dana u *BemUerstrasse* i pribilježio je dobar dio onoga što je vidio i što mu je Stauffenberg rekao. Constantine FitzGibbon, *op. cit.,* daje živ prikaz, temeljen uglavnom na njemačkim izvorima, u prvom redu na Zelleru.

Od neprocjenjive su važnosti, premda ih treba čitati s izvjesnim oprezom, i zapisnici Gestapoa sa svakodnevnih preslušavanja u vezi sa zavjerom, vođeni od 21. srpnja do 15. prosinca 1944. Potpisivao ih je Kaltenbrunner i slao Hitleru. a bili su otipkani posebnim velikim slovima kako bi ih Führer mogao čitati bez naočala. Oni predstavljaju rad »Specijalne komisije za 20. srpanj 1944«, koja se sastojala od četiri stotine gestapovaca, podijeljenih u jedanaest istražnih skupina. Kaltenbrunnerovi izvještaji nalaze se među zaplijenjenim dokumentima. Mikrofilmovi tih izvještaja pohranjeni su u *The National Archives* u Washingtonu — No. T-84, Serial No. 39. Rolls 19—21. Vidi također Serial No. 40, Roll 22.

[←208]

Zeller, *op. cit.*. str. 372. 10«, citira jednog prisutnog oficira.

[←209]

O tim smaknućima pričali su kasnije zatvorski stražar Hans Hoffmann, jedan drugi stražar i fotograf, a njegovi se iskazi nalaze u Wheeler-Bennett: *Nemesis,* str. 683—84.

[←210]

Wilfred von Oven: *Mit Goebbels bis zum Ende.* II, str. 118.

[←211]

Zajedno s njima pogubljen je i isusovac Alfred Delp, član grupe »Kreisau«. Goerdelerov brat Fritz obješen je nekoliko dana kasnije. Grof von Moltke, vođa grupe »Kreisau«, pogubljen je 23. siječnja 1945. premda nije imao udjela u zavjeri. Trott zu Solz, vodeći čovjek i u grupi i u zavjeri, obješen je 25. kolovoza 1944.

[←212]

Ritter, *op. cit.*. str. 419—29. iznosi pojedinosti te zanimljive informacije.

[←213]

Ta je brojka navedena u jednom komentaru izvještaja s Führerovih konferencija s komandantom ratne mornarice (FCNA, 1944, str. 46) i preuzeo ju je Zeller, *op. cit.*. str. 283. Pechel, koji je imao uvid u službene spise, navodi za 1944. godinu *(op. cit.*. str. 327) 3.427 smaknuća, premda neka od njih vjerojatno nisu u vezi sa zavjerom od 20. srpnja.

[←214]

»Osuda ga se duboko dojmila,« pričao je kasnije Schlabrendorff, koji ga je često viđao u gestapovskom zatvoru u Prinz Albrechtstrasse. »To nije očekivao.« (Schlabrendorff: They Almost Killed Hitler, str. 121.)

[←215]

Schlabrendorff, *op. cit.*. str. 119—20. Ja sam izmijenio engleski tekst da bih ga što više prilagodio izvornom njemačkom.

[←216]

To je general Blumentritt ispričao Liddellu Hartu *(The German Generals Talk.* str. 217—23).

[←217]

Ibid. str. 222. Postoji priličan materijal o pariškoj grani zavjere, uključiv prikaz koji je dao Speidel u svojoj knjizi, kao i brojni članci raznih očevidaca u njemačkim časopisima. Najbolji opći prikaz dao je Wilhelm von Schramm, vojni arhivar stacioniran na Zapadu: *Der 20 Juti in Paris.*

[←218]

Felix Gilbert, *op. eil.,* str. 101.

[←219]

Speidel, *op. eil.,* str. 152. Moj prikaz Rommelove smrti temelji se, osim na Speidelu koji je razgovarao s Frau Rommel i ostalim svjedocima, na slijedećim izvorima: dva izvještaja što ih je napisao feldmaršalov sin Manfred, prvi za britansku obavještajnu službu, koji citira Shulman, *op. cit..* str. 138—39, drugi za *The Romme! Papers,* izd. Liddell Hart, str. 495, 505, i na saslušanju generala Keitela, koje je obavio pukovnik John H. Amen 28. rujna 1945. u Nürnbergu (NCA. Dodatak B, str. 1256—71). Desmond Young, *op. cit..* također daje iscrpan prikaz, zasnovan na razgovorima s Rommelovom obitelji i prijateljima, kao i na poslijeratnom denacifikacijskom procesu generala Maisela.

[←220]

Istini za volju, moramo spomenuti da Rundstedtu vjerojatno nisu bile poznate okolnosti pod kojima je Rommel umro. Očito ih je saznao tek iz Keitelova iskaza u Nürnbergu. »Nisam čuo za te glasine,« izjavio je Rundstedt na optuženičkoj klupi, »inače ne bih pristao da kao Führerov izaslanik govorim na njegovu pokopu; to bi bila neoprostiva podlost«. (TMWC, XXI, str. 47.) Rommelova je obitelj ipak zapazila da je taj gospodin stare škole odbio da prisustvuje spaljivanju nakon pokopa, te da nije, poput većine drugih generala, došao u Rommelovu kuću da izrazi sućut udovici.

[←221]

Sam general Speidel, iako utamničen u oodrumu gestapovskog zatvora u Prinz Albrechtstrasse u Berlinu i podvrgnut neprekidnom preslušavanju, nije se slomio ni zbunio. Možda mu je pomoglo to što je bio ne samo vojnik nego i filozof. Nadmudrio je svoje mučitelje ne priznavši ništa i ne odavši nikoga. Imao je težak trenutak kad su ga suočili s pukovnikom von Hofackerom koji je, po njegovu mišljenju. bio ne samo mučen nego i drogama potaknut da govori, ali tom prilikom Hofacker ga nije izdao nego čak povukao i ono što je prije bio rekao.

Usprkos tome što nikada nije izveden pred sud, Speidel je ostao u gestapovskom zatvoru sedam mjeseci. Kad su se američke trupe približile mjestu njegova zatočeništva u blizini Bodenseea u južnoj Njemačkoj, pobjegao je posluživši se varkom, s još dvadeset ostalih utamničenima, i našao utočište kod jednog katoličkog svećenika koji je sakrio cijelu grupu do dolaska Amerikanaca. Ovo je poglavlje svog života izostavio iz knjige koju je napisao krajnje objektivno i u trećem licu, ali ga je ispričao Desmondu Youngu koji je to objavio u svojoj knjizi Rommel — the Desert Fox (str. 251—252 džepnog izdanja).

Svoju neobičnu karijeru Speidel je dovršio kao važan komandant u NATO paktu krajem pedesetih godina.

[←222]

U svojim memoarima Guderian, koji postojano naglašava svoj stav prema Hitleru i gorko ga osuđuje, nigdje ne spominje te dnevne zapovijedi.

[←223]

Görlitz: History of the German Genera/ Staff, *str. 477*.

[←224]

Guderian, *op. cit.*. str. 273.

[←225]

Ibid. str. 276.

[←226]

Liddell Hart: *The German Generals Talk.* str. 222—23.

[←227]

Dvadeset treći kolovoza, prema Speidelu. Hitler je bio naredio da se svi pariški mostovi i druge važne instalacije unište, »makar pri tom morali biti uništeni i umjetnički spomenici«. Speidel je odbio da izvrši tu naredbu, a isto tako i general von Choltitz, novi komandant Pariza, koji se predao pošto je tek s nekoliko hitaca spasio čast. Zbog toga je u travnju 1945, u odsutnosti, optužen zbog izdaje, ali njegovi su oficirski prijatelji uspjeli odgađati proces sve do kraja rata. Speidel, osim toga, otkriva da je Hitler, čim je Pariz bio izgubljen, naredio da se grad uništi teškom artiljerijom i bombardiranjem sa V-l, ali on je i tu naredbu odbio izvršiti. (Speidel: Invasion 1944, str. 143-45.)

[←228]

Speidel, *op. cit.*. str. 147.

[←229]

Ispitivanje britanskog Ministarstva narodne obrane, citira Shulman, *op. cit.*. str. 206.

[←230]

Führerova konferencija, 31. kolovoza 1944. Felix Gilbert, *op. cit..* str. 106.

[←231]

Führerova konferencija. 13. travnja 1943.

[←232]

Iz *U.S. First Army G-2 reports,* citira Shulman, *op. cit.,* str. 215 — 19.

[←233]

»Uvjeren sam,« pisao je Eisenhower u svojim memoarima (Crusade in Europe, str. 305), »da bi se feldmaršal Montgomery, u svjetlu kasnijih događaja, složio sa mnom da je taj prijedlog bio pogrešan.« Ali Montgomery je bio daleko od toga, kao što znaju svi koji su čitali njegove memoare.

[←234]

Eisenhower: *Crusade in Europe,* str. 312

[←235]

Postojao je zanimljiv ures tog plana, takozvana »Operacija Greif«, koja je, po svemu sudeći, bila plod Hitlerova uma. Njezino je provođenje Hitler povjerio Ottu Skorzenyju, koji se nakon spašavanja Mussolinija i odlučnog postupka u noći od 20. srpnja 1944. još više proslavio na svom specijalnom polju, otevši u listopadu 1944. u Budimpešti mađarskog regenta, admirala Horthyja, kad se ovaj spremao da kapitulira pred Rusima. Skorzenyjev se novi zadatak sastojao u tome da sastavi specijalnu brigadu od dvije tisuće njemačkih vojnika koji govore engleski, odjene ih u američke uniforme i u zarobljenim američkim tenkovima i džipovima ubaci iza američkih linija. Ondje bi trebali rezati telefonske i telegrafske žice, ubijati motorizirane kurire, pogrešno upućivati promet i, općenito, izazivati zbrku. Male jedinice su se, osim toga, trebale probiti do mostova na Meusi i nastojati ih sačuvati dok ne stigne glavnina njemačkih oklopnih trupa.

[←236]

Rundstedt Liddellu Hartu u *The German Generals Talk.* str. 229.

[←237]

Guderian, *op. cit.,* str. 305—6, 310.

[←238]

Manteuffel u *Fatal Decisions, op. cit.*. str. 266.

[←239]

Führerova konferencija, 12. prosinca 1944.

[←240]

Šesnaesti prosinca zarobljen je jedan njemački oficir koji je nosio nekoliko primjeraka plana »Operacije Greif«, i tako su Amerikanci doznali o čemu se radi. Skorzenyjevi su ljudi ipak uspjeli da u početku izazovu pometnju kad su se, kao vojni policajci, postavili na raskršća i upućivali američka vozila u pogrešnom pravcu. Osim toga, obavještajna služba Prve armije povjerovala je izjavama nekih zarobljenih Nijemaca u američkim uniformama da je nekoliko Skorzenyjevih desperadosa na putu u Pariz sa zadatkom da ubiju Eisenhowera. Vojna je policija nekoliko dana sve do Pariza zaustavljala na tisuće američkih vojnika koji su morali dokazivati svoju nacionalnu pripadnost, odgovarajući na pitanja tko je pobijedio na jesenskom turniru profesionalaca u bejzbolu ili kako se zove glavni grad njihove rodne države — premda se neki od njih nisu mogli sjetiti ili nisu znali. Mnogi Nijemci uhvaćeni u američkim uniformama strijeljani su kratkim postupkom dok su ostali izvedeni pred ratni sud i pogubljeni. Samom Skorzenyju sudio je jedan američki sud u Dachauu 1947. godine, ali bio je oslobođen od optužbe. Nakon toga preselio se u Španjolsku i kasnije Južnu Ameriku gdje je uskoro otpočeo unosan posao sa cementom i napisao memoare.

[←241]

Nekoliko sati, sudeći po stenografskom zapisniku s te konferencije koji je gotovo u cijelosti sačuvan. To je 27. odlomak Führerovih konferencija. Gilbert iznosi cijeli tekst u Hitler Directs His War, str. 158-74.

[←242]

Među poginulim Amerikancima uračunati su i ratni zarobljenici koje je 17. prosinca kraj Malmedyja hladnokrvno pobila borbena grupa Prve SS-oklopne divizije pukovnika Jochena Peipera. Prema dokazima iznesenima u Nürnbergu, pobijeno je 129 američkih zarobljenika, ali je na daljnjim suđenjima upletenim oficirima SS ta brojka smanjena na sedamdeset i jedan. Na procesu pred jednim američkim vojnim sudom u Dachauu u proljeće 1946, četrdeset i tri oficira SS, uključiv i Peipera, osuđena su na smrt, dvadeset i trojica na doživotni zatvor, a osmorica na kraće kazne. Sepp Dietrich, komandant Šeste SS-oklopne armije, koji se borio na sjevernoj strani Ardena, dobio je dvadeset i pet godina; Krämer, komandant Prvog SS-oklopnog korpusa, deset godina, a Hermann Priess, komandant Prve SS-oklopne divizije, osamnaest godina.

Onda se podigla krika i vika u Senatu Sjedinjenih Država, pogotovu sa strane pokojnog senatora McCarthyja, da se sa oficirima SS postupalo surovo kako bi se od njih izvuklo priznanje. U ožujku 1948. trideset i jednom na smrt osuđenom ublažena je kazna; u travnju general Lucius D. Clay smanjio je broj smrtnih kazna od dvanaest na šest, a u siječnju 1954, na temelju opće amnestije, John J. McCloy, američki visoki komesar, pretvorio je preostale smrtne kazne u doživotni zatvor. U vrijeme pisanja ove knjige, svi su već bili na slobodi. U svoj toj viki zbog tobožnjeg zlostavljanja oficira SS, gotovo je zaboravljena nepobitna činjenica da je najmanje sedamdeset i jedan nenaoružani američki ratni zarobljenik bio hladnokrvno ubijen na snijegom pokrivenom polju kraj Malmedija 17. prosinca 1944. na zapovijed — ili poticaj — nekolicine tih esesovaca.

[←243]

Guderian, *op. cit.*. str. 315.

[←244]

Ibid. str. 334.

[←245]

Albert Speer Hitleru, 30. siječnja 1945, TMWC, XLI.

[←246]

Guderian, *op. cit.*. str. 336.

[←247]

Führerova konferencija, 27. siječnja 1945. Uvršteno u Felix Gilbert, *op. cit.*. str. 111—32. Ja sam neznatno izmijenio slijed teksta.

[←248]

Način na koji su to saznale sam je po sebi neobično zanimljiva priča, ali preduga da se ovdje objavi. Profesor Samuel Goudsmit lijepo ju je ispričao u svojoj knjizi Alsos. »Alsos« je šifrirano ime za američku znanstvenu misiju kojoj je on bio na čelu i koja je slijedila Eisenhowerove armije u zapadnu Evropu.

[←249]

Führerova konferencija, bez oznake datuma, ali vjerojatno od 19. veljače 1945, budući da admiral Dönitz navodi tu diskusiju u svom izvještaju od tog dana. Vidi FCNA. 1945, str. 49. Gilbert, *op. eit.,* navodi Hitlerovu izjavu, str. 179.

[←250]

FCNA, 1945. str. 50-51.

[←251]

U poglavlju 27 — »Novi poredak«.

[←252]

Hitler je dao pogubiti osam njemačkih oficira koji su zapovijedali slabim snagama kod Remagena. Sudio im je »Specijalni leteći tribunal, Zapad«, koji je osnovao Führer, a predsjedavao mu je fanatični nacist, general Hübner.

[←253]

Führerova konferencija. 23. ožujka 1945. To je posljednji sačuvani prijepis. Gilbert, *op. cit.*. navodi ga u cijelosti, str. 141—74.

[←254]

Zapisnik s Führerove konferencije od 23. ožujka, posljednjeg razgovora o vojnoj situaciji, gotovo je neoštećen spasen od plamena. On daje jasnu sliku o Führerovom bjesomučnom umu i njegovoj opsjednutosti beznačajnim detaljima u trenutku kad su se rušili zidovi. Gotovo cijeli sat raspravljao je o Goebbelsovu prijedlogu da se široka avenija kroz Tiergarten u Berlinu upotrijebi kao sletno-poletna staza. Držao je predavanje o lošoj kvaliteti njemačkog betona koji nije izdržao savezničko bombardiranje. Dobar dio konferencije posvećen je problemu prikupljanja trupa. Jedan je general postavio pitanje Indijske legije.

HITLER: Indijska legija je lakrdija. Postoje Indijci koji ne mogu ubiti ni uš, radije bi se dali izjesti od nje. Oni ne bi mogli ubiti nijednog Engleza. Smatram glupošću suprotstaviti ih Englezima ... Kad bismo upotrebljavali Indijce za okretanje molitvenih mlinova ili slično, bili bi najustrajniji vojnici na svijetu ...

I sve tako do duboko u noć. Sastanak je prekinut u 3.43 ujutro.

[←255]

Svjedočenje Alberta Speera u Nürnbergu, TMWC, XVI, str. 492.

[←256]

Guderian. *op. cit.,* str. 341. 343.

[←257]

Tekst Hitlerove naredbe. FCNA. 1945. str. 90.

[←258]

Speer. TMWC. XVI. str. 497—98. Ovaj odlomak, uključiv Hitlerove i Speerove citate, uzet je iz Speerova svjedočenja na suđenju u Nürnbergu 20. lipnja 1946, unesenog u TMWC, XVI, i iz dokumenata podnesenih u njegovu obranu, unesenih u svezak XLI.

[←259]

Sažeti pregled obavještajne službe SHAEF. Citira Wilmot, *op. cit.*. str. 690.

[←260]

»Tek pošto je rat završen,« pisao je kasnije general Omar Bradley, »saznali smo da je ta tvrđava postojala uglavnom u mašti nekolicine fanatičnih nacista. Priča je bila tako groteskna da se čudim kako smo mogli tako naivno povjerovati u nju. Ali u ono je vrijeme ta legenda o »Alpskoj tvrđavi« predstavljala suviše zloslutnu prijetnju da bismo mogli prijeći preko nje, i kao takva utjecala je na naše taktičko rasuđivanje u posljednjim tjednima rata.« (Bradley: A Soldier's Story, str. 536.)

»Mnogo je pisano o Alpskoj tvrđavi,« ironično je komentirao feldmaršal Kesselring poslije rata, »uglavnom gluposti.« (Kesselring: A Soldier's Record, str. 276.)

[←261]

Neobjavljeni dnevnik grofa Lutza Schwerina von Krosigka. Bitne izvatke dao sam u *End of a Berlin Diary,* str. 190—205.

U *The Last Days of Hitler* Trevor-Roper također citira iz njega. Povjesničaru Trevor-Roperu, koji je za rata bio oficir u obavještajnoj službi, povjeren je zadatak da istraži okolnosti Hitlerove smrti. Rezultati su izneseni u njegovoj izvanrednoj knjizi, za kojom posežu svi koji namjeravaju pisati o tom posljednjem poglavlju Trećeg Reicha. Ja sam se koristio i s nekoliko drugih izvora, u prvom redu kazivanjima iz prve ruke nekih očevidaca, kao npr. Speera, Keitela, Jodla, generala Karla Kollera, Dönitza, Krosigka, Hanne Reitsch, kapetana Gerhardta Boldta i kapetana Joachima Schultza, te kazivanjem jedne od Hitlerovih tajnica i njegovog šofera.

[←262]

Gerhardt Boldt: *In the Shelter with Hitler,* Pogl. 1. Kapetan Boldt bio je najprije Guderianov ađutant, a zatim ađutant generala Krebsa, posljednjeg načelnika Generalštaba kopnene vojske, i proveo je posljednje dane u bunkeru.

[←263]

Albert Zoller: *Hitler Privat,* str. 203—5. Prema francuskom izdanju *(Douze Ans aupres d'Hitler),* Zoller je bio kapetan u francuskoj vojsci, dodijeljen kao istražitelj Sedmoj armiji te je u tom svojstvu ispitivao i jednu od četiriju Hitlerovih tajnica. Kasnije, u 1947, surađivao je s njom u pisanju te knjige o Führeru. Vjerojatno se radi o Christi Schröder, koja je radila kao stenodaktilografkinja kod Hitlera od 1933. do tjedan dana prije njegove smrti.

[←264]

Krosigkov dnevnik.

[←265]

Ibid.

[←266]

Citira Wilmot, *op. cit.,* str. 699.

[←267]

Trevor-Roper, *op. cit.*. str. 100. Ovaj je prikaz dala jedna od Goebbelsovih tajnica, Frau Inge Haberzettel.

[←268]

Michael A. Musmanno: *Ten Days to Die,* str. 92. Sudac Musmanno, za rata oficir u obavještajnoj službi ratne mornarice, osobno je ispitivao preživjele stanovnike bunkera koji su proveli posljednje dane s Hitlerom. Njegova je knjiga vrijedan izvor, ali je kvari pretenciozan, bombastičan stil.

[←269]

Keitelovo preslušavanje, NCA, Dodatak B, str. 1294.

[←270]

NCA, VI, str. 561 (ND 3734-PS). To je poduži izvještaj o jednom preslušavanju američkih vojnih istražitelja Hanne Reitsch o posljednjim Hitlerovim danima u bunkeru. Ona je kasnije porekla neke dijelove svog iskaza, ali vojni su stručnjaci potvrdili da je ono što je izjavila prilikom saslušanja 8. listopada 1945. u biti točno. Premda je *Fräulein* Reitsch vrlo histerična osoba, ili je bar bila za onih mjeseci nakon svojih potresnih doživljaja u bunkeru, njezin je opis, potvrđen iskazima drugih svjedoka, vrijedan izvještaj o Hitlerovim posljednjim danima.

[←271]

General Karl Koller: *Der letzte Monat,* str. 23. Ovaj Kollerov dnevnik obuhvaća razdoblje od 14. travnja do 27. svibnja 1945. i predstavlja dragocjen izvor podataka o posljednjim danima Trećeg Reicha.

[←272]

Keitel prilikom saslušanja u Nürnbergu, NCA, Dodatak B, str. 1275—79. Jodl je taj izvještaj dao Kolleru još iste noći i ovaj ga je unio u svoj dnevnik za 22—23. travnja. Vidi Koller, *op. cit.,* str. 30—32.

[←273]

Trevor-Roper, *op. cit.,* str. 124, 126—27. Autor iznosi Bergerov iskaz, kako sam kaže, »s izvjesnom rezervom«.

[←274]

Keitel se prisjetio te primjedbe na svom saslušanju, *loc. cit.,* str. 1277. Jodlova se verzija nalazi u Kollerovu dnevniku, *op. cit.,* str. 31.

[←275]

Bernadotte: *The Curtain Falls,* str. 114; Schellenberg, *op. cit.,* str. 399—400. U biti se obojica slažu u svojim verzijama o tom sastanku.

[←276]

Speer prilikom saslušanja u Nürnbergu, TMWC, XVI, str. 554—55.

[←277]

Saslušanje Hanne Reitsch, *loc. cit.,* str. 554—55.

[←278]

Ibid. str. 556. Sve slijedeće izjave Hanne Reitsch i svi događaji koje ona opisuje uzeti su iz njezina saslušanja i mogu se naći u NCA, VI, str. 551—71 (ND 3734-PS). Stoga ih nećemo u svakom pojedinom slučaju posebno citirati.

[←279]

Keitel prilikom svog saslušanja, *loc. cit.*. str. 1281—82, citirao je poruku po sjećanju. U arhivu njemačke mornarice nalazi se sličnim riječima sastavljena radio-poruka Hitlera Jodlu od 29. travnja, 7.52 uvečer (FCNA, 1945, str. 120). Iz Schultzova Dnevnika OKW, međutim, vidljivo je da ju je Jodl primio 29. travnja u 11 sati uvečer. To će vjerojatno biti pogreška, jer u taj sat te večeri, sudeći prema njegovim postupcima, Hitleru je bilo već sasvim svejedno gdje mu se nalazi koja armija.

[←280]

Trevor-Roper, *op. cit.,* str. 163, daje prvu poruku. Drugu sam našao u arhivu ratne mornarice, FCNA, 1945, str. 120. Daljnja poruka mornaričkog oficira za vezu u bunkeru admirala Vossa također se nalazi u FCNA, str. 120.

[←281]

Tekst Hitlerove političke i privatne oporuke nalazi se u ND 3569-PS. Na suđenju u Nürnbergu podnesena je i jedna kopija njegovog vjenčanog lista. Ja sam tekstove svih triju dokumenata objavio u svojoj knjizi *End of a Berlin Diary,* str. 177—83, *n.* Jedan, u priličnoj žurbi napravljen engleski prijevod obiju oporuka objavljen je u NCA, VI, str. 259—63. Originalni njemački tekst nalazi se u TMWC, XLI, među Speerovim dokumentima.

[←282]

Hitler se nije izjasnio tko je ta rodbina, ali, prema onom što je rekao svojim tajnicama, imao je na umu svoju sestru Paulu i svoju punicu.

[←283]

General Koller, *op. cit.*. str. 79, iznosi tekst Bormannova radiograma.

[←284]

Tekst Goebbelsova dodatka prikazan je na suđenju u Nürnbergu. Ja sam ga objavio u *End of a Berlin Diary,* str. 183«.

[←285]

Trevor-Roper dao je u svojoj knjizi The Last Days of Hitler (»Posljednji dani Hitlera«) živ prikaz njihove odiseje. Ali, da nije bilo indiskrecije Heinza Lorenza, Hitlerove i Goebbelsove oproštajne poruke ne bi možda nikad bile pronađene. Major Johannmeier spalio je svoje kopije dokumenata u vrtu svoje kuće u Iserlohnu u Vestfaliji. Zander je svoje kopije sakrio u kovčeg koji je pohranio u bavarskom selu Tagernseeu. Promijenivši identitet, nakanio je započeti nov život pod imenom Wilhelm Paustin. Ali Lorenz, novinar po profesiji, bio je suviše brbljav da bi znao sačuvati tajnu i tako je jedna slučajna indiskrecija dovela do otkrića njegove kopije, kao i do raskrinkavanja ostale dvojice glasnika.

[←286]

Kad je saznao za Hitlerovu smrt, pukovnik Below uništio je poruku još dok se probijao prema armijama zapadnih Saveznika. Kasnije ju je rekonstruirao prema sjećanju. (V. Trevor-Roper, op. cit., str. 194-95.)

[←287]

Kempkin prikaz Hitlerove i Evine smrti, dan u dvije izjave pod zakletvom, objavljen je u NCA, VI, str. 571—86 (ND 3735-PS).

[←288]

Djeca su bila: Hela, 12 godina; Hilda, 11; Helmut, 9; Holde, 7; Hedda, 5; Heide, 3.

[←289]

Njihove kosti nisu nikad pronađene, i to je bio razlog da su se poslije rata proširile glasine kako je Hitler preživio. Ali zasebna ispitivanja nekolicine očevidaca, koja su proveli britanski i američki obavještajni oficiri, ne ostavljaju nimalo sumnje o Hitlerovoj smrti. Kempka je dao prilično uvjerljivo objašnjenje zašto pougljenjene kosti nikada nisu pronađene. »Besprekidna paljba ruske artiljerije,« rekao je svojim istražiteljima, »izbrisala je sve tragove.«

[←290]

A ne s maršalom Žukovom, kao što navodi većina izvještaja.

[←291]

Jürgen Thorwald: *Das Ende an der Elbe,* str. 224.

[←292]

Ovaj prikaz smrti Goebbelsove obitelji daje Trevor-Roper, *op. eil.*. str. 212—14, i temelji se uglavnom na kasnijim svjedočenjima Schwägermanna, Axmanna i Kempke.

[←293]

Joachim Schultz: *Die letzten 30 Tage.* str. 81—85. Ove su bilješke sačinjene na temelju Dnevnika OKW za posljednje mjesece rata i ja sam se poslužio njima da potkrijepim priličan broj stranica tog poglavlja. Ta je knjiga jedna od nekoliko izdanih pod Thorwaldovim uredništvom i općim naslovom *Dokumente zur Zeitgeschichte*

[←294]

Eisenhower, *op. cit..* str. 426.

[←295]

End of a Berlin Diary.

[←296]

Dr Robert Ley, šef Arbeitsfronte, kojem je također trebalo biti suđeno, objesio se u svojoj ćeliji prije početka procesa. Napravio je omču od traka rasporenog ručnika i pričvrstio je za zahodsku cijev.